

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого
Академія правових наук України

Л. І. ЛЕТНЯНЧИН

**КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ
І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ
І ПРАКТИКИ**

МОНОГРАФІЯ

Харків - 2006

ББК 67.9 (4УКР) 300

Л 52

*Рекомендовано до опублікування вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 1 липня 2006 р.)*

Рецензенти:

О. В. Петришин, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України

В. П. Колісник, доктор юридичних наук, професор

Відповідальний редактор

Ю. М. Тодика, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України

Летнянчин Л. І.

Л 52 Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Монографія. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – с.

ISBN 966–8184–41–6

У монографії розглядаються теоретичні і практичні проблеми конституційних обов'язків людини і громадянина як самостійного конституційно-правового явища, їх соціально-правова природа, місце й роль як структурного елемента конституційно-правового статусу особи, генеза та еволюція конституційно-правового регулювання, значення в умовах розбудови в Україні правової держави, формування громадянського суспільства; сформульовані пропозиції щодо удосконалення системи конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні. В роботі подається авторська класифікація конституційних обов'язків та розкривається механізм їх реалізації.

Призначається студентам, аспірантам, викладачам юридичних вузів і факультетів, науковим працівникам, народним депутатам, працівникам державного апарату, всім хто цікавиться проблемами конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

ББК 67.9 (4 УКР) 300

© Л. І. Летнянчин, 2006

© Видавець СПД ФО

Вапнярчук Н. М.,
оформлення, 2006

ISBN 966–8184–41–6

ВСТУП

Формування громадянського суспільства, розбудова в Україні правової, демократичної держави ставить на порядок денний необхідність дослідження ролі й місця в цьому процесі конституційних обов'язків, теоретичного переосмислення уявлень про них з позицій сьогодення, аналізу їх юридичної природи й місця в механізмі правового регулювання. Функціонування соціуму було б практично неможливим, якщо б у ньому не виконувалися обов'язки. Вони виступають одним із засобів реального забезпечення демократичних перетворень у державі, протікання соціальних процесів у режимі законності, а, отже, посідають чільне місце в забезпеченні нормального функціонування соціуму.

Необхідність дослідження проблеми юридичних обов'язків взагалі і конституційних обов'язків зокрема зумовлена якісно новим рівнем суспільних відносин у нашій державі, станом науково-технічного прогресу, законності, динамізмом розвитку українського суспільства, необхідністю вдосконалення управління ним, забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, зміцнення правового статусу громадян. У вітчизняній юридичній літературі проблема конституційних обов'язків не знайшла свого належного опрацювання, вона далека від рівня дослідженості конституційних прав і свобод та їх забезпечення. Немає значних монографічних робіт, присвячених цій темі, відсутні широкі теоретичні узагальнення.

Конституційні обов'язки – такий же необхідний і важливий елемент конституційного статусу особи, як і основні права та свободи. Разом із тим, досліджуються зазвичай конституційні права людини і громадянина. Однак зрозуміло, що без глибокої і всебічної розробки основних обов'язків концепція конституційного статусу особи є односторонньою, неповною.

Суттєве теоретико-пізнавальне і практичне значення має дослідження конституційних витоків, розвитку основних обов'язків як в Україні, так і в інших країнах світу.

Основні обов'язки особи важливо проаналізувати не лише з позицій статичної, але й динамічної, тобто їх реального втілення у життя в процесі практичної реалізації. Виняткового значення набуває гарантування здійснення обов'язків, ролі в цьому правового та інституційного елементів, впливу умов і чинників соціальної дійсності, вирішення питань удосконалення механізму реалізації конституційних обов'язків. Викладене свідчить про перспективність обраної теми дослідження та її актуальність.

Метою монографічного дослідження є формулювання теоретично обґрунтованих висновків щодо поняття, юридичної природи, становлення та розвитку конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні; обґрунтування необхідності вдосконалення існуючої системи основних обов'язків; їх класифікація; вирішення низки теоретичних і практичних проблем їх реалізації; заповнення прогалів у науці конституційного права з цієї тематики; пошук та опрацювання конкретних пропозицій по вдосконаленню законодавства щодо забезпечення ефективності реалізації конституційних обов'язків.

Відповідно до поставленої мети в роботі передбачено вирішити такі наукові завдання:

- проаналізувати й узагальнити в конституційно-правовому аспекті наукові дослідження з даної тематики і критично осмислити їх із позицій сьогодення;
- визначити поняття конституційних обов'язків, розкрити їх юридичну природу та специфіку;
- дослідити категорію “конституційні обов'язки” як елементу конституційного статусу особи;
- проаналізувати в порівняльно-правовому аспекті становлення та розвиток основних обов'язків людини і громадянина в Україні та в інших країнах світу;

- висвітлити роль основних обов'язків у становленні в Україні правової державності, формуванні громадянського суспільства;

- з'ясувати тенденції розвитку основних обов'язків на сучасному етапі та чинники, що їх обумовлюють;

- науково обґрунтувати вимоги щодо конституційного закріплення оптимального обсягу основних обов'язків особи на сучасному етапі державотворення в Україні;

- обґрунтувати необхідність та реальну можливість класифікації основних обов'язків особи;

- розкрити механізм реалізації конституційних обов'язків – описати реалізацію конституційних обов'язків як процес, довести необхідність та розкрити гарантії їх здійснення разом з умовами і чинниками, що впливають на нього;

- вивчити й узагальнити стан забезпеченості конституційних обов'язків нормами поточного законодавства;

- запропонувати концепцію можливого поліпшення конституційної регламентації основних обов'язків людини і громадянина в Україні;

- внести пропозиції по вдосконаленню вітчизняного законодавства в аспекті підвищення ефективності реалізації конституційних обов'язків особи.

Теоретична і практична основа дослідження ґрунтується на працях і висновках юристів-теоретиків у галузі конституційного права, представників інших галузей права, загальної теорії держави і права, історії держави і права України та зарубіжних країн. Зокрема, йдеться про наукові роботи В. Айвазяна, С. Алексєєва, А. Астраханя, Н. Бобрової, В. Буткевича, Й. Віга, М. Вітрука, Л. Воєводіна, В. Горшеньова, Б. Ебзєєва, В. Єма, А. Зайця, Т. Зражевської, С. Кечек'яна, А. Колодія, В. Копейчикова, Є. Кравця, М. Кучерявенка, В. Кучинського, О. Лукашової, Г. Мальцева, В. Масленникова, М. Матузова, В. Нерсесянца, В. Погорілка, О. Петришина, І. Петрухіна, П. Рабіновича, В.

Речицького, Б. Семенка, Т. Синюкової, П. Стецюка, В. Тація, Ю. Тодици, О. Фрицького, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та інших дослідників.

Теоретичне обґрунтування дослідження базується також на літературних джерелах з філософії права, історії, працях фахівців дорадянського періоду: Л. Петражицького, С. Пуфендорфа, П. Виноградова, Г. Шершеневича. Опрацьовано й узагальнено роботи інших вітчизняних і зарубіжних науковців (зокрема А. де Токвіля, Дж. Ролза, Г. Кельзена та ін.), в яких висвітлювались окремі аспекти теми.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дослідження спрямовано на подальший розвиток науки конституційного права України, поглиблення знань про основи правового статусу особи, його вдосконалення.

Сформульовані в монографії пропозиції й висновки можуть бути використані:

- у науково-дослідницьких цілях – для подальших розробок теорії правового статусу людини і громадянина, забезпечення їх прав, свобод та обов'язків;

- у правотворчій роботі – як теоретичний матеріал при розробці, прийнятті або вдосконаленні законів України, що регламентують реалізацію конституційних обов'язків;

- у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з конституційного права, у викладанні курсу конституційного права України, в науково-дослідницькій роботі студентів;

- у правовиховній роботі серед населення робота може слугувати теоретичним матеріалом, сприяти підвищенню рівня правової культури громадян України, формуванню їх світогляду, зміцненню демократичних, гуманістичних надбань українського суспільства.

Автор висловлює щирю вдячність доктору юридичних наук, професору, академіку Академії правових наук України Ю. М. Тодиці та колективу кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за надані критичні зауваження та змістовні поради.

РОЗДІЛ 1

Конституційні обов'язки людини і громадянина в умовах розбудови в Україні правової демократичної держави, формування громадянського суспільства

§1. Поняття та соціально-правова природа конституційних обов'язків людини і громадянина

Згідно із ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. та ст. 23 Конституції України 1996 р. кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Отже, людина має не лише права і свободи, які надають їй соціальні можливості для досягнення щастя і благополуччя, реалізації її всебічних інтересів, але й обов'язки, додержання яких є неодмінною умовою досягнення таких цілей. За латинським виразом, “ubi emolu mentum, ibi onus” – хто має права, той повинен мати обов'язки, і, навпаки, на кого покладаються обов'язки, тому повинні бути надані права.

Якщо правам і свободам людини і громадянина в чинній Конституції України та в юридичній літературі приділяється значна увага, то цього не можна сказати про основні обов'язки людини і громадянина¹. Відсутність повномасштабного аналізу поняття юридичних обов'язків людини взагалі та конституційних обов'язків зокрема зовсім не означає недооцінки їх ролі в правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин. Навпаки, всі науковці, які тією чи іншою мірою вивчали проблему обов'язків, одноставно підкреслюють їх важливе значення у зміцненні громадської дисципліни і правопорядку. Можливо, причиною недостатньої уваги до поняття юридичних

---

¹ Див.: *Воеводін Л. Д.* Юридический статус личности в России. – М.: Инфра*М-Норма, 1997. – С. 135; *Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько.* – М.: Юристъ, 1997. – С. 273; *Шемшученко Ю., Погорілко В.* Система конституційного права як галузі права, юридичної науки та навчальної дисципліни // *Вісник Академії правових наук України.* – 2003. – № 2 – 3 (33 – 34). – С. 219.

обов'язків є те, що воно здається простим¹, і те, що воно постійно перебуває в “тіні” прав і свобод. Слід зазначити, що таке ставлення до проблеми конституційних обов'язків стало вже традиційним. У цьому аспекті показовим є визнання Л. Петражицького стосовно того, що питання про поняття юридичних обов'язків у науці “зазвичай обминають з такою обережністю, що із наявних творів неможливо отримати навіть і приблизно уявлення про те, як автори розуміють природу того, про що вони ведуть мову”².

Саме тому необхідно дослідити юридичну природу конституційних обов'язків, оскільки це дасть змогу показати їх специфіку (особливості), характерні ознаки й відокремити їх від інших юридичних обов'язків. Для цього потрібно насамперед звернутися до тлумачення поняття конституційних обов'язків, адже “відправною точкою всякого послідовного вивчення будь-якого питання повинно бути *визначення* (курсив мій. – Л. Л.), щоб можна було зрозуміти, про що саме йдеться”³. Враховуючи при цьому, що дати поняття будь-якому явищу, в тому числі і юридичному, – означає показати його сутність, виділити ту головну ознаку, яка обумовлює закономірності даного явища і робить його тим, чим воно є. Поняття конституційних обов'язків слід розкривати, виходячи як із загальних уявлень про обов'язки, так і беручи до уваги їх юридичні аспекти.

У тлумачному словникові сучасної української мови „обов'язок – те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління”⁴. Тлумачний словник російської мови обов'язок визначає як те, що підлягає безумовному виконанню, те, що необхідне для виконання на громадські (суспільні) вимоги чи за внутрішнім спонуканням⁵. У словнику В. Даля: “Обов'язок – все належне, все, що лежить на комусь, що хто-небудь повинен (зобов'язаний) виконувати і чого

¹ Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 26.

² Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Типография М. М. Меркушева, 1910. – Т. 2. – С. 354.

³ Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С. Л. Утченко. – М.: Наука, 1974. – С. 60.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – С. 645.

⁵ Толковый словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. – Т. 2. – С. 742.

дотримувати. На людині лежать обов'язки до самої себе (особистий), обов'язок до ближнього, державний чи громадський, і, зрештою, духовний”¹. Виходячи з цього, за радянських часів для визначення юридичного обов'язку використовувалась коротка “робоча” формула: “обов'язок – це міра належної поведінки”, запропонована свого часу С. Н. Братусем на зразок суб'єктивного права: “право – це міра можливої поведінки”², яке пізніше було піддане обґрунтованій критиці. “У сфері права поняття “належна поведінка” вказує на відповідність поведінки вимогам норм права, або, інакше кажучи, вказує на правомірність поведінки, тому мірою належного за своєю природою є і суб'єктивне право і обов'язок. Визначення обов'язку через категорію належного вказує лише на його зовнішні атрибути, на приналежність до системи соціально-нормативного регулювання поведінки людини, але не розкриває його сутності”³. Належне характеризує процес реалізації, саму практичну поведінку, але ж поведінки може й не бути, проте обов'язок залишається.

М. І. Матузов розглядав поняття обов'язку в межах соціальної відповідальності особи перед суспільством⁴ і визначав його як встановлену законом точну міру суспільно необхідної, найбільш розумної і доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи⁵. Л. Д. Воеводін конституційний обов'язок визначав як закріплену в Конституції потребу (необхідність), що приписує кожному громадянину певний вид і міру поведінки і відповідальність за неналежну реалізацію цього припису⁶. С.Ф.Кечек'ян дає визначення поняття юридичних обов'язків таким чином: “Правовий обов'язок є обумовлена вимогою норми права і забезпечена державним примусом необхідність встановленої поведінки”⁷.

¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – Т. 2. – С. 640.

² Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. – М.: Юрид. лит., 1950. – С. 11.

³ Ем В. С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11: Право. – 1981. – № 1. – С. 57-58.

⁴ Матузов Н. И. Личность. Право. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – С. 275.

⁵ Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 151.

⁶ Див.: Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – С. 35.

⁷ Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – С. 60.

М. В. Вітрук поняття та зміст конституційних обов'язків пов'язував з їх соціально-правовою природою, взаємодією моральних і правових факторів. «Юридичний обов'язок особи є матеріально обумовлена і гарантована необхідність у поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права (Конституцією, законом, іншими правовими нормативними актами) в цілях користування певними благами та цінностями для задоволення суспільних і особистих інтересів на основі їх єдності і поєднання»¹.

В. А. Масленников розглядав конституційні обов'язки як мінімум претензій суспільства до особи, елементарні вимоги потрібної (бажаної) поведінки, виконання яких є абсолютно необхідне для нормального функціонування суспільства², а також для досягнення визначених у самому тексті Основного Закону соціальних цілей³. М. А. Федотов у правовому обов'язку бачить закріплену в Основному Законі і гарантовану державою міру необхідної участі громадянина у створенні і примноженні соціальних благ⁴. В. С. Єм правовий обов'язок розуміє як закріплену в нормі права вимогу до суб'єкта, яка виражає соціально обумовлену необхідність певної поведінки і забезпечена можливістю державного примусу щодо суб'єкта такої поведінки⁵.

Таким чином, переважна більшість учених радянського періоду сутність юридичних обов'язків цілком обґрунтовано розкривала через посередництво категорії «правова необхідність». Хоча були й інші думки.

Так, у літературі була зроблена спроба розкрити поняття обов'язку і через категорію «правова можливість». Зокрема, Г. В. Мальцев вважав, що «юридичний обов'язок є не лише належне, але й можливе в людській поведінці. В юридичному обов'язку, як і в суб'єктивному праві, втілюється певна тенденція людської поведінки, що опирається на об'єктивні закономірності суспільного розвитку і виражає їх. Вимога, закріплена в юридичному обов'язку, реальна і можлива, і не

¹ Вітрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – М.: Наука, 1979. – С. 147.

² Масленников В. А. Конституционные обязанности советских граждан. – М.: Знание, 1970. – С. 20.

³ Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан // Конституционный статус личности в СССР. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 85.

⁴ Федотов М. А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории): Учеб. пособие. – М.: Всесоюз. юрид. заочн. ин-т., 1982. – С. 53.

⁵ Ем В. С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей. – С. 62.

можна покласти на людину обов'язок, який вона практично ніколи не змогла б виконати”¹. “Вірно, – полемізуючи з Г. В. Мальцевим, зауважує М. І. Матузов, – але це означає, що юридичний обов'язок у будь-якому випадку не можна визначати через категорію можливості. Сутність обов'язку не в можливості, а в необхідності”. “Право, – продовжує він, – не приписує нічого неможливого, його вимоги об'єктивно виконувані. У протилежному випадку цілі правового регулювання були б недосяжними”². З думкою останнього слід погодитись. Зазначимо, що Г. В. Мальцев у спробі розкрити юридичний обов'язок через категорію правової можливості не був самотнім. Подібної точки зору дотримувався і Ю. П. Єрьоменко. Розглядаючи законність як конституційний обов'язок суворого і неухильного додержання Конституції і законів, він послідовно дійшов висновку, що “законність – це не лише конституційний обов'язок, але й суб'єктивне конституційне право особи, яке визначає вид і міру її можливої поведінки”³.

Як бачимо, в позиціях Г. В. Мальцева та Ю. П. Єрьоменка підмічений зв'язок правової можливості і правової необхідності. В праві ці категорії не тільки взаємопов'язані, але й іноді злиті. Тому звичайно можна характеризувати юридичні права і юридичні обов'язки через можливу і необхідну поведінку. Це особливо зручно простежити на прикладі деяких конституційних прав і обов'язків. Як відомо, право на повну загальну середню освіту є обов'язковим (ч. 2 ст. 53 Конституції України). У цьому положенні Основного Закону міститься і можливість (право), і необхідність (обов'язок). Однак з цього не слід робити висновок, ніби юридичні обов'язки завжди доцільно розкривати через категорію можливості. Адже, по-перше, при цьому розмиваються відмінності між правами і обов'язками (вони рівною мірою визначаються як правова можливість). По-друге, характеризуючи права, свободи і обов'язки як правову можливість, ми повинні

---

¹ Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – М.: Юрид. лит., 1968. – С.72. Слід зазначити, що погляд на юридичний обов'язок як можливість висловлював ще Л.Успенський, який писав, що “право не може приписувати неможливого. Будь-яке право існує для того, щоб застосовуватися, а норма, яка встановлює неможливий обов'язок, незастосовна”. (Успенский Л. Очерки по юридической технике. – Ташкент: Изд-во Акц. о-ва “Средазкнига”, 1927. – С. 139.)

² Матузов Н. И. Правовая система и личность. – С. 162.

³ Еременко Ю. П. Советская Конституция и законность / Науч. ред. Ржевский В.А. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1982. – С. 92-93.

пам'ятати, що вона є такою виключно за законом. Необхідна за законом можливість є правовою необхідністю¹.

Іншим вагомим аргументом на користь того, що обов'язки – це необхідність, а не можливість у поведінці, є те, що можливість є категорією, яка характеризує процес практичної реалізації обов'язків². Обов'язок – це лише необхідність певної поведінки, а не сама практична поведінка, яка відповідає приписам норм права. Сутність обов'язку укорінена в необхідності поведінки, яка визначена законом. Але необхідність (яка виражає сутність обов'язку) не адекватна неминучості. Між ними відсутній момент тотожності. Оскільки обов'язок характеризується діяльністю окремих осіб, наділених свідомістю і волею, які проявляють різнобічну ініціативу відповідно до своїх інтересів, остільки можливі відхилення практичної поведінки особи від приписів норм права, невиконання обов'язку його носієм. Таким чином, обов'язок може бути невиконаний, але необхідність поведінки, яка б відповідала йому, зберігається.

З цих же міркувань навряд чи доцільно в сутність обов'язку включати і відповідальність за його неналежну реалізацію. Так, Л. Д. Воеводін вважав, що “відповідальність (як і необхідність) хоч і не є винятковою належністю юридичних обов'язків, однак саме в них найбільш повно виражається сутність обов'язків. Відповідальність складає один із основних конструктивних елементів його визначення”³. Очевидно, що відповідальність – це фактор, який суттєво впливає на процес реалізації основних обов'язків. З іншого боку, в правовій державі, якою прагне стати Україна, громадяни виконують обов'язки не через побоювання відповідальності за їх недодержання, а добровільно в силу розуміння необхідності діяти відповідно до обов'язку. Втім, можливість бути притягненим до юридичної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання юридичних обов'язків є однією з їх кваліфікуючих ознак. Цілком слушно Г. Кельзен писав, що „правовий обов'язок – це не що інше, як позитивна правова норма, яка визначає поведінку індивіда шляхом установлення санкції за поведінку

---

¹ Воеводін Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 138-139.

² Ем В. С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей. – С. 61.

³ Воеводін Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 141.

протилежного характеру”. Поняття правового обов’язку перебуває в суттєвому зв’язку з санкцією¹.

До висновку, що обов’язок – це необхідність поведінки, приходять також і Г. В. Мальцев, зазначаючи, що “державне визнання необхідності поведінки – такою є основна специфічна риса обов’язків, на відміну від суб’єктивних прав”².

Слід зазначити, що підхід Г. В. Мальцева та інших науковців, які розглядали сутність обов’язку через категорію правової можливості, не був випадковим і розвивався в руслі загальної тенденції побудови в СРСР комунізму. Вважалося, що при соціалізмі “в багатьох сферах життя суспільства право й обов’язок зливаються в єдине ціле”³. З побудовою комунізму права й обов’язки мали трансформуватися в єдині правила комуністичного співжиття. Цікаво, як би тоді трактували сутність обов’язків? Адже, на думку В. А. Масленникова, при такому підході “право і обов’язок втрачають свою якісну визначеність, оскільки виходить, що, здійснюючи право, людина тим самим виконує обов’язок і, виконуючи обов’язок, здійснює своє право”⁴. “Але так воно і є насправді, – відповідав йому М. І. Матузов, – у цьому діалектика взаємозв’язку між вказаними категоріями. Тут ми маємо те, – писав він, – що В. І. Ленін називав “гнучкістю понять”, “гнучкістю, яка доходить до тотожності протилежностей”⁵.

Конституційні обов’язки людини і громадянина в умовах розбудови в Україні правової, демократичної держави зберігають свою якісну відмінність від прав і не зливаються з ними. На наш погляд, методологічно правильним буде розкривати поняття прав і свобод через категорію правової можливості, а юридичних обов’язків – через категорію правової необхідності. Такий підхід дозволить встановити наявні відмінності між правами і свободами, з одного боку, та обов’язками – з іншого, розкрити зміст кожного з цих явищ.

---

¹ Кельзен Г. Чисте правознавство / З додат. Проблеми справедливості: Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс. 2004. – С.137.

² Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – С. 76.

³ Ханай Г. Социалистическое право и личность: Пер. с нем. Ю. П. Урьяса и Н. А. Захарченко. – М.: Прогресс, 1971. – С. 241.

⁴ Масленников В. А. Юридические обязанности и ответственность личности // Права личности в социалистическом обществе / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев, М. С. Строгович. – М.: Наука, 1981. – С. 126.

⁵ Матузов Н. И. Правовая система и личность. – С. 179.

Великий інтерес для розуміння сутності правових обов'язків, крім, звичайно, радянського періоду, становлять також ідеї, викладені ще в дорадянській юридичній літературі. Більшість вчених-юристів та філософів, які торкалися цієї проблеми, розуміли під правовим обов'язком певні психічні переживання. Так, засновник психологічної теорії права Л. І. Петражицький поділяв обов'язки на моральні і правові (власне юридичні). При цьому “такі обов'язки, що усвідомлюються вільними відносно інших, за якими іншим нічого не належить з боку зобов'язаних” він називав моральними, а “такі обов'язки, що усвідомлюються не вільними відносно інших, закріпленими за іншими, за якими те, до чого зобов'язана одна сторона, належить іншій”, – юридичними обов'язками¹.

Г. Ф. Шершеневич визначав правовий обов'язок як “усвідомлення зв'язаності своєї волі”². Так само з психологічних позицій розумів правовий обов'язок і Гольд-фон-Фернек, який визначав його як соціально-психологічний примус через погрозу. На близькій до цієї точці зору стояв і Г. Елінек, який бачив у правовому обов'язку зв'язаність волі індивіда волею держави³. Отже, обов'язок – це примус, необхідність певної поведінки, чого не можна сказати про суб'єктивне право. Можливість, яка притаманна суб'єктивному праву, означає, що право можна реалізувати, а можна й не реалізувати, тобто його використання чи невикористання залежить цілковито від суб'єкта права. Що ж до обов'язку, то ним зазвичай приписується необхідність у поведінці для забезпечення інтересів інших людей, держави, а недотримання цієї вимоги тягне за собою відповідальність: юридичну – якщо це правовий обов'язок, моральну – якщо обов'язок моральний, релігійну – якщо він релігійний.

Через необхідність визначав сутність обов'язку і автор вчення про природне походження обов'язків Самуель Пуфендорф. На його думку, “обов'язок – це союз права, яким з необхідністю поєднується повеління виконувати”⁴. Г. Гегель, у

---

¹ *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – СПб.: Типография СПб акц. общ. “Слово”, 1907. – Т. 1 и 2. – С. 47.

² *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права: Вып. 3. – М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1912. – С. 619-620.

³ Див.: *Успенский Л.* Очерки по юридической технике. – С. 129.

⁴ *Пуфендорф С.* О должности человека и гражданина: В 2 кн. – СПб., 1726. – Кн. 1 и 2. – С. 38.

свою чергу, вважав, що правові обов'язки “характеризуються зовнішньою необхідністю”¹. “Обов'язок є необхідність...”, – писав І. Кант².

Через необхідність розкривається сутність юридичних конституційних обов'язків і в поодиноких працях вітчизняних науковців³.

Таким чином, категорія необхідності найбільш повно розкриває сутність правового обов'язку. Вона, з одного боку, вказує, що цей обов'язок існує і розвивається в межах бажаної, встановленої законом і забезпеченої державою поведінки, а з іншого – відображає сутність саме правового обов'язку із притаманною йому специфікою – можливістю застосування державного примусу.

Юридичний обов'язок є не просто необхідна (правомірна) поведінка, це також вид і міра такої поведінки. “Необхідна” підкреслює лише одну сторону обов'язку, її зовнішню ознаку – “воля” повинна бути виконана. А ось категорії “вид” і “міра” показують внутрішню сутність обов'язку. Безмірних, невизначених обов'язків (поза чітких меж, рамок, обсягу) немає. “Будь-яке право прагне встановити чіткий суспільний порядок. Правовий обов'язок також повинен бути визначеним, мати тверді і ясні межі”⁴. Саме на конкретний вид поведінки покликаний орієнтуватися суб'єкт обов'язку, щоб його дії мали належний, бажаний характер. Інакше правоохоронні органи не здатні будуть визначити, правомірною чи неправомірною є поведінка зобов'язаної особи.

Юридичні обов'язки, і особливо обов'язки конституційні, встановлюються і визначаються законодавцем для забезпечення інтересів як інших людей, держави і суспільства в цілому, так і самих носіїв обов'язків. Так, однією з умов “досягнення доброї совісті, здоров'я і задоволення” людини у творі двохсотрічної

¹ Гегель. Работы разных лет: В 2 т. – Т. 2 / Сост., общ. ред. А. В. Гулыги. – М.: Мысль, 1971. – С. 54.

² Кант И. Сочинения: В 6 т. / Под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. Ч. 1. – С. 236.

³ Див.: Кагадій М. Поняття конституційних юридичних обов'язків людини та громадянина // Держава і право: Зб. наук. праць: юридичні та політичні науки. – 2002. – № 15. – С. 167–173; Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85–87; Тодика Ю. М., Євсєєв О. П. Основні обов'язки людини і громадянина як елемент конституційно-правового статусу особистості // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 180: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 37–41; Тодика Ю. Н., Тодика О. Ю. Конституційно-правовий статус человека и гражданина в Украине. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004. – С. 165–178; Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 210.

⁴ Успенский Л. Очерки по юридической технике. – С. 130.

давності названо виконання суспільних (громадських) обов'язків¹. Для П. Г. Виноградова “певний мінімум обов'язків вважається необхідним для існування суспільства”². Французька Декларація прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р. зобов'язувала законодавця “для охорони суспільства”, щоб ті, хто його складають, знали і виконували також і свої обов'язки³. Для Л. Фейербаха обов'язки щодо інших людей є засобом досягнення щастя: “Тільки прагнення до щастя є зв'язком між необхідністю і свободою, тобто не необхідністю людських вчинків”⁴. М. В. Вітрук пов'язує виконання обов'язків із соціальним благом⁵, а за М. А. Федотовим обов'язки сприяють примноженню матеріальних і духовних благ народу, зміцненню законності і правопорядку⁶. Загалом, у радянський період наголошувалось, що мета конституційних обов'язків – це створення найбільш сприятливих умов життєдіяльності суспільства, охорона його економічних ресурсів, історичних пам'яток, їх збереження для майбутніх поколінь⁷.

Згідно із ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. обов'язки встановлюються з метою забезпечення належного визнання і поваги суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. У преамбулі Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р. закріплено: оскільки духовний розвиток є найвищою метою людського існування і найвищим його вираженням, остільки обов'язок людини полягає у досягненні цієї мети з усією її силою і можливостями⁸. Обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України) спрямований у першу чергу на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи. Конституційний обов'язок батьків піклуватися про своїх дітей до досягнення ними повноліття (ст. 51)

¹ О должностях человека и гражданина. Книга к чтению определенная в народных училищах Российской Империи, изданная по высочайшему повелению. – СПб., 1805. – С. 4-5.

² Виноградов П. Г. Очерки по теории права. – М.: Т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1915. – С. 17.

³ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX ст.: Сб. док. / Под ред. Н. П. Галанзы. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – С. 382.

⁴ Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. / Общ. ред. и вст. ст. М.М.Григорьяна. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 492, 617-626.

⁵ Див.: Вітрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 139-147.

⁶ Див.: Федотов М. А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории): Учеб. пособие. – С. 52.

⁷ Социалистическая концепция прав человека / Отв. ред. В. М. Чхиквадзе, Е. А. Лукашева. – М.: Наука, 1986. – С. 92.

⁸ Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л. Н. Шестаков. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 138.

компенсується згодом обов'язком дітей утримувати своїх непрацездатних батьків. Ці обов'язки, як і обов'язок здобути повну загальну середню освіту, безпосередньо спрямовані на задоволення інтересів кожного окремого індивіда, виконуючи які, він оберігає себе від настання негативних, несприятливих наслідків. А от обов'язки щодо захисту Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України, військовий, не заподіювати шкоду природі і культурній спадщині, дотримуватися Конституції і законів України встановлені в інтересах усього суспільства.

Отже, конституційні обов'язки людини і громадянина – це встановлена державою в інтересах усіх членів суспільства і кожної людини зокрема й закріплена в Конституції необхідність, яка приписує кожному громадянину певні вид і міру необхідної поведінки. Однак дане визначення є неповним, оскільки не враховує норм міжнародних пактів у галузі прав людини, учасником яких є Україна, не показує принципових відмінностей, що існують між конституційними та іншими правовими обов'язками, – їх юридичну природу. Свого часу В. І. Ленін вдало зазначав, що надто короткі визначення хоч і зручні, оскільки підсумовують головне, – а все ж недостатні, якщо з них потрібно особливо виводити досить суттєві риси того явища, яке необхідно визначити¹.

Дослідження категорії конституційних обов'язків можна вести в багатьох напрямках, виділяючи при цьому їх різні аспекти – історичний, політологічний, спеціально-юридичний, філософський, соціологічний. Однак саме тепер ми вважаємо необхідним розглянути юридичну природу конституційних обов'язків. Аналіз їх юридичної природи дозволить виявити ті особливості й властивості, які виділяють основні обов'язки з-поміж великої кількості інших юридичних обов'язків. При цьому слід розмежувати три взаємопов'язані, але не тотожні категорії – юридичну природу, сутність конституційних обов'язків, їх зміст.

На думку М. І. Матузова та Б. М. Семенка, під сутністю юридичних обов'язків слід розуміти державно-правову необхідність певної поведінки, під

---

¹ *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1977. – Т. 27. – С. 386.

змістом – конкретну належну поведінку, приписану законом¹. Сутність же всіх юридичних (у тому числі і конституційних) обов'язків, як ми вже встановили, є однаковою, проте їх зміст різний. Зміст конституційного обов'язку – категорія ширша, рухоміша, мінливіша за сутність, що являє собою ядро змісту. Саме за змістом, а не за сутністю можна відрізнити один обов'язок від іншого, показати його специфіку чи вписати його у класифікацію (наприклад, є очевидною різниця у змісті обов'язку шанувати державні символи і військового обов'язку). Необхідність як сутність конституційного обов'язку (внутрішня сторона) наповнюється кожного разу конкретним змістом, який визначає межі поведінки, її вид, міру, характер (зовнішня сторона). Ми ж загострюємо увагу на юридичній природі конституційних обов'язків.

У літературі під юридичною природою розуміють сукупність таких особливих ознак, рис, які дозволяють вирізнити з маси правових явищ яке-небудь одне². Деякі аспекти юридичної природи конституційних обов'язків у радянський період вже досліджувалися. Зокрема, більшість науковців намагалася підкреслити їх соціально-класову природу. З цієї позиції вони доводили, що юридична природа конституційних обов'язків втілює в собі державну волю економічно пануючого в суспільстві класу, яка визначається матеріальними умовами життя суспільства³. Інші науковці трактували юридичну природу обов'язків у зв'язку з їх правами і свободами, межами їх здійснення⁴ або ж з принципами (перш за все – ідеями рівноправності). На думку Х. Хофмана, “основні обов'язки у поєднанні з принципами рівності так сильно зросли з моменту свого виникнення, що можуть розумітися навіть як основне право на рівний розподіл обов'язків...”⁵. Деякі вчені юридичну природу обов'язків виводять з того, що блага, які отримує громадянин від держави, є підставою його обов'язків. Так, Джон Ролз вважає, що всі

---

¹ Матузов Н. И., Семенко Б. М. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 31.

² Див.: Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – С. 87.

³ Див.: Семенко Б. М. О научной разработке проблемы юридических обязанностей советских граждан // Вопросы теории государства и права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. – 1976. – Вып. 4. – С. 145-155; Матузов Н. И., Семенко Б. М. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР. – С. 31.

⁴ Див.: Астрахань А. А. Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Моск. гос. ун-т. – М., 1986. – С. 21.

⁵ Цит. за: Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 140.

обов'язки у особи виникають з певних етичних принципів, зокрема принципу чесності (справедливості), за яким людина має зобов'язання виконати свою роль, визначену Конституцією і державою, при умові, що останні є справедливими або чесними¹.

Наш підхід до розуміння юридичної природи основних обов'язків полягатиме у спробі показати, що частина конституційних обов'язків людини і громадянина виступають як морально-правові вимоги суспільства і держави до поведінки громадянина у відповідних сферах життя, довести їх орієнтацію на міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини.

Норми Конституції України вимагають від людини і громадянина безумовного виконання тих мінімальних вимог, які властиві, як зазначено у Загальній декларації прав людини 1948 р., “всім членам людської сім'ї” і є основою свободи, справедливості та загального миру в усьому світі. Згідно із ст. 29 Декларації кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості. При цьому кожна людина, здійснюючи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві (ч. 2). Крім цього, відповідно до ч. 3 ст. 29 Декларації здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити меті і принципам ООН, які викладені в Статуті Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН зобов'язує держави заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини. До того ж п. 1 ст. 26 Декларації встановлює: “Початкова освіта має бути обов'язковою”.

Згідно з преамбулою Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. “кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того

---

¹ Ролз Дж. Теория справедливости: Пер. с англ. В. В. Целищева при уч. В. Н. Карповича и А. А. Шевченко. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 106, 109, 303.

колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті”.

Стаття 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. передбачає, що держава може встановлювати тільки такі обмеження прав, які визначаються законом і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, виключно з метою сприяння загальному добробуту в демократичному суспільстві. Стаття 5 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлює, що ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав і свобод, визначених у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті. Серед цих обмежень Пакт називає: здоров'я населення (ч. 3 ст. 12, ч. 3 ст. 18, ч. 3б ст.19, ч. 2 ст. 22); громадський порядок, права і свободи інших осіб (ч. 3 ст. 12, ч. 3 ст. 18, ч. 3б ст. 19); інтереси державної безпеки (ч. 3 ст. 12, ч. 3б ст. 19, ч. 2 ст. 22); моральність населення (ч. 3 ст. 12, ч. 3 ст. 18, ч. 3б ст. 19).

Конвенція про захист прав людини і основних свобод, забезпечуючи дотримання прав людини, одночасно передбачає й обмежування здійснення цих прав з певних підстав. Так, ст. 8 цієї Конвенції, гарантуючи право на повагу особистого й сімейного життя, встановлює для його здійснення ряд обмежень – економічний добробут, здоров'я та мораль інших людей.

На наш погляд, для конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні характерним є їх тісний зв'язок з вимогами міжнародно-правових пактів про права людини і, що важливо, перенесення їх принципів до статей Конституції України. Так, згідно з Основним Законом України 1996 р. кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23). Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). Кожен

зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66). Власність не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству (ст. 13). Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41). Кожен має право на повагу до своєї гідності (ст. 28). Повна загальна середня освіта є обов'язковою (ст. 53).

Іншою складовою характеристики юридичної природи основних обов'язків є те, що вони являють собою морально-етичні вимоги суспільства до людини спрямувати свою поведінку в русло суспільно необхідних вимог, узгоджувати її з інтересами інших людей. Багато прибічників такого погляду на юридичну природу правових обов'язків було в дорядянській період. Так, на думку Шлосмана, “основа правового обов'язку завжди лежить у моральному обов'язку. Людина зобов'язана виконати покладені на неї нормами закону чи звичаю обов'язки, тому що вона морально зобов'язана підпорядковуватися правовому порядку”¹. Будь-який обов'язок є, по суті, моральним обов'язком”, – стверджував Кльоппель². “Норми права покладають правові обов'язки тільки на органи держави. Обов'язки ж підданих – це результат життєвих явищ (дій, подій, станів) і культурних норм, що впливають на них; правовими ж обов'язки стають тому і наскільки вони визнаються державою в діючому праві, особливо державними судами. Правові обов'язки – це юридично важливі обов'язки”, – вважав Макс Мейер³.

На те, що в основі юридичних обов'язків лежить мораль, вказує й історична генеза обов'язків. На думку Л. С. Явича, “... об'єктивно необхідне для підтримання соціуму впорядкування, регламентація поведінки людей – соціальний контроль на перших порах здійснювався за допомогою заборон (тотемів). У подальшому, у міру того, як із розвитком самосвідомості індивідів і удосконаленням їхніх взаємовідносин у процесі спільної діяльності відбувається

---

¹ Цит. за: *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права: Вып. 3. – С. 620.

² Там само.

³ Там само.

важлива революція в регулюванні поведінки, з'являються зачатки моралі, які передбачають усвідомлення кожним свого особистого обов'язку перед родом і племенем, перед іншими одноплемінцями. Заборона як засіб соціального контролю, яка передбачала утримання від будь-яких дій, доповнюється, нехай поки що і примітивним, але моральним обов'язком вчинення певних активних вчинків. ...Подальший розвиток мислення в процесі спільної праці за допомогою більш удосконалених винайдених знарядь впливу на природу і отримання її дарів ускладнює суспільні особисті відносини, самоорганізацію соціуму – формується уже досить ініціативна для свого часу творча особа”¹.

Історія правосвідомості і соціального життя нових європейських народів дає численні приклади такого розвитку, – писав Л. Петражицький. Сприйнята ними велична християнська, чисто імперативна етика містила і містить у собі суцільне джерело і матеріал для утворення відповідних імперативно-атрибутивних начал (основ) поведінки відносно ближніх, у тісному і широкому розумінні, в тому числі відносно чужих за походженням народів і індивідів, які впливають із загальних принципів християнської моралі, поступово, дією багатівікового культурно-виховного процесу, перетворились на тверді імперативно-атрибутивні психічні кристалізації, на міцний капітал правосвідомості².

У радянський період ідею органічної єдності правових і моральних елементів у змісті основних обов'язків послідовно доводив В. А. Масленников. “... Основні обов'язки громадян поєднують у собі якості юридичного веління з якостями морально-ідеологічного імперативу, а їх нормативність забезпечується дією обох елементів їх змісту, тобто моральною належністю та юридичною обов'язковістю”³. Ця ідея співзвучна і в чомусь перекликається із висловлюванням Л. Фейєрбаха: “Право є також мораль, але мораль, частина якої настільки визначена і відмежована, що її обов'язки тільки тому можуть дотримуватись, що їх недотримання пов'язане з кримінальними або цивільними

---

¹ Явич Л. С. О философии права на XXI век // Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 6.

² Див.: Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – Т. 1 и 2. – С. 140.

³ Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан СССР: сущность и проблемы реализации // Советское государство и право. – 1983. – № 6. – С. 5.

покараннями”¹. Отже, обов’язки, за Фейєрбахом, – це частина моралі, яка отримала юридичну форму, тобто загальнообов’язковість. На взаємозв’язку і єдності моральних і правових норм військового обов’язку послідовно акцентує увагу і Є. Кравець. При цьому підкреслюється, що сфера нормативного регулювання військового обов’язку вдосконалюється у напрямку подальшого поглиблення моральних основ у правових нормах військового обов’язку².

На зв’язок правових обов’язків з нормами моралі безпосередньо вказується в деяких міжнародно-правових актах. Згідно з преамбулою Американської декларації прав і обов’язків людини 1948 р. “обов’язки юридичного характеру передбачають обов’язки морального характеру, які підтримують їх в принципі і складають їх основу” (курсив мій. – Л. Л.)³. У розробленій за ініціативою ЮНЕСКО і прийнятій у Валенсії (Іспанія) у грудні 1998 р. Декларації обов’язків та відповідальності людини „обов’язок” означає етичне або моральне зобов’язання”⁴.

На наш погляд, в основі конституційних обов’язків лежить загальнолюдська, християнська мораль, яка закладена в Десяти заповідях Божих і знайшла своє правове відображення у п. 2 Французької декларації прав і обов’язків людини і громадянина 1795 р., у положенні, що “усі обов’язки людини і громадянина випливають із таких двох принципів, що містяться у всіх серцях від природи: не робіть іншому того, чого ви не хочете, щоб зробили вам. Постійно робіть іншим те добро, яке ви хотіли б отримати самі”⁵. За засновником природного вчення про обов’язки С. Пуфендорфом, обов’язок – це людське діяння, яке повинно узгоджуватися із законами добра⁶. На думку Гегеля, обов’язки відносно інших – це в першу чергу правові обов’язки, які потрібно поєднувати із

¹ Фейєрбах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. / Общ. ред. и вст. ст. М. М. Григорьяна. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 619.

² Див.: Кравець Е. Я. Правовые и нравственные основы советского воинского долга: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Киев. гос. ун-т. – К., 1987. – С. 8.

³ Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л. Н. Шестаков. – С. 138.

⁴ www.cdp-hrc.uottawa.ca/publicant/Valencia/valenc1.htm.

⁵ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX ст.: Сб. док. / Под ред. Н.П.Галанзы. – С. 380-382.

⁶ Пуфендорф С. О должности человека и гражданина: В 2 кн. – СПб., 1726. – Кн. 1 и 2. – С. 3.

прагненням діяти справедливо¹. Християнська релігія, будучи морально-нормативною системою, здійснює вплив на формування і реалізацію світських правових норм. Відбувається своєрідна імплементація її в право, в результаті чого ми користуємося правом, основою якого є християнство². Як пише відомий американський професор права Лон Фуллер, „якщо мораль прагнення починається на найвищому рівні людських досягнень, то мораль обов’язку починається на найнижчому. Вона формулює основні правила, без яких неможливе впорядковане суспільство, або без яких впорядковане суспільство, що прямує до певних конкретних цілей, не зможе їх досягнути. Це мораль Старого Завіту й Десяти заповідей”³.

Слід відзначити, що християнські цінності поступово починають входити у сферу інтересів юристів і політичних діячів. У ґрунтовному монографічному дослідженні „Християнське коріння сучасного права”, автором якого є суддя Конституційного Суду Республіки Вірменія Р. А. Папаян, чи не вперше системно показано взаємозв’язок права і християнства, біблейських цінностей. Оригінальність дослідження проявляється передовсім у методологічних підходах: „не просто проведення паралелей між сучасним правом і біблейськими цінностями, не фіксація сучасних норм з подальшим пошуком їх біблейних виправдань, як зазвичай робиться, тобто не шлях від сучасного права до Біблії, а, навпаки, від біблейських принципів „побудови” права до правових уявлень, від божих встановлень до з’ясування, чого хоче Бог у сьгоднішніх „міжнародно визнаних” нормах, а що суперечить його уявленням”⁴. Стосовно предмета нашого дослідження в роботі переконливо доводиться християнська основа обов’язків людини. „Бути законслухняним – це значить бути покірним Богові; і навпаки, слухняність і покірність Богу означає не що інше, як підпорядкування закону”⁵.

Згідно із ст. 51 Конституції України повнолітні діти зобов’язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Це положення співзвучно з вимогою,

¹ Гегель. Работы разных лет: В 2 т. – Т. 2 / Сост., общ. ред. А. В. Гулыги. – С. 70.

² Див.: Тер-Акопов А., Толкаченко А. Библийские заповеди: христианство как мета-право современных правовых систем // Российская юстиция. – 2002. – № 6. – С. 62.

³ Фуллер Лон Л. Мораль права: Пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – С. 13.

⁴ Папаян Р. А. Христианские корни современного права. – М.: Издательство НОРМА, 2002..

⁵ Папаян Р. А. Христианские корни современного права. – С. 54.

закріпленою в Десяти заповідях Божих: шануй батька свого й матір свою, щоб тобі було добре і щоб ти довго прожив на землі. Відповідно до ст. 68 Основного Закону кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Схожа вимога встановлена в Десяти заповідях Божих: не вбивай, не вкради, полюби ближнього свого.

Яскраво виражена моральна основа в конституційному обов'язку не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, шанувати державні символи України, в обов'язку батьків піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, а дітей – про своїх непрацездатних батьків, обов'язку по захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності України та обов'язку не завдавати шкоду природі, культурній спадщині. Але в силу того, що ці моральні обов'язки закріплені в Конституції України – юридичному документі, вони мають уже правовий характер, підкріплені в разі невиконання чи неналежного їх виконання засобами державного примусу.

Свідченням того, що в основі конституційних обов'язків лежать норми загальнолюдської, християнської моралі, є і сама практика їх реалізації. Більшість громадян добровільно і свідомо виконують свої обов'язки (додержання Конституції і законів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, обов'язки батьків і дітей), не замислюючись при цьому над тим, чому вони це роблять, які наслідки можуть бути за їх невиконання. Значна кількість громадян України через різні обставини взагалі не знає своїх конституційних обов'язків, проте їх “додержання” відбувається через те, що люди дотримуються певних морально-етичних, релігійних цінностей, загальноновизнаних принципів і норм людського співжиття. Релігійні норми насправді відіграють суттєву роль у формуванні правослухняної поведінки людини, виробляючи стійку систему цінностей. Ці цінності здатні виступати як мотиви соціально-позитивної поведінки¹.

---

¹ Тер-Акопов А., Толкаченко А. Библиейские заповеди: христианство как мета-право современных правовых систем. – С. 62.

Таким чином, хоча вимоги міжнародно-правових актів та християнської моралі втілюються, звичайно, і в інших нормах права, проте в конституційних обов'язках їх “вага” значно більша, ніж в інших правових нормах. Можна навіть стверджувати, що в конституційних обов'язках ми спостерігаємо змістовні повторення багатьох норм-принципів, закладених у Міжнародній хартії прав людини. Існує також не лише тісний зв'язок норм права і моралі, а й до певної міри їх злиття в єдине – конституційний обов'язок людини і громадянина.

Отже, конституційний принцип формування обов'язків людини в Україні порівняно з нормами галузевого та поточного (конституційного) законодавства найбільш наближений до змісту міжнародно-правових пактів про права людини, а також до вимог загальнолюдської моралі. Тобто йдеться про узагальнення, універсалізацію конституційних обов'язків, що впливають з міжнародних договорів України, але вже з позиції правових норм самого суспільства. Тому неповнота визначення понять конституційних обов'язків особи, які мали місце в радянський період, полягала саме в тому, що “вони не враховували норм міжнародних актів у галузі прав людини”¹, які, в свою чергу, ґрунтуються на нормах моралі, християнських цінностях. Разом з тим твердження, що в основі конституційних обов'язків лежить мораль, не є підставою для ототожнення морального і правового обов'язку. Відмінність між ними очевидна. “Специфіка правового обов'язку полягає в його обов'язковому характері, в застосуванні при необхідності заходів суспільного або державного примусу”², в той час як моральний обов'язок захищений лише засобами морального впливу, громадською думкою, які не мають державно-примусового характеру. Крім цього, надання моральному обов'язку характеру юридичного вимагає від держави створення відповідних умов для їх реалізації. Тому юридичні обов'язки, і особливо обов'язки конституційні, являють собою мінімальні моральні вимоги до поведінки людини, якої вимагає суспільство і держава і які обов'язково

---

¹ Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 11.

² Айвазян В. Соотношение прав и обязанностей в социалистическом обществе: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ин-т государства и права. – М., 1966. – С. 6.

забезпечуються державою як правовими, так і організаційно-технічними, матеріальними засобами.

Це особливо яскраво можна продемонструвати на прикладі великої кількості обов'язків людини, які закріплені в Декларації обов'язків і відповідальності людини 1998 р. і мають виразно морально-зобов'язуючий характер. Так, кожен зобов'язаний захищати життя і гарантувати життєздатність нинішніх і майбутніх поколінь (ст. 3), забезпечувати колективну безпеку і мир (ст. 4), забезпечувати роззброєння в інтересах миру (ст. 5), будувати високоморальне суспільство (ст. 15) та ін. Очевидно, що держава стикатиметься з труднощами при забезпеченні реалізації таких обов'язків. Зовсім не просто забезпечити реалізацію на практиці встановленого у преамбулі Конституції Франції 1946 р. положення, що „кожен зобов'язаний працювати і має право на отримання роботи або зайнятості”, передбаченого конституціями Монголії, Туреччини, Японії, Італії, Гватемали обов'язку трудитися, конституцією Уругваю – обов'язку піклуватися про своє здоров'я. Саме тому вони сформульовані в морально-етичному сенсі, ніби нагадування про необхідність працею забезпечити умови гідного життя собі і членам своєї родини. У правових позиціях Конституційного Суду України цей аспект знайшов чіткий вираз: виходячи з того, що безоплатність і доступність повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах пов'язані з її *обов'язковістю* (курсив мій. – Л. Л.), держава повинна фінансувати у повному обсязі процес навчання учнів у межах Державного стандарту загальної середньої освіти. Отже, *саме з обов'язковістю повної загальної середньої освіти пов'язана її безоплатність* (курсив мій. – Л. Л.)¹.

Викладене дає підстави визначити конституційні обов'язки як різновид юридичних обов'язків, визнану і встановлену (забезпечену) державою в інтересах усіх членів суспільства і кожної особи зокрема, засновану на нормах Міжнародної

---

¹ Рішення Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 р. № 18-рп / 2002 (справа про безоплатне користування шкільними підручниками // Офіційний вісник України. – 2002. – № 48. – Ст. 2189; Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 р. № 5 –рп / 2004 (справа про доступність і безоплатність освіти) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 11. – Ст. 674.

хартії прав людини та загальнолюдської (християнської) моралі й закріплену в Конституції України необхідність, яка приписує кожному індивіду певні вид і міру поведінки.

З таким визначення не зовсім погодився б Г. В. Мальцев, який вважав, що “в саме визначення обов’язку повинні бути включені правові, а не етичні моменти”¹. На думку В. Буткевича, у законодавстві не слід зловживати включенням до актів політичних, моральних і т.п. норм. Вони “засмічують” правовий комплекс, маючи зовсім інший механізм реалізації². На наш погляд, концепція, яка визначає юридичну природу основних обов’язків як сукупність морально-релігійно-правових вимог суспільства і держави до поведінки людини, як морально-правовий зразок їх поведінки в державно-правовій та соціальній сферах суспільного життя, лежить у руслі сучасного підходу до дослідження і розуміння широкого кола конституційних проблем, і перш за все пов’язана з гуманізацією суспільних відносин.

Для сучасної юридичної науки характерним є процес поглиблення моральних засад вітчизняного права, зближення права і моралі демократичного суспільства³. Так, на думку деяких вчених, “конституційні обов’язки можна визначити як морально-правові принципи, різновид юридичних обов’язків, які визначають обов’язкову (бажану) для всіх громадян і суспільства поведінку людини і громадянина у державно-правовій та соціальній сферах”⁴. “Відповідно до цього конструюється...“сучасне розуміння права”: синтез релігійних і моральних принципів людського досвіду, який зазнав протягом віків інтелектуальної обробки”⁵.

На думку А. П. Зайця, “важливим для визначення права є та обставина, що право ґрунтується на досягнутому суспільством рівні моралі і етики, які визначають водночас міру права”, при цьому “вплив морально-етичних чинників

¹ Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – С. 74.

² Буткевич В. Права людини в Україні // Права людини в Україні: Щорічник 1993 р. – К.: Укр. правн. фундація, 1995. – С. 34.

³ Гайворонская Я. В. К вопросу о понимании правовых и юридических норм // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 39.

⁴ Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – С. 12.

⁵ Черниловский З. М. Правовое государство: исторический опыт // Советское государство и право. – 1984. – № 4. – С. 52.

на право, його зміст є настільки суттєвим, що становить морально-етичну основу права і є його виправданням і поясненням. Мораль та етика наповнюють право такими цінностями, як правда, справедливість, доброта, милосердя, добродійність...”¹. “Вся правова система в цілому містить великий моральний потенціал, правові норми багато в чому базуються на непорушних моральних принципах: “Стався до іншої людини так, як би ти хотів, щоб вона ставилася до тебе”, “Будь особистістю і поважай інших людей”². “Гуманізація суспільного життя передбачає посилення моральних засад у всіх сферах людської життєдіяльності, в тому числі і в процесі зміцнення конституційної законності”, – зазначає Ю. В. Ткаченко. На його думку, завдання теорії конституційної законності – обґрунтувати доцільність закріплення моральних, етичних основ в українському конституційному законодавстві, оскільки вони вимагають від людини внутрішньо усвідомленої необхідності розумної, правомірної поведінки³.

Таким чином, включення до визначення поняття конституційних обов’язків моральних елементів є виправданим з огляду на те, що, втілюючи вимоги міжнародних пактів про права людини, моральні принципи, конституційні обов’язки сприяють розвитку демократії, розбудові правової держави, гуманізації суспільних відносин, входженню України до цивілізованих країн світу та мають на меті забезпечити бажану з точки зору суспільства поведінку всіх громадян України. Мораль як царина етики громадянського суспільства на перший план висуває цінності автономії особи, дотримання зобов’язань, вірність обов’язку та інші правила співіснування людей у демократичному суспільстві.

Коло обов’язків людини і громадянина досить широке. У цьому зв’язку можна говорити про професійні обов’язки (приміром, лікарів, педагогів, юристів), обов’язки державних службовців, сімейні, трудові тощо. З їх сукупності особливо виділяються конституційні (основні), особливістю яких є те, що людина в них виступає співчленом суспільства, звільненим від соціодемографічних,

---

¹ Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – С. 56.

² Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 267.

³ Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні: Дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України. – Харків, 2001. – С. 16.

індивідуально-професійних характеристик. Наявність лише одного юридичного факту – належності до громадянства України – покладає на особу увесь комплекс конституційних обов'язків. Тільки громадяни України несуть “тягар” усіх обов'язків, передбачених Основним Законом України, в той час як іноземці та особи без громадянства звільнені від деяких з них (наприклад, від обов'язку відбувати військову службу).

Конституційні обов'язки є основними не лише за формою (оскільки вони закріплені в Основному Законі), але й за змістом. Вони опосередковують найбільш важливі, корінні, принципові взаємовідносини, що виникають між суспільством і особою, громадянином і державою.

Основні обов'язки за своїм смисловим значенням – це загальні обов'язки, що стосуються кожного громадянина. Однак принцип загальності і рівності не слід трактувати як несення всіма громадянами всіх, передбачених конституційними нормами обов'язків. Цілком очевидно, що їх характер не є абсолютним, оскільки сам зміст окремих із них такий, що деякі основні обов'язки покладаються не на всіх, а на окрему частину суспільства, окрему категорію громадян. Так, обов'язок відбувати військову службу стосується лише військовозобов'язаних, у той час як обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність, територіальну цілісність, шанування державних символів є обов'язком всіх громадян України. Так само і обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття стосується лише батьків дитини, і лише в певних випадках, передбачених законодавством, цей обов'язок може бути покладено на піклувальників, опікунів, близьких родичів. Загальність основних обов'язків також означає узагальненість їх формулювань, які деталізуються і розкриваються в нормах поточного законодавства. У Конституції неможливо вмістити вичерпний перелік усіх правових обов'язків, оскільки це не надавало б їй характеру основоположного юридичного документа. Отже, якщо галузеве законодавство, формулюючи перелік обов'язків, намагається чітко визначити зобов'язаного суб'єкта (робітника, службовця, посадову особу, боржника і т.п.), то Конституція

України, навпаки, формулює основні обов'язки найбільш загальним чином, так, щоб вони охопили найширше коло осіб.

Основні обов'язки є базою інших юридичних обов'язків, які повинні встановлюватися “на основі та на виконання Конституції і законів України”, а, отже, на основі конституційних обов'язків.

На особливість конституційних обов'язків порівняно з іншими юридичними обов'язками вказується і в самій Конституції України. Так, згідно із ст. 92 регулювання основних обов'язків громадян здійснюється виключно законом, а це означає, що визначення інших (не основних) обов'язків можливе і за допомогою підзаконних актів.

Висновки

1. Конституційні обов'язки людини і громадянина в умовах розбудови в Україні правової, демократичної держави зберігають свою якісну відмінність від прав, не зливаються з ними, як це мало б гіпотетично статися з побудовою в СРСР комунізму. Сутність конституційних обов'язків слід розкривати через категорію “правова необхідність”.

2. Для конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні характерним є їх тісний зв'язок з вимогами міжнародно-правових пактів про права людини і перенесення принципів, закладених у них, до статей Основного Закону України в частині регламентування обов'язків.

3. За юридичною природою основні обов'язки в переважній більшості являють собою морально-етичні, релігійні принципи, вимоги суспільства до людини спрямовувати свою поведінку в русло суспільно необхідних потреб.

4. Таким чином, конституційні обов'язки людини і громадянина – це різновид юридичних обов'язків, визнана і встановлена (забезпечена) державою в інтересах усіх членів суспільства і кожної особи, зокрема, заснована на нормах Міжнародної хартії прав людини та загальнолюдської (християнської) моралі й закріплена в Конституції України необхідність, яка приписує кожному індивіду певні вид і міру відповідної поведінки.

§2. Основні обов'язки як елемент конституційного особи

Взаємозв'язок між особою і суспільством, громадянином і державою базується не лише на правах, але й на обов'язках. Тому без глибокої і всебічної розробки основних обов'язків концепція конституційного статусу особи не може бути повною і завершеною, вона виглядає односторонньою.

При розгляді проблеми стосовно ролі основних обов'язків як елементу конституційного статусу особи, на наш погляд, варто використати традиційну логіку наукового дослідження – від загального до конкретного. У цьому зв'язку спершу треба з'ясувати низку питань, без яких розгляд головного питання буде непослідовним, а саме: поняття конституційного статусу, його структуру, поняття елементу конституційного статусу людини і громадянина.

Найважливіші та найскладніші взаємовідносини між людьми і взаємозв'язки між державою та індивідом регламентуються в юридичній формі шляхом формування прав, свобод і обов'язків, які утворюють у своїй єдності основи правового статусу індивіда, що є однією з найважливіших не лише правових, а й політичних категорій. Саме тому питання, пов'язані з визначенням змісту правового статусу людини і громадянина взагалі і конституційного зокрема вже тривалий час є предметом дискусій у науковій літературі.

Поняття та елементний склад конституційного статусу особи більшість науковців виводять із поняття правового статусу. В літературі вже зверталася увага на необхідність уточнення змісту вживаних у нормативних актах і науці понять: “конституційний статус”, “конституційно-правовий статус”, “правовий або юридичний статус”¹.

Н. А. Богданова обґрунтовано вважає, що конституційний статус людини і громадянина складається із нормативних характеристик, закріплених лише в конституції. Він є загальним, рівнозначним, стабільним. Конституційно-правовий

---

¹ Богданова Н. А. Категория статуса в конституционном праве // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11: Право. – 1998. – № 3. – С. 4.

статус особи – поняття більш широке, оскільки включає норми не лише конституції, але й інших джерел конституційного права. Цей статус більш різнобічний і багатий за змістом. Найбільш широка характеристика правового положення людини і громадянина міститься в понятті правового або юридичного статусу. Такий статус – видовий за своїми характеристиками. Конституційні норми частіш за все утворюють його основу, фундаментальні і найбільш значущі положення, формалізуючись у конституційному і конституційно-правовому статусах¹.

У радянській та сучасній юридичній літературі чітко проявилися два основних підходи до визначення змісту терміна “правовий статус людини і громадянина”. Перший, широкий підхід ґрунтується на включенні до змісту даного терміна багатьох складових його елементів. Крім основних прав, свобод та обов'язків О. І. Лепьошкін включав до нього систему гарантій², Б. В. Щетинін – громадянство³, Л. Д. Воеводін крім цього – правоздатність і принципи⁴, М. І. Матузов – юридичну відповідальність⁵, В. А. Патюлін – громадянство, загальну правоздатність і принципи рівноправності⁶, М. В. Вітрук крім усього іншого – законні інтереси⁷. Із широкого підходу щодо розуміння структури конституційно-правового статусу людини і громадянина виходять і Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика⁸. Таке розуміння аналізованого терміна дає можливість більш повно, всебічно, у взаємозв'язку всієї сукупності складових елементів розкрити правовий статус громадянина.

Не менш плідним і досить розповсюдженим підходом до визначення змісту терміна “правовий статус особи” є підхід, умовно кажучи, більш вузького плану, відповідно до якого правовий статус розглядається, перш за все, як система

---

¹ Див.: *Богданова Н. А.* Категорія статусу в конституційному праві. – С. 5.

² Див.: *Лепешкин А. И.* Правовое положение советских граждан. – М.: Мысль, 1966. – С. 3-11.

³ Див.: *Щетинин Б. В.* Гражданин и социалистическое государство // Советское государство и право. – 1975. – № 2. – С. 4.

⁴ Див.: *Воеводин Л. Д.* Юридический статус личности в России. – С. 27-39.

⁵ Див.: *Матузов Н. И.* Личность. Право. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – С. 189-205.

⁶ Див.: *Патюлин В. А.* Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений). – М.: Наука, 1974. – С. 230.

⁷ Див.: *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 28-34.

⁸ Див.: *Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю.* Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. – С. 153.

гарантованих державою прав, свобод і обов'язків громадян¹. Саме основні права, свободи та обов'язки з відповідними гарантіями їх реалізації складають ядро, основний елемент правового статусу. Тому концентрація уваги в процесі висвітлення правового статусу людини і громадянина на питаннях їхніх прав і обов'язків та гарантіях їх реалізації дозволяє виділити головне в проблемі, зосередитися на вузлових пунктах в його вирішенні. “Вузконормативне розуміння структури правового статусу, – писав В. М. Горшенев, – є більш прийнятним, оскільки, узагальнюючи тільки права і обов'язки, тим самим вичленює серцевину правового статусу, його генеруючу і одночасно синтезуючу основу”².

Як бачимо, в науковому співтоваристві немає єдності стосовно структурних компонентів (елементів) правового статусу людини і громадянина. Слід погодитись із Л. Д. Воєводином, який обґрунтовано пояснює таке становище тим, що “автори не виробили той критерій, який би міг з більш-менш визначеним ступенем наукової точності встановити справжню структуру правового статусу особи”³. На його думку, таким критерієм може бути закріплене правом місце індивіда в суспільстві і державі, тобто у виробництві, в управлінні державними і громадськими справами і сфері духовного життя⁴. І, виходячи з цього, він вважає, що всі інститути, які безпосередньо розкривають місце індивіда в суспільстві і державі, можна включити в основи правового статусу особи⁵. На думку ж М. В. Вітрука, елементами правового положення індивіда є правові явища, правові ознаки, якості і характеристики особи, за допомогою яких законодавець фіксує її положення⁶. Вважаємо підхід М. В. Вітрука більш прийнятним, оскільки широке

---

¹ Див.: Айвазян В. Соотношение прав и обязанностей в социалистическом обществе: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ин-т государства и права. – С. 4; Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – С. 91-96; Князев В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні // Право України. – 1998. – № 12. – С. 29-31; Горшенев В. М. Структура правового статусу громадянина в світє Конституції СРСР 1977 года // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года (вопросы теории государства и права, государственного и административного права). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – С. 52-55; Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – С. 83.

² Горшенев В. М. Структура правового статусу громадянина в світє Конституції СРСР 1977 года. – С. 52.

³ Воєводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 32.

⁴ Там само. – С. 32.

⁵ Там само. – С. 32.

⁶ Вітрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 38.

коло елементів конституційного статусу “розмиває” межі його юридичної конструкції, робить менш чітким і логічним.

І все ж, попри певну різницю у підходах до визначення елементів основ правового статусу особи, практично всіма дослідниками визнається, що система основних прав і обов’язків – це ядро конституційного статусу людини і громадянина, серцевина, центр правової сфери, де знаходиться ключ до вирішення основних юридичних проблем. Такий підхід є переконливим, адже саме у конституційних правах і обов’язках не тільки юридично оформлюються стандарти у поведінці особи, що визначаються і гарантуються державою, а й фактично розкриваються ті основні принципи взаємовідносин між державою і особою, які на даному етапі держава вважає можливими, корисними, доцільними чи обов’язковими для її нормального функціонування, для життєдіяльності та розвитку суспільства в цілому. Тому під конституційним статусом людини і громадянина слід розуміти сукупність закріплених у конституції держави їх прав, свобод та обов’язків і гарантій їх повної і безперешкодної реалізації¹.

У радянський період існували цікаві підходи стосовно можливості виділення як самостійного елементу конституційного статусу особи “права-обов’язку”, під яким розуміли “право, що одночасно є і обов’язком”². Особливо багато таких “прав-обов’язків” було в Конституції СРСР 1977 р. Це, зокрема, право на працю і обов’язок трудитися (ст. 60), право на житло і обов’язок дбайливого ставлення до житла (ст. 44), право на освіту і обов’язковість загальної середньої освіти (ст. 45). Аргументувалася така позиція тим, що відповідно до ст. 59 “здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянином своїх обов’язків”.

В Основному Законі України 1996 р. також є подібні комбінації (моделі). Зокрема, згідно із ст. 53 кожен має право на освіту, водночас повна загальна середня освіта є обов’язковою. Стаття 13 гарантує право на власність, але власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству

---

¹ Див.: *Князєв В.* Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні. – С. 30.

² Див.: *Новоселов В. И.* Правовое положение граждан в социалистическом государственном управлении. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 46.

(обов'язок). Відповідно до ст. 50 кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, разом із цим на кожного покладається обов'язок не заподіювати шкоду природі (ст. 66). Однак навряд чи доцільно розглядати таку модель поєднання прав і обов'язків як самостійний елемент сучасного конституційного статусу особи. В даному випадку Конституція закріплює самостійне основне право і самостійний основний обов'язок громадянина в сфері матеріального і духовного життя, та й формулювань таких у чинній Конституції України значно менше, ніж в Основному Законі СРСР 1977 р.

У зарубіжній же конституційній практиці поєднання “права-обов'язку” здебільшого розуміють як обов'язок, а не право. Так, згідно із ч. 6 ст. 38 Конституції Литовської Республіки 1992 р. право та обов'язок батьків – виховувати своїх дітей чесними людьми і відданими громадянами, утримувати їх до досягнення повноліття¹. Згідно із ст. 28 Конституції Республіки Македонія 1991 р. захист Республіки Македонія є правом та обов'язком кожного громадянина, а відповідно до ст. 40 батьки мають право та обов'язок виховувати дітей і дати їм освіту². За ст. 36 Конституції Республіки Болгарія 1991 р. вивчення та використання болгарської мови є правом та обов'язком громадян. При цьому “громадяни, для яких болгарська мова не є рідною, мають право поряд з *обов'язковим* (курсив мій. – Л. Л.) вивченням болгарської мови вивчати та використовувати свою мову”³. Відповідно до ст. 3 Конституції Іспанії 1978 р. „кастильська мова є офіційною державною мовою. Усі іспанці зобов'язані її знати і мають право користуватися нею”⁴. Крім цього, захист Іспанії є правом і обов'язком іспанців (ст. 30). Згідно із ч. 5 ст. 36 Конституції Португалії 1976 р. виховання і утримання дітей є правом і обов'язком батьків⁵, а відповідно до ст. 58 обов'язок працювати є невіддільним від права на працю. Держава гарантує повагу до невід'ємного права і обов'язку батьків відповідно до їх можливостей давати

---

¹ Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. правн. фундація. Вид-во “Право”, 1996. – С. 57.

² Там само. – С. 164, 166.

³ Там само. – С. 127.

⁴ Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 372.

⁵ Там само. – С. 530.

своїм дітям релігійне і моральне, інтелектуальне, фізичне і соціальне виховання (ст. 42 Конституції Ірландії 1990 р.)¹.

Не набула подальшого розвитку і конституційна практика радянського періоду щодо включення до конституцій широкого кола громадянських обов'язків особи, що давало підстави деяким науковцям розглядати останні як самостійний елемент правового статусу особи². Вважаємо такий підхід виправданим, оскільки насправді правові громадянські обов'язки (добросовісно трудитися, бережливо ставитися до житла, боротися із розкраданням соціалістичного майна тощо) реально не виконувалися. До того ж окреслити в праві всі форми виконання громадянського обов'язку практично неможливо.

Конституційні обов'язки такою ж мірою характеризують конституційний статус особи, як і основні права і свободи. Людина, перебуваючи у суспільстві, постійно взаємодіючи з іншими людьми, не може не мати обов'язків як щодо суспільства, держави, так і щодо інших громадян. У конституційних обов'язках яскраво проявляються принципи взаємовідносин між державою і особою. Вони можуть відображати демократичний чи недемократичний конституційний статус людини і громадянина шляхом закріплення в конституції тих чи інших основних обов'язків, їх кількості, надання пріоритету правам над обов'язками чи навпаки.

Одним із проявів діалектичної єдності прав і обов'язків є те, що законодавець, встановлюючи демократичні, загальновизнані права і свободи, відповідно закріплює і демократичні основні обов'язки, позбавлені ідеологічних нашарувань, які відповідають нормам міжнародного права і сприяють вільному і всебічному розвитку людини, прояву її ініціативи і соціальної активності. В Американській декларації прав і обов'язків людини і громадянина 1948 р. проголошується: “В той самий час як права возвеличують особисту свободу, обов'язки виражають гідність цієї свободи”³. І навпаки, в тоталітарній (авторитарній) державі недемократичні, як показала практика країн

---

¹ Там само. – С. 352.

² Новоселов В. И. Юридический долг как элемент правового положения граждан СССР // Конституция СРСР и правовое положение личности / Ред. колл. В.М.Чхиквадзе и др. – М.: Ин-т государства и права АН СРСР, 1979. – С. 131.

³ Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л.Н.Шестаков. – С. 138.

соціалістичного табору, права і свободи супроводжуються такими ж обов'язками, головне призначення яких – зв'язати якомога більше свободу людини, підкорити її задля досягнення певної мети держави.

У радянський період чітко проявилася тенденція надання пріоритету юридичним обов'язкам над правами людини, як зрештою суспільним інтересам над приватними. Інколи навіть критикувалася постановка питання про пріоритет прав людини. “Ми перебільшуємо значення прав і свобод відносно обов'язків”, – писав у свій час М. І. Матузов¹. Пізніше, вже в період перебудови, він стверджував, що необхідне “переміщення центра тяжіння в наукових дослідженнях ... з суб'єктивних прав на юридичні обов'язки”². А ще раніше В. М. Горшенев вважав, що з точки зору ролі і місця особи в умовах соціалізму, в суспільстві трудівників визначальним повинен бути акцент на обов'язки, а не на права³. Відповідно до цього наукову модель правового статусу в ієрархічному плані він уявляв у такому вигляді: юридичні обов'язки, суб'єктивні права, юридичні свободи і юридична відповідальність.

Даний підхід відповідав природі соціалістичної держави. Хоча поодинокі критика такого бачення проблеми звучала і за тих часів. “Права і обов'язки виражають, опосередковують інтереси суб'єкта різними, але взаємодоповнюючими засобами. Тому право не може мати більшу цінність, ніж обов'язок. Будь-яка спроба поставити суб'єктивні права вище юридичних обов'язків, або навпаки, веде до їх протиставлення, відриву одного від другого”, – писав свого часу Г. В. Мальцев⁴.

Сьогодні ж ми вважаємо необхідним наголосити на такому. По-перше, з точки зору правових традицій нормотворення у демократичних країнах завжди спочатку записувалися права і свободи людини і громадянина, а потім вже вказувалось на обов'язки, тобто традиційно права і свободи передували обов'язкам. По-друге, в умовах розбудови в Україні правової, демократичної,

---

¹ Матузов Н. И. Юридические обязанности и ответственность как элементы правового статуса личности // Конституция СССР и правовое положение личности / Ред. коллегия В. М. Чхиквадзе и др. – С. 81.

² Матузов Н. И. Правовая система и личность. – С. 146.

³ Горшенев В. М. Структура правового статуса гражданина в свете Конституции СССР 1977 года. – С. 55.

⁴ Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – С. 111.

соціальної держави головна увага акцентується саме на правах і свободах особи, адже згідно із ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні, саме права і свободи (а не обов'язки) людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення останніх є головним обов'язком держави. Саме права і свободи людини і громадянина, а не обов'язки, закріплені в Конституції, не є вичерпними (ст. 22); саме права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); саме конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (а обов'язки можна скасувати, прикладом тому є дискусія навколо переходу до професійної армії, що може потягти за собою скасування військового обов'язку), а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22); саме конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64). Разом із цим, як конституційні права і свободи, так і основні обов'язки громадянина визначаються виключно законами України (п. 1 ст. 92), що доводить юридичну рівність останніх з правами і свободами.

Таким чином, у сучасних умовах концепція правового статусу, запропонована свого часу В. М. Горшенєвим, не співвідноситься з ідеями правової, демократичної держави і є неприйнятною. З іншого боку, не слід впадати в іншу крайність – недооцінку ролі обов'язків людини, як це робилося свого часу окремими представниками лібералізму (А. Сміт, Дж. С. Мілль, Б. Констан, Д. Локк).

Отже, якщо у вступі до книги “Конституция СССР. Политико-правовой комментарий” Б. М. Пономарьов як один із напрямків розвитку статусу особи в Конституції СРСР 1977 р. називав зміцнення взаємозв'язку прав і свобод громадян з їх обов'язками¹, то за Основним Законом України 1996 р. характерним є зміцнення самостійності як прав і свобод, так і обов'язків, хоча

---

¹ Конституция СССР. Политико-правовой комментарий / Общ. ред. и введ. Б. Н. Пономарева. – М.: Политиздат, 1982. – С. 13-14.

певна єдність і тут, безумовно, зберігається. У радянський період дослідники виходили з того, що справжня єдність прав і обов'язків особи можлива лише в суспільстві, де знищено антагонізм між особою і державою. В умовах же побудови в Україні правової держави, формування повноцінного громадянського суспільства все більш чітко проявляється відмінність пріоритетів громадянського суспільства і держави (Україна ще не є повністю правовою державою), а це означає, що антагонізм інтересів людини як члена громадянського суспільства і держави є не лише можливим, але й до певної міри природним.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку української державності ми спостерігаємо відхід від колективістської концепції прав і обов'язків особи, яка була притаманна соціалістичній (радянській) доктрині¹, і поступовий перехід до індивідуалістичної (західної) моделі формування прав і обов'язків людини, зорієнтованої на забезпечення в першу чергу прав і свобод особи, підкреслення їх пріоритету. Закріплення в Конституції України комплексу демократичних прав і свобод людини і громадянина відповідає об'єктивній тенденції посилення ролі особи, приватних інтересів, гуманізму в суспільних процесах, розширення і поглиблення свободи творчої індивідуальної діяльності².

Принципове значення для розуміння конституційного статусу людини і громадянина мають положення деяких конституцій країн СНД про те, що “здійснення прав і свобод невіддільне від виконання людиною і громадянином своїх обов'язків перед суспільством і державою” (ст. 37 Конституції Республіки Туркменістан 1992 р., ч. 3 ст. 12 Конституції Республіки Казахстан 1995 р.). У Конституції України такого положення немає. Разом із цим нерозривна єдність і взаємодія конституційних прав, свобод і обов'язків особи становить зміст одного із конституційних принципів правового статусу людини і громадянина в Україні³, який чітко впливає із ст. 23 Конституції України: “Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і

---

¹ Социалистическая концепция прав человека / Отв. ред. В. М. Чиквадзе, Е. А. Лукашева. – С. 86.

² Селиванов В. Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної науки // Вісник Академії правових наук України. 1998. – № 4 (15). – С. 10.

³ Диденко Н. Г., Селиванов В. Н. Право и свобода // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 21.

свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості”.

Важливо також вести мову про принцип рівності обов'язків людини і громадянина, який випливає із ст. 24 Конституції України, яка гарантує кожному громадянину України рівні конституційні права і свободи і проголошує рівність прав громадян перед законом. Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України у справі про приватизацію державного житлового фонду, проголошуючи рівність прав громадян перед законом, ст. 24 Конституції України таким чином встановлює і рівну підлеглість усіх громадян законам України¹.

Найбільш повно роль основних обов'язків як елемента конституційного статусу особи проявляється у функціях, тобто основних напрямках їх впливу на конституційний статус людини і громадянина, в їх призначенні. Слід зазначити, що з точки зору структурної побудови юридичні обов'язки складаються з чотирьох елементів: а) необхідності здійснити певні дії; б) необхідності утриматися від здійснення певних дій; в) необхідності вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб; г) необхідності відповідати за невиконання приписаних дій².

Основні обов'язки суттєво впливають на конституційний статус особи в Україні. Їх реалізація (неналежна реалізація) може призводити або ж не призводити до істотних змін у правовому статусі людини і громадянина, впливати на права і свободи та їх здійснення. Так, однією з умов прийняття осіб до громадянства України є визнання і дотримання ними Конституції України і законів України (ст. 9 Закону)³. Згідно із ст. 18 цього Закону вихід із громадянства не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, притягнуто в Україні як обвинуваченого у кримінальній справі або стосовно якої в Україні існує обвинувальний вирок суду, що набрав чинності. Отже, неналежне виконання (додержання) конституційних обов'язків, їх порушення (посягання на

¹ Рішення Конституційного Суду України № 10-рп / 2000 від 28 вересня 2000 року (справа про приватизацію державного житлового фонду) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 40. – Ст. 1709.

² Див.: Матузов Н. И. Конференция в Саратове // Правоведение. – 1980. – № 1. – С. 100-101.

³ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

права і свободи, честь і гідність інших людей, ухилення від сплати податків, порушення військового обов'язку тощо) веде до неможливості зміни правового статусу громадян України, більш того, суттєво звужує комплекс прав і свобод, якими людина може користуватися. Зауважимо, що згідно із ст. 19 Закону України “Про громадянство” в редакції від 16.04.97 р.¹ у виході з громадянства України могло бути відмовлено, якщо особа мала невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими були пов'язані інтереси юридичних або фізичних осіб України. Наприклад, невиконання військового обов'язку, неналежне виконання обов'язку батьків утримувати своїх неповнолітніх дітей чи обов'язку дітей утримувати непрацездатних батьків, несплата податків. У такий спосіб обмежувалися особисті невід'ємні права людини, зокрема, право на зміну громадянства. Подібна вимога в Італії навіть отримала ранг конституційної. Так, кожний громадянин вправі залишати територію Республіки чи повертатися до неї за умови виконання обов'язків, встановлених законом (ч. 2 ст. 16 Конституції Італії).

Невиконання деяких основних обов'язків є підставою для тимчасових обмежень у праві виїзду громадян України за кордон, а це вже є обмеженням конституційного права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, вільно залишати територію України (ст. 33). Так, згідно із ст. 6 Закону України “Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України” громадянинові України може бути відмовлено у видачі паспорта, якщо: “... діють неврегульовані аліментні, договірні чи інші невиконані зобов'язання – до виконання зобов'язань (п. 2); ... він підлягає призову на строкову військову службу – до вирішення питання про відстрочку від призову (п. 7)”².

Неналежне виконання деяких конституційних обов'язків громадянами УРСР у радянський період було підставою для позбавлення громадянства. Так, обов'язком громадян СРСР згідно із Конституцією СРСР 1977 р. було “... з гідністю нести високе звання громадянина СРСР” (ст. 59) та оберігати інтереси

¹ Про громадянство України: Закон України в ред. від 16.04.97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 23. – Ст. 169.

² Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.94 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.

радянської держави, сприяти зміцненню її могутності і авторитету (ст. 62). При цьому позбавлення громадянства СРСР могло мати місце у винятковому випадку за рішенням Президії Верховної Ради СРСР, “якщо особа вчинила дії, які порочать високе звання громадянина СРСР і завдають шкоду престижу або державній безпеці СРСР” (ст. 18 Закону)¹.

У давні часи звільнення від обов'язку по сплаті податків розглядалось як обмеження прав. У Стародавній Греції і Римі нижчий клас був звільнений від податків, і тому його представники не були повноправними громадянами. За Законами Солона так звані тети були звільнені від податків і за це не мали права займати державні посади. У Римі, за Законами Сервія Тулія, шостий клас теж не сплачував податки, а тому мав мізерний вплив у центуристських зборах².

У світовій практиці виконання обов'язку по сплаті податків іноді було підставою і умовою для реалізації політичних прав. Згідно з абз. 2 ст. 4 Основного Закону Австрії від 21 грудня 1867 р. “Про загальні права громадян королівств і земель, представлених в імперській Раді”^{*} всім громадянам, які проживають у громаді і платять податки із свого майна, з підприємницької діяльності чи доходів, належить активне і пасивне виборче право в громадівське представництво на таких самих умовах, як і громадянам, які належать до даної громади³. У Франції в 1791 р. виборче право на виборах первісних зібрань було надано громадянам, які сплачували податок⁴. „Така цензова система, – як пише Ж.-П. Жакке, – базувалась на ідеї, відповідно до якої тільки ті, хто сприяє виконанню зобов'язань перед нацією, мають певну зацікавленість і достатньо освічені для участі, а також для визначення національної політики”⁵. Свого часу виконання цього обов'язку становило умову політичної правосуб'єктності і в

---

¹ Про громадянство СРСР: Закон СРСР від 01.12.78 // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1978. – № 49. – Ст. 816.

² Кучерявенко М. П. Теоретичні проблеми правового регулювання податків та зборів в Україні: Дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. – Харків, 1997. – С. 168.

* На даний час це положення не діє, оскільки суперечить абзацу 2 статті 119 Федеральної Конституції.

³ Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – С. 93.

⁴ Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие / Пер. с франц. – М.: Юристъ, 2002. – С. 67.

⁵ Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие. – С. 71.

США, і в Англії¹. Отже, можливість реалізації політичних прав залежала від виконання обов'язку платити податки. Саме сплата податків є однією з умов (іншою є постійне проживання) участі іноземців та осіб без громадянства у виборах органів місцевого самоврядування Угорщини, Іспанії та Фінляндії².

Міцність і стабільність конституційного статусу людини і громадянина досягається не лише за допомогою закріплення за ними необхідного комплексу основних прав, а й завдяки покладенню на них конституційних обов'язків перед суспільством і державою. Без цього елемента правове положення кожної окремої людини було б юридично негарантованим (незабезпеченим) і неміцним. Вважаємо, що основні обов'язки в конституційному статусі особи виконують гарантуючу (забезпечувальну) функцію, адже права одних осіб, не підкріплені обов'язками інших, реалізовані бути не можуть. Як пише С. С. Алексєєв, суб'єктивне право без відповідного обов'язку “стає юридичною “пустишкою”: воно не може бути гарантовано примусовою силою держави (остання може бути застосована лише за невиконання обов'язку)”³. “Право, – писав М. М. Коркунов, – неодмінно передбачає відповідний обов'язок. Якщо немає відповідного обов'язку, буде простий дозвіл, а не правомоччя⁴. “Якщо б усім були надані лише права і свободи, – зазначав М. І. Матузов, – це означало б фактичне скасування будь-якої свободи, оскільки вона була б взаємно знищена свавільними діями самих носіїв такої “свободи”. Тому необхідне постійне “самообмеження” і “самозобов'язування” на користь свободи інших як наслідок їх обов'язків”⁵. Ще Шарль Монтеск'є зауважив: “Свобода – це право робити все, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то

---

¹ *Токвіль Алексіс де*. Про демократію в Америці: У 2 Т. / Пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. – К.: Всесвіт, 1999. – С. 200, 333.

² *Чиркин В. Е.* Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – 3-е изд., перераб и доп. – М.: Юристъ, 2002. – С. 218.

³ *Алексеев С. С.* Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 321.

⁴ *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права. – 5-е изд. – СПб.: Изд-ние юрид. книжного магазина Мартынова Н.К., 1898. – С. 151.

⁵ Конституционный статус личности в СРСР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 63.

у нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни”¹. Отже, “ми вільні, тому що взаємно зобов’язані”².

“Виконання обов’язків кожним окремо є неодмінною умовою прав для всіх”, – проголошується в преамбулі Американської декларації прав і обов’язків людини 1948 р. Концепція нової Конституції України від 19 червня 1991 р. виходила з того, що “завершувати розділ про права людини і громадянина мають норми про гарантії прав людини, серед яких чільне місце мають зайняти положення про обов’язок кожної особи діяти так, щоб не порушувати прав та законних інтересів інших осіб...”³. З цього виходить і конституційна практика деяких країн Європи. Так, ст. 51 Конституції Македонії 1991 р., встановлюючи, що кожен зобов’язаний поважати Конституцію і закони, закріплює це положення в параграфі, який називається “Гарантії основних прав і свобод”⁴.

Слід зауважити, що ця гарантуюча функція дещо відрізняється від ролі юридичних обов’язків як корелятив суб’єктивних прав у правовідносинах. Юридичні обов’язки як кореляти суб’єктивних прав задовольняють потреби особи в чужих діях, є спеціальним юридичним засобом впливу на інших осіб з тим, щоб стимулювати таку їх діяльність, якої потребує індивід для реалізації свого суб’єктивного права. Дії зобов’язаної в правовідносинах особи спрямовані перш за все на задоволення інтересів і цілей індивіда, який має відповідне право – корелят („зобов’язанням є правовідношення, в якому одна особа (боржник) зобов’язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію... а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов’язку (ст. 509 Цивільного кодексу України)⁵. Зміст же конституційних обов’язків не може бути прямо і безпосередньо виведений із суб’єктивних прав особи як корелятив у їх правових відносинах. Метою конституційних обов’язків є задоволення суспільних інтересів

¹ *Монтескьє Ш.* Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – С. 289.

² *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. – С. 174.

³ Концепція нової Конституції України від 19 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 35. – Ст. 466.

⁴ Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – С. 168.

⁵ Цивільний кодекс України: Затв. 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003 – № 40-44. – Ст. 356.

загалом, а також інтересів інших осіб, включаючи і самого зобов'язаного суб'єкта, адже, виконуючи обов'язки, він гарантує і свій правовий статус.

Держава прагне до створення найбільш сприятливих умов для реалізації прав громадян, а громадяни, виконуючи свої обов'язки, тим самим сприяють розвитку держави, суспільства, зміцненню гарантій прав і свобод, підвищенню матеріального і культурного рівня життя народу. Гарантуюча функція основних обов'язків спрямована на збалансування способів взаємодії людей один з одним і формування нормальних взаємовідносин індивіда, суспільства і держави. На сучасному етапі розвитку суспільства і держави люди повинні усвідомлювати відповідальність один перед одним, виробляти почуття солідарності і взаємодопомоги. І в цьому плані конституційні обов'язки покликані зменшувати прояви людського егоїзму, анархізму, свавілля, всюдозволеності.

Забезпечувальна функція основних обов'язків крім усього іншого яскраво проявляється в тому, що здійснення багатьох конституційних прав і свобод було б неможливим чи ускладненим, якби сама особа не виконувала окремі конституційні обов'язки. Так, реалізувати конституційне право на соціальний захист (ст. 46) в окремих випадках можна тоді, коли громадянин, працюючи, сплачує страхові внески; здійснити право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) можна тільки тоді, коли люди і кожна людина зокрема не заподіюватимуть шкоду природі, відшкодуватимуть завдані ними збитки (ст. 56); реалізувати право громадян на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій можна після завчасного повідомлення громадянами органів виконавчої влади або місцевого самоврядування і отримання відповідного дозволу (ст. 39); задовольнити своє право на вищу освіту можна, отримавши обов'язкову повну загальну середню освіту (ст. 53). Непрацевдатні батьки мають гарантоване право на виконання дітьми обов'язку щодо них (ст. 51 Конституції) лише за умови їх добросовісного виконання обов'язку стосовно своїх дітей (ст. 204 Сімейного кодексу України)¹.

---

¹ Сімейний кодекс України: Затв. 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 21-22. – Ст.135.

Гарантуючу функцію конституційних обов'язків не слід, на наш погляд, ототожнювати з гарантіями реалізації прав і обов'язків, які є самостійним елементом конституційного статусу особи. Гарантії реалізації прав і обов'язків – категорія більш широка. Під нею розуміють умови і засоби, які забезпечують фактичну реалізацію і повну охорону прав і свобод всіх і кожного¹. Основні обов'язки, виконуючи гарантуючу функцію реалізації основних прав і свобод, входять структурним компонентом до ширшого поняття – гарантій реалізації прав і обов'язків, а точніше до конституційних гарантій, які є різновидом юридичних. Зокрема, Ю. М. Тодика та О. В. Марцеляк до конституційних гарантій прав і свобод громадян крім інших елементів включають і норми-обов'язки². Таким чином, основні обов'язки виконують гарантуючу функцію в конституційному статусі особи.

Вважаємо, що основні обов'язки в конституційному статусі особи виконують і обмежувальну функцію. Ще Гегель писав: “Обов'язок є обмеженням”³. В окремій думці судді Конституційного Суду РФ М. В. Вітрука (справа за скаргою В. А. Смирнова) зазначається: “Конституційне право громадян не безмежне: його зміст і межі здійснення залежать від співвідношення з іншими конституційними правами і свободами громадянина, його конституційними обов'язками”⁴.

Обмежувальна функція конституційних обов'язків полягає в тому, що вони на конституційному рівні встановлюють межі свободи людини, рамки здійснення нею своїх прав і свобод. Ще Французька Декларація прав і свобод людини і громадянина 1789 р. в ст. 4 проголосила: “Здійснення природних прав людини обмежене лише тими рамками, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими ж правами”. Відповідно до ст. 23 Основного Закону України

---

¹ Див.: *Мицкевич А. В.* О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – С. 24; *Витрук Н. В.* О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан // Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 29.

² Див.: *Тодика Ю. М., Марцеляк О. В.* Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – Харків: Лібра, 1998. – С. 24.

³ *Гегель Г. В.* Философия права / Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 202.

⁴ Особое мнение судьи Конституционного Суда Российской Федерации Н. В. Витрука по делу о проверке конституционности ряда положений пункта «а» статьи 64 Уголовного кодекса РСФСР в связи с жалобой В. А. Смирнова // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1996. – № 1. – Ст. 54.

кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Отже, здійснення людиною своїх прав має межі, тобто воно не може спричиняти шкоду іншим людям, їхнім правам. Кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). У статті 13 Основного Закону міститься положення, згідно з яким власність зобов'язує, тобто вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Таким чином, свобода особи є невіддільною від її відповідальності перед суспільством, державою, іншими людьми.

У радянський період і в сучасній українській правовій літературі деякі автори цілком обґрунтовано розглядають конституційні заборони як особливу групу конституційних обов'язків громадян. Так, В. Німченко вважає, що деякі норми Конституції містять обов'язки людини і громадянина, сформульовані у непрямій формі, – конституційні заборони (ст. 37 Конституції України забороняє створення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом тощо)¹. М. В. Вітрук у свою чергу виходить з того, що особливу групу серед загальних (конституційних) обов'язків становлять правові заборони, які встановлюють необхідність утримуватися від окремих активних дій². Проти такого підходу виступає В. А. Масленников, на думку якого від конституційних обов'язків слід відрізнити конституційні заборони, що являють собою перелік узагальнених небажаних (негативних) дій громадян, які в силу їх соціально-політичного значення включені до тексту Основного Закону. “Навпаки, – зазначає учений, – конституційні обов'язки являють собою програму бажаних (позитивних) дій громадян для досягнення необхідних з точки зору держави цілей”³. Але ж цілі держави – безпека,

---

¹ Німченко В. Правовий статус особи за Конституцією України // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 3. – С. 35-45.

² Вітрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 145.

³ Масленников В. А. Юридические обязанности и ответственность личности. – С. 120.

стабільність, законність і правопорядок – досягаються і завдяки додержанню громадянами конституційних заборон.

Вважаємо позицію тих авторів, які відносять конституційні заборони до особливих конституційних обов'язків, обгрунтованою, оскільки в конституційних заборонах втілюється відповідний обов'язок громадян не вчиняти певних дій, тобто встановлена необхідність утримання від активних дій (пасивний обов'язок). “З огляду на те, що покарання передбачає закон, на кожного покладається обов'язок уникати всього того, що може і без наміру стати причиною злочину, тобто покладається обов'язок старанності, турботливості”, – писав Л.Фейєрбах¹. “Загальний юридичний обов'язок у широкому розумінні має характер переважно заперечливий, який полягає в утриманні від порушення права”, – зазначав у свій час Н. К. Ренненкамф².

Конституційні заборони (пасивний обов'язок), з точки зору їх впливу на конституційний статус особи, є обмежувачами у здійсненні людиною своїх основних прав і свобод. Так, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ст. 32); “не допускається утворення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ...” (ст. 37); не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція (ст. 42). Слід зазначити, що в чинному Основному Законі України порівняно з Конституцією УРСР 1978 р. суттєво звузилось коло обов'язків людини і громадянина, що дає підстави говорити про духовне розкріпачення людини, її активності, можливостей у реалізації багатьох основних прав. Скажімо, закріплення раніше невідомого права на підприємницьку діяльність супроводжується вимогою, що така діяльність не повинна бути заборонена законом. Більше жодних конституційних перепон у реалізації цього права не передбачається.

---

¹ Фейєрбах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. – Т. 1. – С. 492.

² Очерки юридической энциклопедии / Под ред. Н. К. Ренненкамфа. 2-е изд., испр. и доп. – К., СПб.: Издание книготорца Н. Я. Ослобина, 1880. – С. 135.

Основні обов'язки як елемент конституційного статусу здатні впливати на соціальну активність особи, розвиток її особистості, на ефективність здійснення (реалізацію) нею своїх прав і свобод. Такий вплив проявляється в тому, що вони сприяють виробленню у неї правильних соціальних установок, мотивів поведінки, спонукають до правомірної діяльності, зміцнюють дисципліну, організованість, почуття громадянського обов'язку. Вони закликають, спрямовують до належних, потрібних, корисних для держави і суспільства вчинків – такої поведінки, яка в кінцевому підсумку відповідає і власним інтересам особи. “Обов'язки, – пише М. І. Матузов, – сприяють розвиткові соціально-правової активності особи, виробленню у неї суспільно корисних якостей і звичок, являють собою специфічний спосіб соціальної координації людей і їх колективів”¹. Г. Гегель вважав, що виконання обов'язку робить людину вільною. „Я повинен бажати виконати обов'язок заради нього ж самого, й те, що я виконую як обов'язок, є моя власна об'єктивність у справжньому сенсі цього слова. Виконуючи обов'язок, я знаходжусь у самого себе й є вільним”². Втім, як писав І. Кант, саме обов'язок формує особистість³.

Останньому активно сприяє обов'язкова повна загальна середня освіта (ст. 53 Конституції України). Згідно з преамбулою Закону України "Про освіту"⁴ метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору. При цьому загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення (ст. 35 Закону). Результатом же загальної середньої освіти є “... інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою

¹ Матузов Н. И. Правовая система и личность. – С. 144.

² Гегель Г. В. Ф. Сочинения: В 7 т. – М., 1950. – Т. 7. – С. 135.

³ Кант И. Сочинения: В 6 т. – М., 1965. – Т. 4. Ч. 1 – С. 414.

⁴ Про освіту: Закон України в ред. від 23.03.96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – Ст. 84.

для подальшої освіти і трудової діяльності” (ст. 3 Закону). В подальшому розвитку особистості особливо сприяє виконання військового обов'язку. Так, уже на стадії допризовної підготовки головними завданнями допризовної підготовки є: ознайомлення молоді з основними положеннями Конституції України про захист Вітчизни, Законів України „Про оборону України”, „Про загальний військовий обов'язок і військову службу”, інших нормативно-правових актів з питань оборони, військового будівництва та проходження військової служби; усвідомлення молоддю свого обов'язку в разі виникнення загрози суверенітету та територіальній цілісності України; набуття знань про функції Збройних Сил України та інших військових формувань, їх характерні особливості; засвоєння основ військової справи, цивільної оборони і медико-санітарної підготовки; здійснення психологічної підготовки до військової служби¹.

В обов'язках, як і в правах, суттєво проявляється їх виховна (ідеологічна) функція. Вони здатні активно впливати на правосвідомість людини. Втілюючи в собі морально-релігійні компоненти (максими), основні обов'язки засвоюються широкими верствами населення України і стають складовою частиною їх правосвідомості. І якщо в радянський період ідеологічна функція основних обов'язків була спрямованою на доказ переваг соціалістичного ладу, соціалістичного способу життя, то тепер вона спрямована на розбудову в Україні демократичної, правової держави, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека проголошені найвищою соціальною цінністю; на вироблення в масовій свідомості ідеалів взаємоповаги, відповідальності, толерантності.

Ідеологічна функція основних обов'язків проявляється в обов'язках не посягати на права і свободи людини і громадянина, шанувати державні символи України, захищати Вітчизну, територіальну цілісність і незалежність України, вона є присутньою і у військовому обов'язку. Такі обов'язки здійснюють

---

¹ Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді: Указ Президента України від 25 жовтня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 44. – Ст. 2002.

неабиякий виховний вплив на громадянина, сприяють утвердженню в нього патріотичних почуттів, любові до українського народу, його культури і традицій. Відповідно до ст. 5 Закону України „Про загальну середню освіту”¹ завданнями середньої освіти є: виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина; реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй; виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів.

Указом Президента України, наприклад, “на вшанування багатовікової історії українського державотворення, державної символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до державних символів України” (курсив мій. –Л. Л.) встановлено День Державного прапора України, який святкується 23 серпня кожного року². У зв'язку з 140-ю річницею першого публічного виконання 10 березня 1865 р. національного гімну „Ще не вмерла України і слава, і воля...” та 190-ю річницею від дня народження композитора М. Вербицького, „з метою виховання у громадян патріотизму, поваги до історії та державних символів” (курсив мій. – Л. Л.) Президентом України було видано відповідне розпорядження³. Цими актами Президента України передбачалося здійснення комплексу заходів, що мали велике просвітницько-виховне значення.

Таким чином, хоча конституційні обов'язки і обмежують свободу людини, втім не всі з них слід розглядати виключно як обмеження, в негативному сенсі. Це має значення при можливому удосконаленні системи основних обов'язків людини і громадянина в Україні, про що йтиметься в наступних параграфах.

¹ Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

² Голос України. – 2004. – №161. – 28 серпня.

³ Урядовий кур'єр. – 2005. – 4 березня.

Висновки

1. Конституційний статус людини і громадянина – це сукупність закріплених у Конституції України їх прав, свобод, обов'язків та гарантій їх повної і безперешкодної реалізації.

2. На сучасному етапі розвитку української державності спостерігається відхід від колективістської концепції правового статусу особи, яка була притаманна соціалістичній (радянській системі), і поступовий перехід до індивідуалістичної (західної) моделі формування конституційних прав і обов'язків, зорієнтованої на забезпечення в першу чергу прав і свобод особи, визнання їх пріоритету відносно обов'язків.

3. Основні обов'язки – важливий структурний елемент конституційного статусу особи. Їх реалізація (як і відмова від неї) може призводити до істотних змін у правовому статусі людини і громадянина, впливати на конституційні права і свободи та їх здійснення.

4. Найбільш повно роль основних обов'язків розкривається через їх функції, тобто основні напрямки впливу на конституційний статус особи, серед яких головними є такі: гарантуюча (забезпечувальна), обмежувальна, сприяння розвитку особистості, виховна. Це лише головні функції конституційних обов'язків. У процесі їх дослідження можуть бути виділені й інші.

§3. Генеза конституційних обов'язків людини і громадянина та еволюція їх конституційного регулювання в Україні

Згідно з Преамбулою Основного Закону України українське державотворення має багатовікову історію. Кожний етап у розбудові української держави входить складовою частиною в скарбницю української державності. Виходячи з цього, для оптимального поєднання конституційних прав і обов'язків людини і громадянина на сучасному етапі важливо максимально врахувати позитивні моменти конституційного регулювання обов'язків, які мали місце в

дорадянський, радянський періоди та мають у пострадянський період розвитку української державності, а також новітню практику країн СНД. Потрібно також використати досвід інших країн світу, для чого необхідно проаналізувати історичну еволюцію конституційного регламентування основних обов'язків.

Отже, ми вважаємо необхідним проаналізувати в історичному аспекті генезу правового закріплення основних обов'язків у конституціях різних країн світу, зробити порівняльний аналіз їх регулювання на різних етапах розвитку української державності, подати відповідні теоретичні висновки тощо. Адже, на думку Б. С. Ебзєєва, “звернення до гносеологічних, історичних і конституційних витоків обов'язків людини і громадянина має суттєве теоретико-пізнавальне і практичне значення”¹. З огляду на те, що Україна географічно і ментально є частиною Європи, найбільший інтерес для нас становить дослідження розвитку основних обов'язків людини і громадянина саме на європейському континенті.

Вважають, що всі західноєвропейські конституції з моменту їх появи можна віднести до одного з трьох періодів історичного розвитку. Перший – з моменту появи цих конституцій до Першої світової війни; другий – міжвоєнне двадцятиліття; третій – період після Другої світової війни². Хоча, зрозуміло, що для різних країн значення цих періодів є далеко не однозначним і має здебільшого умовний характер.

Вперше включення обов'язків громадян в конституцію* мало місце в Конституції Французької Республіки від 5 Фруктидора 3 року (22 серпня 1795 р.)³. Складовою цього конституційного акту була Декларація прав і обов'язків людини і громадянина, яка, на відміну від Декларації прав і свобод людини і громадянина від 26 серпня 1789 р., закріпила не тільки права і свободи, але й

¹ Цит. за: Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – С. 273.

² Конституции зарубежных государств: США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада: Учеб. пособие / Сост., авт. введ., вступ. ст. В. В. Маклаков. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. VIII.

* Саме в конституцію, оскільки згадка про обов'язки в політико-правових актах мала місце і раніше. Так, в п. 13 Французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. закріплювалось, що для утримання публічної сили і для витрат на управління обов'язковим є загальний податок; він повинен стягуватись однаковою мірою з усіх громадян відповідно до їх статків. А ще раніше у 1215 р. у ст. 42 Великої хартії вольностей встановлювалось, що „візді особи за межі королівства не звільняє її від обов'язку „зберігати вірність державі і Короні”.

³ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX ст.: Сб. док. / Под ред. Н.П.Галанзы. – С. 382.

обов'язки людини і громадянина. Декларація обов'язків мала морально-просвітницький характер і виходила з того, що всі обов'язки людини і громадянина випливають із таких двох принципів, що “містяться у всіх серцях від природи”, а саме: не робіть іншому того, чого ви не хочете, щоб зробили вам; та завжди робіть те добро, яке ви хочете отримати самі. Як бачимо, принципи, на яких ґрунтуються вже перші писані обов'язки людини і громадянина, увібрали в себе такі людські цінності, як доброта, чесність, рівність, гуманізм, справедливість, любов і повага до ближнього. Це ті цінності, які складають філософію сучасних конституцій багатьох країн світу, де людина визнається найвищою соціальною цінністю.

У пункті 3 Декларації закріплюється, що обов'язки кожного щодо суспільства полягають у його захисті, служінні йому, в підпорядкуванні законам, у повазі до тих, хто є знаряддям закону. На особливу увагу заслуговує останнє положення. Поважати тих, хто є знаряддям закону, – означає шанувати законно обрані органи державної влади, їх посадових і службових осіб. Це піднімало авторитет влади, стимулювало її до служіння народу, адже, відчуваючи до себе повагу з боку своїх громадян, держава не мала морального права діяти і приймати закони, які б не відповідали інтересам всього суспільства. Такий обов'язок був своєрідним стимулом до побудови правової держави. Ще в Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789 р. говорилося: “...щоб дії законодавчої і виконавчої влади, будучи щохвилинно порівнювані з метою будь-якого політичного встановлення, були через це більш шановані”.

Встановивши обов'язок підпорядкування законам, п. 5 проголошував, що ніхто не може бути добродійною людиною, не будучи щирим і благочестивим блюстителем закону, а той, хто вочевидь порушує закон, оголошує війну суспільству (п. 6). Закріплюючи обов'язок підпорядкування закону, тобто його дотримання і виконання, Декларація одночасно ставила добродійність і добродійність людини в залежність від щирості і благочестивості її ставлення до закону. Будь-яка людина, вважаючи себе добродійною, повинна була вимагати від себе законслухняної поведінки, оскільки, порушуючи закон, вона б

оголошувала війну суспільству, що аж ніяк не узгоджувалося з її порядністю. В Декларації прослідковується дуже вдале поєднання обов'язків із еталонами, стандартами Цицеронівського “ідеального громадянина”: якщо ти щиро і чесно виконуєш свій обов'язок, то відповідно можеш вважати себе добропорядною людиною. Саме таким зверненням до моральних засад людини тогочасний законодавець закладав підвалини законослухняності і правопорядку в суспільстві.

Ще один обов'язок, закріплений у п. 4 Декларації, тісно пов'язаний з високими моральним вимогами до громадян Французької Республіки. Він полягає у тому, що ніхто не може бути добрим громадянином, не будучи добрим сином, батьком, братом, другом, сім'янином. “Ми народжені, – говорить Цицерон, посилаючись на Платона, – не тільки для самих себе, але якоїсь частки від нас по праву вимагає Вітчизна, іншої частки – друзі”¹. Звичайно, вимога “бути добрим” має морально-оцінний характер, оскільки важко встановити критерії “доброго брата”, “друга”. Проте, хоча це положення і має декларативно-моральний характер, воно є цінним, адже будь-яка держава складається з громадян, а сильна, процвітаюча держава – з добрих громадян. Формування ж образу доброго громадянина починається саме на рівні повсякденних людських стосунків (сім'я, друзі, оточуючі).

Декларація обов'язків людини і громадянина виходила з того, що “той, хто, не порушуючи законів вочевидь, обходить їх, застосовуючи хитрість і спритність, завдає шкоди інтересам всіх; він стає не гідним їх доброзичливого ставлення і поваги”. Цим положенням Декларації обов'язків законодавець звертає увагу на мораль людини, засуджує дії, які хоч і не порушують закон формально, проте підривають моральні засади суспільства, спричиняють шкоду інтересам всіх громадян.

Документ не обминув увагою і особливого значення власності, “яка лежить в основі світової культури, всього виробництва, всіх засобів праці і всього суспільного ладу” (п. 9). Таке її важливе визначення вимагало бережливого ставлення до неї. Власність не повинна була використовуватися на шкоду людині

---

¹ Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С. Л. Утченко. – С. 123.

і суспільству. Власність поряд із свободою, рівністю та безпекою визнавалася найфундаментальнішим правом, і п. 9 Декларації проголосив, що “кожний громадянин зобов’язаний віддавати всі свої сили для Батьківщини і збереження свободи, рівності та власності кожного разу, коли закон вимагатиме їх захисту”.

У радянський період Декларація обов’язків людини і громадянина 1795 р. піддавалася критиці за ніби-то класовий зміст обов’язків¹. Критики вказували на те, що закон, який закликав до захисту Вітчизни, рівності, свободи та власності, виражав інтереси буржуазії, яка саме тоді була при владі. Такий підхід має бути нами переосмислений.

Декларація обов’язків прямо не закріплювала, на яку категорію осіб обов’язки поширюються, а яка їх позбавляється, як це встановлювалося в п. 29 Конституції УСРР 1919 р.: “Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках надається лише працюючим, а на нетрудові елементи накладається виконання інших обов’язків”. Декларація виходила з принципу загальності обов’язків, вони визнавалися за всіма громадянами. Не було якихось привілеїв і в сплаті податків. Пункт 16 Декларації встановлював, що “будь-які податки встановлюються для загальної користі; вони повинні бути розподілені між платниками податків залежно від їх можливостей”*. Метою цього документа було благо всього суспільства, а не якогось одного класу.

Теоретичну базу вказаної Декларації складала доктрина природного права і особливо трактат Цицерона “Про обов’язки” та твір Самуеля Пуфендорфа “Про обов’язки людини і громадянина”. Індивід розглядався, з однієї сторони, як людина, якій притаманні деякі обов’язки, що випливають з її людської природи (обов’язки кожного відносно суспільства полягають у його захисті, служінні йому, підпорядкуванні законам та ін.), з іншої – як громадянин-співчлен суспільства, життя в якому покладає на нього окремі громадянські обов’язки (кожний

---

¹ Див.: *Эбзеев Б. С.* Конституционные проблемы прав и обязанностей человека в советском обществе: Автореф. дис ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Саратов. юрид. ин-т. – Саратов, 1989. – С. 15.

* Принципові установки щодо загальності, рівності оподаткування містилися вже у Французькій Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789 р.: державна влада створена в інтересах усіх (ст. 12), тобто не існувало завдань держави, в тому числі й фінансових (щодо збору, розподілення податків), відмінних від попередньої ухвали або тих, що йшли проти суспільства; необхідні загальні внески на утримання влади, які розподіляються рівномірно між усіма громадянами відповідно до їх можливостей (ст. 13).

громадянин зобов'язаний віддавати всі свої сили вітчизні та збереженню свободи, рівності, власності).

Декларація прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р. була першим документом такої ваги, який комплексно на конституційному рівні закріпив не лише права, а й обов'язки, показавши таким чином їх органічну єдність, важливе значення в регулюванні поведінки людини. Слід звернути увагу на те, що у першій в світі писаній (кодіфікованій) Конституції США 1787 р. взагалі немає й згадки про обов'язки, як, між іншим, і про права. Навіть у прийнятому згодом у 1791 р. Біллі про права, де права людини закріплювалися в так званій “негативній” трактовці, обов'язкам не знайшлося місця.

Наступні буржуазні конституції, як правило, не дають ні визначення обов'язків, ні навіть їх перерахування аж до Конституції Франції 1848 р.* Особливістю цього конституційного акта в частині обов'язків є те, що вони були вміщені на початку конституції – у вступі, тобто преамбулі Конституції. А, як відомо, преамбули, хоч і мають урочисто-декларативний, морально-зобов'язуючий характер, проте є частиною Конституції, а тому мають юридичну силу¹. Іншою характерною рисою Конституції Французької Республіки 1848 р. стало те, що вона закріпила принципово нові обов'язки порівняно з Декларацією прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р. Конституція виходила з того, що громадяни мають обов'язки щодо Республіки, а Республіка – обов'язки щодо громадян (п. 6). З точки зору юридичної техніки таке формулювання більш вдале, ніж за Конституцією України 1996 р., де записано, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і нічого – про відповідальність останньої перед державою.

Згідно з п. 7 Конституції Франції 1848 р. громадяни повинні були любити вітчизну, служити Республіці і захищати її ціною свого життя. Закріплювалося, що громадяни повинні брати участь у державних повинностях пропорційно до

---

* Так, у Конституції Бельгії від 7 лютого 1831 р. міститься тільки один обов'язок: обов'язкова шкільна освіта (ст. 24 §1). Див.: Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – С. 112.

¹ *Ткаченко Ю. В.* Проблеми конституційної законності в Україні: Дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України. – Харків, 2001. – С. 33.

свого стану. Обов'язок працювати впливав із положення, що “громадяни повинні працею відшукати собі засоби для існування і передбачливо забезпечити джерело існування в майбутньому”, а держава зобов'язувалася створювати умови для праці. Пізніше, на початку ХХ ст. С. А. Котляревський дуже вдало обґрунтував обов'язок трудитися тим, що “повний продукт праці ніколи не створюється без того, щоб у ньому не втілювалася праця й участь інших людей, цілого суспільного порядку з його правовими і моральними передумовами. Немає соціального права без соціального обов'язку”¹. При цьому таке розуміння обов'язку трудитися дещо відрізняється від його трактування в перші роки радянської влади: “той, хто не працює, той не їсть”.

Обов'язок додержання законів був доповнений обов'язком дотримуватись моральних правил з метою досягнення загального порядку, що також було принциповим моментом у закріпленні обов'язків. Держава зобов'язувала кожного “прагнути до загального добробуту, по-братському допомагаючи один одному”. “У всіх людей, – писав Цицерон, – повинна бути лише одна мета: одне й те саме благо, для кожного окремо і для всіх разом; якщо кожний стане відривати його для себе, то вся спільність людської долі буде порушена”².

Таким чином, закріплюючи такого роду обов'язки, законодавець намагався втілити в життя аристотелівську ідею “держави загального добра”, оскільки “держава створюється не заради того, щоб жити взагалі, а переважно для того, щоб жити щасливо”³. Це ще раз підкреслювало, що обов'язки не мали класового характеру, а були спрямовані на досягнення загального миру і добробуту всіх членів суспільства, а не якогось окремого класу чи групи людей.

Характерними рисами Конституційної хартії Пруссії 1850 р.⁴, Конституції Японської імперії 1889 р.⁵, Основного Закону Австрії 1867 р.⁶, Конституції

---

¹ Котляревський С. Л. Власть и право. Проблема правового государства. – М.: Мысль, 1915. – С. 400.

² Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С. Л. Утченко. – С. 130.

³ Спиркин А. Г. Философия: Учебник. – М.: Гардарики, 1998. – С. 65.

⁴ Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1998. – Т. 2. – С. 298-300.

⁵ Там само. – С. 354-355.

⁶ Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – С. 93.

Великого Герцогства Люксембург 1868 р.¹ було суттєве звуження кола основних обов'язків порівняно з французькими конституційними актами. Основні обов'язки по суті зводилися до сплати податків та відбування військових повинностей. Стосовно інших обов'язків, то вони прямо не закріплювалися, а діяв принцип: “дозволено все, що не заборонено законом”.

Щодо України того періоду, то в історії української конституційної думки згадка про обов'язки вперше мала місце в авторському проекті Конституції Пилипа Орлика 1710 р., яка мала назву “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького”. В цьому визначному документі обов'язки прямо не регламентувалися, вони мали дещо завуальований характер і впливали з XI параграфу, за яким “встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягуватимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків”². Отже, була спроба вивести на конституційний рівень регулювання обов'язків козаків і простолюдинів, і до основних із них Конституція, хоч і не прямо, відносила відбування загальних повинностей і сплату податків. Втім, уже тоді, як пише С. Шевчук, у тексті першої української Конституції Пилипа Орлика 1710 р. можна було побачити “щось схоже на принцип пропорційності”³, який в умовах правової держави розглядається як аксіоматична вимога: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними до переслідуваної мети. “Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так саме він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладати надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхувані ними (люди), залишивши

---

¹ Там само. – С. 459.

² *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – С. 33.

³ *Шевчук С.* Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід) // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 74.

свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого”¹. Отже, такі „надмірні тягарі, утиски і надмірні вимоги”, про що йдеться в українській конституції, можна назвати непропорційними обмеженнями щодо реалізації основних прав і свобод. Подібні приписи є вельми актуальними і цінними на сучасному етапі розвитку української держави і особливо з огляду на недосконале податкове законодавство.

Великий інтерес для науки конституційного права становлять конституційні ідеї представників соціально-політичної думки XIX – початку XX століття. І хоч ці конституційні акти мали переважно декларативний характер, проте вони справедливо вважаються складовою частиною скарбниці національної конституційної думки. У „Нарисах Конституції Республіки Георгія Андрузького”, так само як і в Конституції П. Орлика, дуже слабо відображені як обов'язки, так і права людей, можна відшукати лише один обов'язок – сплати податків і тільки одне право – участі у виборах до Думи (територіального органу місцевої влади)². Із проаналізованих українських конституційних документів можна дійти висновку, що на фоні французьких Конституцій 1795 р. та 1848 р., Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789 р., які закріплювали широке коло як основних прав і свобод, так і обов'язків людини і громадянина, в них особливо відчутним було відставання конституційної теорії та практики в сфері забезпечення основ правового статусу людини і громадянина.

Дещо інша картина в плані розробки та закріплення основ правового статусу людини і громадянина в Україні спостерігається пізніше, зокрема наприкінці XIX – на початку XX століття. Прогресивними в закріпленні основних прав і свобод були Проект основ устава українського суспільства “Вольный Союз” – “Вільна Спілка”, який розробив Михайло Драгоманов у 1884 р., та Основний закон „Самостійної України” Спілки народу українського (проект утворений групою членів Української Народної Партії) від 1905 р. У першому з

---

¹ Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – С. 32.

² Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – С. 45.

названих документів закріплювалися демократичні права, а також демократичні свободи українців (свобода вибору місця проживання та заняття, свобода совісті (віри або невіри), свобода мови, друку, театрів, навчання, зборів, заяв, свобода товариств і спільнот). Серед прав слід відзначити такі права, як право носити зброю без порушення зовнішнього порядку та обов'язку в населених місцях; право цивільного та кримінального позовів проти посадових осіб та установ за незаконне порушення інтересів особи; право чинити опір незаконним діям чиновників; право користуватися виборчим правом і правом бути обраним. Щодо обов'язків, то прямо закріплювався обов'язок військової повинності та обов'язок сплати податків¹. Як бачимо, закріпленню обов'язків українців у Конституції М. Драгоманова відводилось незначне місце.

В Основному законі „Самостійної України” Спілки народу українського передбачався окремий розділ, який називався „Українці та їх права”, де визначались досить демократичні для того часу особисті та політичні права, проте обов'язкам традиційно відводилась менша увага. Тут, як і в попередніх конституційних актах, закріплювався обов'язок сплати податків і зборів (ст. 97), а також обов'язок служити в міліції, оскільки за проектом цієї конституції Всеукраїнська Спілка не мала постійного війська (ст. 104)².

Обмежена кількість основних обов'язків людини за авторськими проектами конституцій зовсім не означає, що населення України в дорадянський період не мало обов'язків. “Захист престолу і Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення, незалежно від стану, підлягає військовій повинності згідно з встановленням закону”, – проголошувалося ст. 70 чинного на той час Зібрання Основних Державних Законів Російської Імперії від 26 квітня 1906 р.³. Крім цього, російські піддані зобов'язані були сплачувати встановлені законом податки і мито, а також відбувати повинності згідно із законом (ст. 71). Втім, на практиці “російське право знало не стільки закріплення прав, скільки регламентацію обов'язків, навіть для вищих прошарків населення,

¹ Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – С. 59.

² Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – С. 65.

³ Свод Законов Российской Империи: В 16 т. – Кн. 1: Т. 1-4. – Т. 1. Ч. 1 / Сост. и изд. А. М. Нюрнберг. – М.: Т-во скоропечат. А. А. Левенсон, 1910. – С. 6.

зокрема, норм несення військової служби для підданих імперії практично не існувало – “скільки Государ вкаже”. В Західній Європі нормою був термін – сорок днів на рік. Правовий статус російських дворян аж до Жалуваної грамоти дворянству 1785 р. був маловизначеним. Все населення було зобов’язане служити; в періоди великих війн збиралося ополчення із селян і міщан, чого практично вже не існувало на Заході”¹. Що стосується населення Західної України, то “Галицький сейм стягував у два рази більший крайовий податок на пиво, ніж інші австрійські області, встановив крайовий податок на спирт у розмірі 30-40 гелерів з літра (такого податку зовсім не було в інших частинах Австро-Угорщини) і накладав на населення крайові додатки в два-три, а іноді навіть у чотири і п’ять разів більші, ніж у Нижній Австрії”².

Після Першої світової війни, в результаті якої були повалені гогенцоллернівська та габсбургська монархії, в ряді країн, які здобули незалежність, були прийняті конституції. Зокрема, була прийнята Конституція Німецької імперії (Веймарська) 1919 р., Конституція Польської Республіки 1921 р., Конституція Королівства сербів, хорватів і словен 1921 р. Дещо пізніше була схвалена Конституційна хартія Чехословацької Республіки (29 лютого 1920 р.). У цих актах спостерігається цікавий процес еволюції конституційного регламентування основних обов’язків людини і громадянина.

Зокрема, у Веймарській Конституції 1919 р. закріплювалось, що кожен німець згідно із встановленими законами повинен приймати почесні посади. У статті 133 встановлювалось, що „всі громадяни повинні згідно із законами відбувати особисті повинності на користь держави та общини. Військова повинність визначається постановами імперського військового закону”, а ст.134 виходила з того, що „всі громадяни без винятку беруть участь у державних тяготах відповідно до своїх засобів і згідно з законом”.

Вважають, що вперше ідеї соціальної держави були закладені саме у

---

¹ Див.: *Кудинов О. А.* К проблемам истории Российского государства (государственно-правые аспекты). Полемиические заметки. – ЭССЕ // Право и политика. – 2001. – № 4. – С. 100.

² *Мікула О.* Антинародна сутність Галицького крайового Сейму // Право України. – 2003. – № 1. – С.132.

Веймарській Конституції 1919 р.¹ Соціальний характер держави яскраво проявився у встановленні обов'язку загального шкільного навчання. Так, згідно із ст. 145 „загальне шкільне навчання є обов'язковим, для здійснення його служить, за загальним правилом, народна школа з не менше ніж 8-річним курсом; за нею йде школа другого ступеня, в якій навчання провадиться до досягнення 18-річного віку. Викладання і користування навчальними посібниками у народних школах та школах другого ступеня безкоштовні”. Як бачимо, конституційним обов'язком німців було отримання загальної освіти, причому держава зобов'язувалася створювати всі умови для його реалізації.

Конституція не обминула увагою і власність й чітко, порівняно із Французькою Декларацією прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р., закріпила, що „власність забезпечується конституцією. Власність зобов'язує. Користування нею має бути в той же час служінням загальному добру. Обробіток і використання ґрунту є обов'язком землевласника стосовно суспільства” (статті 153, 155). Свобода людини тісно пов'язувалась із загальними інтересами. Таке поєднання було особливо помітним у ст. 163: „Кожен німець морально зобов'язаний без шкоди для своєї особистої свободи використовувати свої розумові і фізичні сили так, як цього вимагає благо суспільства”.

Конституційна хартія Чехословацької Республіки 1920 р. в §127 закріплювала, що ”будь-який здоровий громадянин Чехословацької Республіки зобов'язаний проходити військову підготовку і покорятися заклику захищати державу”². Інших обов'язків конституційно не встановлювалося.

Конституція Королівства сербів, хорватів і словен 1921 р. містила частину другу під назвою „Основні права і обов'язки громадян”³. Нею встановлювалися уже класичні обов'язки підпорядкування законам, служіння загальнодержавним інтересам, захисту вітчизни і сплачування податків відповідно до своїх господарських можливостей (ст. 21). Стаття 16 закріплювала, що „початкове

---

¹ *Тодыка Ю. Н.* Основы конституционного строя Украины: Учеб. пособие. – Харьков: Факт, 1999. – С. 42.

² Конституции буржуазных стран: В 4 т. – Т. 2: Средние и малые европейские страны / Под. ред. Ю. В. Ключникова. – М. – Л.: Соцэргиз, 1936. – С. 35.

³ Конституции буржуазных стран: В 4 т. – Т. 2: Средние и малые европейские страны. – С. 46-47.

навчання є справою держави і є загальним і обов'язковим”. Особливим захистом користувалася приватна власність: „Приватна власність забезпечується. Власність тягне за собою обов'язки. Користування власністю не повинно шкодити загальним інтересам” (ст. 37).

Своєрідністю в закріпленні основних обов'язків громадян відзначалася Конституція Польської Республіки 1921 р.¹ Принциповим у ній було те, що в розділі 5, який називався „Загальні обов'язки і права громадян”, спочатку встановлювались обов'язки, а потім права громадян. Таким чином, підкреслювалася особлива роль обов'язків громадян на додачу до їхніх прав. Першим обов'язком громадян називалася вірність Польській Республіці (ст. 89). Даний обов'язок громадян забезпечувався силою громадської думки, відповідальністю перед власною совістю громадянина. Конституція закріплювала також класичні обов'язки громадян, зокрема, що кожний громадянин зобов'язаний був шанувати і додержуватись Польської Конституції та інших діючих законів і розпоряджень влади та органів управління; всі громадяни зобов'язані були нести добросовісно військову службу, а також всі обтяження і громадські повинності, покладені на них народом чи відповідною владою (статті 90-93). Подібно до Французької Декларації прав і обов'язків людини і громадянина встановлювалось, що всі громадяни зобов'язані поважати законну владу і сприяти виконанню покладених на неї завдань (ст. 93). Новим було те, що громадяни зобов'язувалися виховувати своїх дітей як справжніх громадян батьківщини і давати їм початкову освіту. Цей обов'язок визначався потім ще й окремим законом (ст. 94).

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна констатувати, що в першій третині ХХ століття в конституціях буржуазних країн спостерігається певне звуження кола основних обов'язків. Проте за своїм основним змістом вони відповідають Декларації обов'язків людини і громадянина 1795 р. Іноді в них з'являються і деякі нові обов'язки (обов'язкова початкова освіта), що дає підстави

---

¹ Конституции буржуазных стран: В 4 т. – Т.1: Великие державы и западные соседи СССР / Под ред. Ю. В. Ключникова. – М. – Л.: Соцэргиз, 1935. – С. 202-224.

стверджувати, що формування класичних основних обов'язків було притаманним більшості буржуазних конституційних актів. Йдеться, насамперед, про обов'язок захисту вітчизни, дотримання конституції і законів, шанування законної влади, поваги до людей, а також відбувати військову службу, сплачувати обов'язкові податки і збори.

Оскільки деякі автори виділяють три періоди становлення конституціоналізму в Україні (дорадянський (до 1917 р.), радянський період, період становлення України як незалежної, суверенної держави)¹, ми вважаємо доцільним виділити три періоди в розвитку конституційно-правового статусу громадян України: дорадянський (до 1917 р.), радянський та період становлення України як суверенної, незалежної держави.

У дорадянський період, крім проектів конституцій, які суттєво поступалися в закріпленні основних обов'язків громадян передовим зразкам європейського конституціоналізму, були розроблені інші цікаві конституційно-правові акти. Важливим історико-правовим документом доби Української держави 1917-1918 років стала Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. За браком часу на її промульгацію і оголошення вона не набрала законної сили. Однак важливим для нас залишається те, що розділ другий називався “Права громадян України” і закріплював рівність у правах чоловіка і жінки (ст. 11), а також рівність у громадянських і політичних правах (ст. 12). Окремо в Конституції зазначалося, що громадянин УНР не може бути покараний смертю або відданий тілесним карам (ст. 14). Закріплювалася також недоторканність особи (ст. 13), житла (ст. 5), таємниця листування (ст. 16). У статті 21 проголошувалось активне і пасивне виборче право. Друга частина Конституції УНР забезпечувала економічні, релігійні, політичні та соціальні права і свободи людини. Вона гарантувала широку свободу слова, совісті, друку, організацій, забастовок і т. ін.² Особливим є також і те, що політичні права в Конституції УНР

---

¹ Див.: *Тодыка Ю. Н.* Конституционное право Украины: отрасль права, наука и учебная дисциплина: Учеб. пособие. – Харьков: Фолио, Райдер, 1998. – С. 172.

² *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 140.

1918 р. закріплювались в негативній (“американській”) трактовці¹. Конституція прямо не вказувала жодного обов'язку, зазначалося лише, що без ухвали Всенародних Зборів не можуть збиратися ніякі податки (ст. 44) та що громадяни України не можуть бути покликані до обов'язкової або міліційної служби, інакше як постановою Всенародних Зборів.

Отже, можна дійти висновку, що основні обов'язки громадян УНР у той час мали регулюватися окремими конституційними законами, а те, що вони в самій Конституції регламентувалися в обмеженій кількості, свідчить про певну рецепцію американського конституційного досвіду, причому не лише з формального боку, а й у змістовому сенсі. Так, за Конституцією Коннектикуту 1638 р. “усі громадяни віком понад шістнадцять років були зобов'язані носити зброю; вони становили народну міліцію, самі призначали зі свого середовища офіцерів і мусили перебувати в постійній готовності до захисту батьківщини”².

Конституція УНР не набрала чинності, оскільки влада перейшла до гетьмана П.Скоропадського, який оголосив „Закони про Тимчасовий державний устрій України”. Третій розділ цього документа називався "Права і обов'язки українських козаків і громадян”. Гетьман поновив в Україні приватну власність як фундамент культури і цивілізації, а також свободу торгівлі на всьому економічному і фінансовому просторі. Приватне підприємництво та ініціатива заохочувались. Вперше в історії української конституції встановлювалося, що захист Вітчизни є святим обов'язком кожного козака і громадянина Української держави (ст. 12). Крім цього конституційного обов'язку ст. 14 закріплювала, що українські козаки і громадяни повинні платити встановлені законом податки і збори, а також відбувати повинності згідно з вимогами закону. Повинності не конкретизувалися, але є всі підстави вважати, що однією з головних повинностей мав бути військовий обов'язок.

Таким чином, для дорадянського періоду у розвитку конституційно-правового статусу особи і регламентуванні основних обов'язків характерним було

---

¹ Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – К.: Сфера, 1999. – С. 415.

² Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці: В 2 т. – С. 48.

певне уподібнення конституційної теорії до європейського та почасти американського конституціоналізму¹.

Із числа нині діючих конституцій буржуазних країн лише деякі вміщують перелік обов'язків громадян, який часто обмежується обов'язками виконання державних повинностей (зокрема, військової, сплати податків і зборів), обов'язковою початковою освітою, обов'язками батьків щодо дітей. Так, Конституція Ісландії 1944 р., Конституція Данії 1953 р. і Конституція Нідерландів 1983 р. вказують як обов'язок захист Вітчизни. Конституція Швеції (Основні свободи і права громадян 1976 р.) встановлює обов'язок сплачувати податки і збори (§10)². Одноименний обов'язок визначено і поправкою XVI до Конституції США 1787 р.³. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини 1949 р.⁴ закріплює обов'язок батьків турбуватися про своїх дітей та їх виховання (ст. 6) і встановлює принцип: „власність зобов'язує, її використання повинно одночасно служити загальному добру”. Конституція Ірландії 1937 р. встановлює обов'язок батьків виховувати дитину (ст. 42)⁵.

Стаття 2 Конституції Італії 1947 р., визнаючи і гарантуючи права людини, одночасно вимагає виконання невід'ємних обов'язків, що впливають із політичної, економічної і соціальної солідарності⁶. Характерною рисою цієї Конституції було те, що обов'язки людини і громадянина закріплювалися в різних розділах Основного Закону, а не лише в розділі „Права і обов'язки громадян”. Крім обов'язку захисту вітчизни, військової служби, участі в державних видатках, утримання і виховання дітей у ній закріплені і такі, як обов'язок сприяти матеріальному або духовному розвитку суспільства (ст. 4), обов'язок власників приватного земельного володіння (ст. 44), обов'язок бути вірним Республіці, дотримуватися конституції і законів, чесно виконувати доручені державні функції

---

¹ *Летнянчин Л. І.* Становлення конституційно-правового статусу громадян України в дорадянський період // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 41. – С. 66.

² Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – С. 704.

³ Конституции зарубежных государств: США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада: Учеб. пособие / Сост., авт. введ., вступ. ст. В. В. Маклаков. – С. 36.

⁴ Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: В 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – С. 450-471.

⁵ Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – С. 352.

⁶ Конституции зарубежных государств: США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада: Учеб. пособие / Сост., авт. введ., вступ. ст. В. В. Маклаков. – С. 273-279.

(статті 52-54), а також обов'язок здобуття початкової освіти (ст. 34). Голосування визнавалося громадським обов'язком кожного громадянина Італії (ст. 48). Як бачимо, Основний Закон Італії 1947 р. встановив досить широке коло обов'язків громадян, частково спростувавши тим самим думку, яка панувала в радянський період, нібито західній буржуазній доктрині права не притаманні обов'язки людини і громадянина.

Конституція Японії 1947 р. крім обов'язку сплати податків (ст. 30) встановлює, що всі “повинні відповідно до закону забезпечити обов'язкове навчання дітей” (ст. 26) та зобов'язані працювати (ст. 27)¹.

Конституції так званої “другої хвилі” (Конституції Греції 1975 р., Португалії 1976 р., Іспанії 1978 р.) підтвердили традиції Європи ХХ століття щодо закріплення на конституційному рівні незначної кількості обов'язків. Так, у Конституції Греції² встановлюється обов'язок кожного брати участь у виконанні публічних повинностей відповідно до його сил (п. 5 ст. 4), обов'язок сприяти обороні батьківщини (п. 6 ст. 4); там же визнається обов'язкова початкова освіта (9 років) (п. 3 ст. 16). У Конституції Португалії³ прямо встановлюється лише обов'язок трудитися, який є невіддільним від права на працю (п. 2 ст. 58). Основний Закон Іспанії⁴ встановлює дещо ширше коло обов'язків, серед яких є обов'язкова початкова освіта (п. 4 ст. 27), обов'язок захисту Іспанії (п. 1 ст. 30), військовий (п. 2 ст. 30), сплати податків (ст. 31), працювати (ст. 35), оберігати навколишнє середовище (ст. 45).

Характерним для країн американського та африканського континентів є регулювання основних обов'язків людини і громадянина як на конституційному рівні, так і шляхом закріплення останніх у регіональних (рамкових) деклараціях. Так, обов'язки особи на африканському континенті закріплені в Африканській хартії прав людини і народів (прийнята в червні 1981

---

¹ Конституции зарубежных государств: США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада: Учеб. пособие / Сост., авт. введ., вступ. ст. В. В. Маклаков. – С. 295-296.

² Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – С. 245-294.

³ Конституции государств Европейского Союза. – С. 521-598.

⁴ Конституции государств Европейского Союза. – С. 371-414.

р., вступила в силу в січні 1988 р.)¹. Принциповим є те, що в преамбулі Хартії закріплено положення, відповідно до якого „володіння правами і свободами також передбачає виконання обов'язків з боку кожного”. Частина 1 Хартії "Права і обов'язки" складається з двох глав, другою з яких встановлюються обов'язки.

Відповідно до ст. 27 Хартії кожний несе обов'язки щодо своєї сім'ї, суспільства, держави та інших легально визнаних об'єднань і міжнародного співтовариства. Зазначається, що кожен користується наданими йому правами і свободами, належним чином поважаючи права і свободи інших, суспільну безпеку, мораль і загальні інтереси. При цьому кожен зобов'язаний поважати і ставитися до ближнього без дискримінації, а також підтримувати стосунки, що мають на меті допомогу, захист і збільшення взаємної поваги і терпимості (ст. 28). Ці положення викладені в дусі утвердження гуманного ставлення до людини з боку інших людей, усвідомлення ними соціальної цінності кожної людини, звернення до норм християнської моралі, до ідеалів добра, поваги до ближнього.

Визнаючи сім'ю природною ланкою і основою суспільства (ст. 18), Хартія встановила обов'язок для кожного підтримувати гармонійний розвиток сім'ї і працювати задля її зміцнення і поваги; завжди поважати батьків, допомагати їм у разі потреби (п.1 ст. 29).

Особливістю Хартії є те, що вона закріпила досить широке коло обов'язків людини саме відносно держави і суспільства. Серед них: обов'язок служити національним інтересам, віддаючи для цього свої фізичні та інтелектуальні можливості; не ставити під загрозу безпеку своєї держави чи держави місця проживання; зберігати і зміцнювати соціальну солідарність, особливо у разі загрози; оберігати і зміцнювати національну незалежність і територіальну цілісність своєї країни, сприяти її захисту відповідно до закону; працювати в міру сил і можливостей, а також платити податки; зберігати і розвивати позитивні африканські культурні цінності у стосунках з іншими членами суспільства в дусі терпимості, діалогу, консультацій і сприяти заохоченню морального здоров'я суспільства. Вказані обов'язки мають здебільшого морально-зобов'язуючий

---

¹ Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л. Н. Шестаков. – С. 166.

характер, і їх виконання цілком залежить від волі людини, її культури, освідченності. Адже Хартія – це декларативний документ. Проте держави – члени Організації африканської єдності, учасники Хартії зобов'язуються приймати законодавчі та інші заходи для того, щоб вони стали справжніми, тобто загальнообов'язковими (ст. 1).

Велику кількість обов'язків людини перед державою в африканських країнах Ю. М. Тодика пов'язує із впливом політичного режиму. „В країнах з тоталітарним політичним режимом громадянство має формально-політичний характер, який дозволяє покладати на особу різноманітні, не обмежені законом обов'язки, вимагати від людини служіння режиму. В такому випадку громадянство оформлює, перш за все, відносини загального обов'язку людини перед суспільством і державою”¹. На цьому континенті є чимало лідерів, які вважають, що примат права в житті країни і повсюдна повага основних прав і свобод не є необхідною передумовою демократичного розвитку і властиві лише європейським традиціям. Вони абсолютизують роль державного суверенітету і роблять акцент на особливі умови і традиції Африки². Тоталітарні політичні режими часто вдаються до використання обов'язків людини перед державою і суспільством як методу здійснення державної влади. Так, Президент Туркменістану, який відносять до країн з неототалітарним політичним режимом³, видав встановлення, за якими повинен жити кожен туркмен. Книга названа „Рухнама” – „Духовна книга”. В „Рухнамі” зібрані воедино всі морально-філософські риси туркменського народу. На прикладах історичного становлення туркменської нації і її державності зроблені висновки про те, що тільки за внутрішньої єдності народу, всіх його племен на єдиній платформі моральних засад і традицій держава може бути стабільною. Тому „Рухнама” проголошує

---

¹ Тодика Ю. Н. Гражданство Украины: конституционно-правовой аспект: Учебное пособие. – Харьков: Факт, 2002. – С. 18.

² Права человека и процессы глобализации современного мира / Отв. ред. чл.-корр. РАН, д.ю.н. Е. А. Лукашева. – М.: Норма, 2005. – С. 314.

³ Див.: Полохало В. От авторитаризма к ... авторитаризму? // Зеркало недели. – 2004. – № 34 (509). – 28 августа – С. 4.

головне правило – вірно служити своєму народові і державі¹.

Обов'язки людини і громадянина на Американському континенті визначені в Американській декларації прав і обов'язків людини 1948 р.². “Усі люди народжені вільними і рівними в своїй гідності і правах, і, будучи від природи наділені розумом і свідомістю, вони повинні ставитися один до одного як брати (курсив мій. – Л.Л.)”, – проголошується в Преамбулі. Як і в Африканській хартії, тут встановлюється, що „права і обов'язки є взаємопов'язаними у всій соціальній і політичній діяльності людини”. Обов'язки в Декларації майже тотожні обов'язкам, закріпленим у Хартії, що говорить про певну універсалізацію обов'язків людини і громадянина. “Обов'язок кожної особи поводити себе у стосунках з іншими таким чином, щоб усякий і кожний міг повною мірою формувати і розвивати свою особистість”, – встановлено в ст. XXIX Декларації.

Серед інших обов'язків слід відзначити обов'язок кожного допомагати, підтримувати, навчати своїх неповнолітніх дітей, обов'язок дітей поважати своїх батьків, допомагати їм, підтримувати і захищати їх, коли вони цього потребують; обов'язком кожного є також отримання початкової освіти, дотримання закону, сплати податків, праця тією мірою, якою дозволяють здібності й можливості; обов'язок утримуватися від політичної діяльності в іноземній державі. Принциповим є встановлення обов'язку участі в голосуванні (ст. XXXII).

Яскравим регіональним прикладом того, що на закріплення основних обов'язків громадян впливають релігійні традиції народу, є положення ст. 25 Конституції Ісламської Республіки Пакистан 1956 р., яка встановлює, що керівними принципами політики держави по відношенню до мусульман Пакистану є прагнення зробити обов'язковим вивчення Священного Корану, сприяти єдності і дотриманню моральних принципів ісламу³. Конституція Афганістану 1931 р., закріпивши в ст. 1 священну релігію іслам як офіційну і загальну для всіх підданих, у ст. 10 встановила, що „всі афганські піддані

¹ *Кадьрова М.* Халиф на исторический час: загадочная страна и ее вождь Туркменбаши // Зеркало недели. – 2002. – № 48 (423). – 14 декабря – С. 5.

² Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л. Н. Шестаков. – С. 138.

³ Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / Пер. под ред. И. Д. Левина. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – С. 278.

зобов'язані суворо дотримуватись велінь релігії і віросповідання, а також політичних законів держави, в підданстві якої вони перебувають”¹. Майже всі конституції країн Близького і Середнього Сходу закріпили іслам як державну релігію і відповідні цьому обов'язки людини, а також обов'язки по сплаті податків, військовій службі та початковій освіті.

У плані закріплення основних обов'язків громадян показовою є Конституція Арабської Республіки Єгипет схвалена на референдумі 11 вересня 1971 р.² Стаття 2 визначила іслам державною релігією, а шаріат – основою законодавства. У розвиток цих положень ст. 12 проголосила, що додержання норм моралі і їх захист, розвиток самобутніх єгипетських традицій, піклування про розвиток релігійного виховання, моральних і національних цінностей, збереження історичної спадщини народу, наукових надбань, соціальних норм поведінки і суспільної етики є обов'язком суспільства в межах, передбачених законом. Відповідно до статті 19 релігійне виховання є основним предметом в програмах системи державної освіти. Разом з цим захист батьківщини і її території визнавався священним обов'язком, а військова служба мала відбуватися відповідно до закону (ст. 58). Обов'язком кожного визнавалася сплата податків (ст. 61) і початкова освіта (ст. 18).

Таким чином, крім закріплення особливих обов'язків громадян, пов'язаних із релігійними традиціями народів Близького і Середнього Сходу, їх конституціями встановлювалися й обов'язки, притаманні більшості країн світу. Це дає підставу говорити про універсалізацію обов'язків, процес зближення в закріпленні основних обов'язків громадян, незважаючи на наявні відмінності національного та історичного характеру, який проходить у двох напрямках: по-перше, шляхом їх регулювання на рівні конституції; по-друге, шляхом певної уніфікації формулювань основних обов'язків у конституціях різних країн світу, тобто через єдність змісту, каталогу основних обов'язків.

---

¹ Там само. – С. 13-18.

² Сапронова М. А. Государственный строй и конституции арабских республик. – М.: Муравей, 2003. – С. 157-196.

Поряд з цим для конституційного закріплення основних обов'язків людини і громадянина в практиці країн світу характерним є те, що коли на Африканському та Американському континентах основні обов'язки людини сформульовані як в деклараціях, так і в конституціях, то в країнах Європи вони закріплені лише в конституціях, і то в малій кількості. Виходячи з цього, угорський вчений Й. Віг для того, щоб поновити гармонію між правами і обов'язками людини і попередити злочинну поведінку, пропонує прийняти Міжнародну декларацію основних обов'язків людини¹. Причому в каталог основних обов'язків він пропонує включити такі, що майже збігаються з обов'язками, передбаченими в Американській декларації прав і обов'язків людини та Американській хартії прав людини і народів. Серед них є обов'язок не перешкоджати, не обмежувати і не утискати здійснення прав інших; обов'язок кожного працювати і діяти відповідно до своїх здібностей на благо інтересів суспільства; обов'язок сплачувати податки; обов'язок піклуватися про дітей і батьків тощо. Як уже зазначалося, у грудні 1998 р. у Валенсії з ініціативи ЮНЕСКО була розроблена і прийнята Декларація обов'язків і відповідальності людини. В її підготовці взяли участь 90 експертів із багатьох країн і всіх регіонів світу, які представляли різні культури, галузі наукового і філософського знання, соціально-економічної і політичної сфер життєдіяльності людей. Декларація складається із вступу, 12 глав і 41 статті². Декларація обов'язків і відповідальності людини 1998 р. концептуально нагадує Африканську хартію прав людини і народів 1981р. У ній обов'язки звернені не лише до конкретної людини, а й до світового співтовариства в цілому.

З теоретико-пізнавальної точки зору важливо проаналізувати також і конституційні обов'язки громадян України, які мали місце в радянський період, оскільки окремі позитивні моменти їх конституційного регулювання знайшли втілення в Конституції України 1996 р.

В основу першої Конституції УСРР від 14 березня 1919 р. було покладено Конституцію РРФСР 1918 р. Основний Закон відкрито проголошував класовий

¹ *Виг Й.* Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 47.

² *Права человека: Учеб. пособие / А. Д. Гусев, Я. С. Яскевич, Ю. Ю. Гафарова и др. / Под общ. ред. А. Д. Гусева и Я. С. Яскевич. – Мн.: Тетра Системс, 2002. – С.52.*

характер надання прав і свобод: він позбавляв виборчого права осіб, які користувалися найманою працею з корисливою метою; осіб, які жили на нетрудові доходи, приватних торговців, комерційних посередників та інших. Натомість працюючим масам надавалися всі права і можливості у сфері громадянського і політичного життя. Таким чином, Конституція УСРР 1919 р. закріпила політичний режим диктатури пролетаріату, намітивши основні напрямки діяльності радянської влади в Україні і загальні перспективи її розвитку в перехідний період¹.

Конституція УСРР 1919 р. покладала на всіх громадян Республіки обов'язок трудитися і проголошувала гасло: „не працюючий не їсть”. Обов'язок працювати у тодішній трактовці і практиці застосування мало нагадував „уявлення про те, що праця надає індивідові свободу й автономію і до того ж є засобом набуття власності”, яке виступало основою ставлення до праці та її оцінювання в Європі вже з кінця ХУІІ ст.²

З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції УСРР визнавала обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної Батьківщини і встановлювала загальну військову повинність. Вказувалось, що почесне право захищати революцію зі зброєю в руках надається лише працюючим, а на нетрудові елементи покладалося виконання інших військових обов'язків (ст. 29). Таким чином, особливість правового статусу громадян УСРР у цей період полягала в класовому характері надання прав і свобод, покладенні обов'язків.

У зв'язку з утворенням СРСР та прийняттям першої Конституції Радянського Союзу (січень 1924 р.) були внесені відповідні зміни до Конституції УСРР, а 15 травня 1929 р. затверджена нова Конституція УРСР. Вона і надалі мала класовий характер, оскільки забезпечувала політичні права виключно для трудящих мас, цілковито позбавляючи цих прав “експлуататорські” класи. Щодо обов'язків, то у ст. 14 було записано, що УРСР визнає працю за обов'язок для всіх

¹ Див.: *Купчишин О.* Основоположні принципи Конституції УРСР 1919 р. // *Радянське право.* – 1979. – № 3. – С. 12-14.

² *Історія європейської ментальності / За ред. Петера Діценбахера: Пер. з нім. В. Камянця.* – Львів: Літопис, 2004. – С. 400.

громадян країни. З метою захисту здобутків пролетарської революції встановлювався обов'язок оборони соціалістичної Батьківщини і загальна військова повинність. Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках і надалі надавалося лише трудящим, а на нетрудові елементи покладалося виконання інших обов'язків (ст. 15). Як бачимо, помітних змін у конституційному регулюванні обов'язків громадян УРСР за цим Основним Законом не відбулося, і відповідно говорити про якісь зміни в тенденції щодо закріплення основних обов'язків достатніх підстав немає.

У 1937 р. було прийнято нову Конституцію УРСР. Її розділ XI називався "Основні права і обов'язки громадян". Стосовно прав і обов'язків важливим було те, що вони визнавалися за всіма громадянами УРСР. Порівняно з двома попередніми конституціями основні обов'язки громадян України одержали більш широке регламентування. До основних були віднесені такі обов'язки: дотримуватись Конституції УРСР, виконувати закони, додержуватися дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття. Стаття 130 встановлювала, що кожний громадянин УРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну соціалістичну власність як священну і недоторканну основу радянського ладу. Служба в робітничо-селянській Червоній Армії визнавалася почесним обов'язком громадян, а захист Батьківщини був священним обов'язком кожного. Слід відзначити, що в Конституції УРСР 1937 р. на конституційному рівні закріплювалося право на працю, в той час як у попередніх конституціях це був обов'язок. Важливим є й те, що у новому Основному Законі спостерігалася тенденція до розширення кола як прав і свобод, так і основних обов'язків громадян. Особливістю закріплення останніх було те, що в самій Конституції закладалися гарантії виконання деяких обов'язків. Так, ст. 132 вказувала, що захист Батьківщини є священним обов'язком кожного громадянина УРСР і одночасно встановлювалось, що зрада Батьківщини (порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди військовій могутності держави, шпигунство) карається за всією суворістю закону як найтяжчий злочин.

Четверта Конституція УРСР 1978 р., закріпивши широке коло основних прав і свобод громадян, встановила, що їх здійснення є невіддільним від виконання громадянами своїх обов'язків. Конституція розвивала і уточнювала встановлені раніше конституційні обов'язки громадян: дотримуватися Конституції УРСР, виконувати закони, дотримуватися дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття, боронити і зміцнювати соціалістичну власність. З'явилася і ціла низка нових обов'язків, таких як оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності і авторитету, поважати національну гідність інших громадян, поважати дружбу націй і народностей, поважати права і свободи, честь і гідність інших осіб; бути непримиренним до антигромадських вчинків, усіма засобами сприяти охороні громадського порядку, піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно-корисної праці; оберігати природу, охороняти її багатства, бережливо ставитися до народного добра, боротися із розкраданням державного і суспільного майна. Стаття 66 встановлювала обов'язок всіх громадян турбуватися про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей. Інтернаціональним обов'язком громадян УРСР вважався обов'язок сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру.

У Конституції УРСР 1978 р. існувала засаднича взаємообумовленість основних прав і обов'язків. Тому розширення прав і свобод призвело до розширення кола основних обов'язків громадян, до наповнення їх новим змістом. Характерно, що процес розширення їх кола мав тривати й надалі.

Закріплення в Конституції УРСР широкого кола обов'язків громадян щодо соціалістичної держави характеризує її як етатичну, що на практиці мало на меті врегулювати практично всі сфери приватного життя людини і громадянина, поставити інтереси держави вище за інтереси особи. У радянський період „панування системоцентристського світогляду проявилось по відношенню до людини як “гвинтика” складної державної машини. А які права можуть бути у “гвинтика”, єдине призначення якого – безвідмовне виконання відведених йому

функцій”¹, тобто обов'язків для досягнення встановленої мети, а саме – побудови комунізму. Отже, велика кількість конституційних обов'язків людини відповідала самій природі соціалістичної держави. Ще в дореволюційний період Г. Кельзен висловлював побоювання з приводу того, що “соціалістична держава майбутнього у своїх антиіндивідуалістичних тенденціях може піти так далеко, що зв'яже всіх суб'єктів обов'язками, і нікому не дасть прав”². Як бачимо, прогноз Г. Кельзена в частині конституційних обов'язків, на жаль, підтвердився. Так, згідно із ст. 1 Конституції Арабської Республіки Єгипет 1971 р.³, Єгипет конституційований як держава з демократичним соціалістичним ладом, заснованим на союзі трудових сил народу. Труд визнається правом, обов'язком і справою честі кожного (ст. 13), причому працюючі зобов'язані сприяти зростанню виробництва і виконанню плану на тих підприємствах, де вони працюють. Захист засобів виробництва проголошено національним обов'язком кожного (ст. 26). Кожний громадянин зобов'язаний оберігати і зміцнювати суспільну власність, як опору могутності держави, основу соціалістичної системи і джерело добробуту народу (ст. 33). Національним обов'язком кожного є також економія (ст. 39), захист соціалістичних завоювань, їх зміцнення і охорона (ст. 59), зміцнення національної єдності і збереження державної таємниці (ст. 60), участь у суспільному житті (ст. 63).

Показовими й досі залишаються обов'язки громадян, встановлені все ще чинною Конституцією Кореїської Народно-Демократичної Республіки 1972 р.: „Громадяни повинні послідовно дотримуватись законів держави, правил соціалістичного співжиття і соціалістичної норми поведінки” (ст. 67); „Громадяни зобов'язані високо нести дух колективізму” (ч. 1 ст. 68); „Громадяни зобов'язані поважати колектив і організацію, створювати революційну атмосферу самовідданої боротьби по захисту інтересів суспільства і народу, інтересів Вітчизни і революції” (ч. 2 ст. 68); „Громадяни зобов'язані підвищувати революційну пильність щодо підступів імперіалістів і всіх мастей ворожих

¹ Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – С. 34.

² Цит. за: *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права: Вып. 3. – С. 619.

³ *Сапронова М. А.* Государственный строй и конституции арабских республик. – С. 157-196.

елементів, що виступають проти соціалістичного устрою нашої країни, суворо дотримуватись державних таємниць” (ст. 71).

Соціалістичне розмаїття основних обов'язків аж ніяк не спонукало до їх виконання. Тому більшість з них так і залишалися декларативними. Крім того, в радянських конституціях основні обов'язки несли відповідне ідеологічне навантаження, підкреслювали „переваги” соціалістичного суспільного ладу (наприклад обов'язок захищати і зміцнювати соціалістичну власність). Закріплення даного обов'язку демонструвало перевагу соціалістичної власності, в той час як в конституціях інших країн вказувалось на необхідність охороняти всяку власність, оскільки вона є матеріальною основою будь-якого суспільства. Показовим у цьому плані є положення ст. 91 Конституції Польщі від 17 жовтня 1992 р.: “Кожний громадянин Республіки Польща зобов'язаний оберігати суспільну власність та зміцнювати її як непорушну основу розвитку держави, джерело багатства та могутності Вітчизни”¹.

Попри негативні моменти в закріпленні основних обов'язків громадян у радянських конституціях, позитивним є те, що вони були спрямовані на певну гуманізацію суспільства, на повагу до особи. Особливо це проявилось в закріпленні обов'язку поважати права і свободи, честь і гідність інших осіб, поважати національну гідність громадян. Крім цього, закріплювались обов'язки, які були притаманні конституціям різних країн світу, зокрема, дотримуватися Конституції, виконувати закони, піклуватися про виховання дітей, військовий обов'язок. Позитивним і дуже важливим є також і те, що саме в радянський період обов'язки громадян України знайшли своє широке закріплення в конституціях, конституційно оформилися в цілісну систему.

Серед країн колишнього Радянського Союзу Україна останньою прийняла Конституцію, і в українського законодавця була можливість врахувати досвід конституційного закріплення основних обов'язків у цих державах. Конституції країн СНД та Балтії, нових країн Центральної і Східної Європи типологічно належать до постсоціалістичної конституційної моделі, якій притаманні певні

---

¹ Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – С. 262.

загальні риси. Так, у конституціях нових держав Балтії, Східної та Центральної Європи в частині конституційного регламентування основних обов'язків людини і громадянина спостерігається, по-перше, їх універсалізація з точки зору намагання законодавчо встановити обов'язки, характерні для діючих конституцій країн Заходу. Серед них обов'язок додержання Конституції, сплати податків і зборів, військовий обов'язок, обов'язкова початкова освіта, обов'язки батьків і дітей, дбайливе ставлення до природи. По-друге, це закріплення обов'язків порівняно у малій кількості. Так, у Хартії основних прав і свобод, яка є основною частиною Конституції Чеської Республіки 1992 р., встановлюється лише один обов'язок – шкільної освіти. При цьому зазначається, що обов'язки встановлюються на основі закону і в його межах за умови цілковитого додержання прав і свобод (ст. 4)¹. В цьому аспекті важко погодитись із думкою М. І. Матузова щодо того, що в “конституціях сучасних зарубіжних країн обов'язки представлені ширше і значніше, ніж у Конституції Російської Федерації 1993 р.”²

У Конституціях країн СНД по-різному названо розділи, де містяться основні обов'язки людини і громадянина, а також встановлено різну їх кількість. Щодо назви розділів, то в одних країнах законодавець спеціально виділив главу „Основні обов'язки громадян” (Конституції Азербайджанської Республіки, Молдови, Узбекистану), в інших обов'язки вміщено в розділ „Права, свободи і обов'язки людини і громадянина” (Конституції Киргизької Республіки, Таджикистану, Туркменістану, України). Іноді конституційні акти в назві розділів взагалі не згадували про обов'язки, обмежившись назвою „Права і свободи людини і громадянина” (Конституція Росії та ін.). Конституція України 1996 р. обов'язки громадян закріпила в розділі 2 „Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”, що, на наш погляд, є правильним, оскільки відповідає концепції єдності прав і обов'язків.

Стосовно кількісного складу основних обов'язків громадян, то окремі конституції країн СНД містять широке коло обов'язків (наприклад, Конституція

---

¹ Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – С. 511.

² Теорія государства и права. Курс лекцій / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – С. 273.

Молдови, Азербайджану), інші ж закріплюють обов'язки дещо вужче (Конституція Вірменії). Проте характерним для всіх обов'язків є позбавлення їх ідеологічної заангажованості та універсалізація в якісному (змістовному) розумінні. Характерною рисою конституцій всіх країн СНД є суттєве розширення кола основних прав і свобод і звуження основних обов'язків людини і громадянина.

Концепція обов'язків, які даються в Конституції України 1996 р., виходить з ідеї, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23). До традиційних конституційних обов'язків – захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності; неухильного дотримання Конституції та законів України; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; обов'язку батьків щодо дітей; обов'язку не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування збитків додалися і нові, не менш важливі обов'язки. Це, насамперед, обов'язок шанувати державні символи України, платити податки і збори, який раніше закріплювався на рівні поточного законодавства.

Висновки.

1. Вперше включення обов'язків людини і громадянина до конституції мало місце в Конституції Французької Республіки від 22 серпня 1795 р., складовою частиною якої була Декларація прав і обов'язків людини і громадянина. Декларація обов'язків, ґрунтуючись на доктрині природного права, увібрала в себе такі загальнолюдські цінності, як добро, чесність, гідність, рівність, гуманність, добродійність, справедливість, любов і повага до ближнього. Звертаючись до моральних засад (устой) людини, вона заклала підвалини законслухняності і правопорядку в суспільстві, була своєрідним стимулом і підґрунтям до побудови правової держави. Декларація закріпила широке коло обов'язків людини, серед яких: захист і служіння суспільству, підпорядкування

законам, повага до державних органів, обов'язок захищати свободу, рівність та власність, сплачувати податки та ряд інших, і стала еталоном, важливим орієнтиром для подальшого розвитку основних обов'язків.

Закладений у Декларації прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р. демократичний, гуманістичний потенціал збагатився і набув нового звучання в Конституції Франції 1848 р., де встановлювалися такі нові обов'язки: громадяни мають обов'язки щодо Республіки, а Республіка – обов'язки відносно громадян; “любити Вітчизну, служити республіці і захищати її ціною свого життя”; працювати; дотримуватися законів та моральних правил з метою досягнення загального порядку. Держава зобов'язувала кожного “прагнути до загального добробуту, по-братському допомагати один одному”.

Надалі, до Першої світової війни для конституцій країн Європи та Японії характерним є суттєве звуження кола основних обов'язків, які по суті зводилися лише до сплати податків та відбування військових повинностей.

2. Стосовно України дорядянського періоду можна зазначити, що незважаючи на наявність низки виключно проектів конституцій України в плані закріплення обов'язків, характерним було відчутне уподібнення конституційної теорії до європейського та почасти американського конституціоналізму. На практиці ж населення України було переобтяжене обов'язками щодо держави.

3. У міжвоєнне двадцятиліття в конституційній практиці буржуазних країн Європи у правовому регламентуванні основних обов'язків істотних змін не відбулося. Зародження ідеї соціальної держави спричинилося до встановлення обов'язкової початкової освіти громадян, яка повинна була забезпечуватися державою, та обов'язку батьків відносно дітей. Саме в цей період відбулося остаточне оформлення стандартів класичних основних обов'язків людини і громадянина: захист вітчизни, дотримання конституції і законів, шанування законної влади, поваги до людини, військовий обов'язок, сплати податків і зборів, обов'язкова початкова освіта, обов'язки батьків і дітей, обов'язки щодо власності.

4. Після Другої світової війни для конституцій капіталістичних країн особливим є суттєве звуження каталогу основних обов'язків, який в основному

обмежується обов'язком сплати податків і зборів, військовим обов'язком, початковою загальною освітою, обов'язком поваги до прав і свобод інших людей, обов'язками батьків і дітей. Конституції так званої “другої хвилі” підтвердили традиції Європи ХХ століття щодо закріплення на конституційному рівні незначної кількості обов'язків, часткового використання потенціалу Французької Декларації прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р.

5. Для країн американського і африканського континентів характерним є регулювання основних обов'язків людини і громадянина як шляхом встановлення їх у регіональних деклараціях, так і на конституційному рівні, де змістовно повторюються обов'язки, закладені в деклараціях. Широке коло обов'язків людини як до держави, так і до суспільства, їх зміст, моральна основа зумовлені за великим рахунком авторитарно-тоталітарними політичними режимами.

6. На встановлення деяких обов'язків у конституціях країн Близького і Середнього Сходу особливо вплинули релігійні традиції цих народів. Однак, незважаючи на існуючі відмінності національного та історичного характеру, очевидним є процес зближення у закріпленні обов'язків, який протікає у двох напрямках: по-перше, шляхом їх регулювання на рівні конституції, по-друге, шляхом універсалізації та уніфікації формулювань обов'язків у конституціях різних країн світу (єдність змісту, каталогу).

7. Розвиток основних обов'язків громадян України в радянський період характеризується поступовим (від конституції до конституції) розширенням їх кола; класовим характером обов'язків на початковому етапі; ідеологічною заангажованістю (підкреслення переваг соціалістичного способу життя). Широке коло обов'язків громадян відповідало природі соціалістичної держави і на практиці мало на меті врегулювати всі сфери приватного життя людини, служити знаряддям побудови комунізму. Позитивним і найбільш важливим у розвитку основних обов'язків у радянський період є, по-перше, те, що саме в цей період обов'язки людини і громадянина в Україні знайшли своє широке відображення в конституціях, оформилися в цілісну систему, по-друге, те, що вони були спрямовані на гуманізацію суспільства, на повагу до особи (обов'язок поважати

права і свободи, честь і гідність інших осіб, поважати національну гідність інших громадян, поважати дружбу націй і народностей тощо).

8. Для конституцій нових держав Балтії, Східної та Центральної Європи в плані закріплення обов'язків визначальним є, по-перше, їх універсалізація й наближення до обов'язків, які є характерними для діючих конституцій країн Заходу, по-друге, закріплення їх у невеликій кількості; по-третє, намагання забезпечити їх реалізацію за допомогою законів.

На сучасному етапі концепція конституційного закріплення основних обов'язків людини і громадянина в Україні характеризується таким: по-перше, вона в змістовному розумінні відповідає зразкам світового та європейського конституціоналізму; по-друге, використанням власного конституційного досвіду, традицій національного державотворення; по-третє, звуженням їх кола, позбавленням ідеологічного забарвлення.

Сучасні конституційні обов'язки за своєю сутністю та формою (змістом) майже не змінилися, що дає підстави говорити про їх універсалізацію (уніфікацію), більшу консервативність у розвитку відносно прав і свобод.

§4. Конституційні обов'язки в правовій державі: український досвід

Згідно із ст. 1 Конституції Україна є правовою, демократичною державою. У зв'язку з цим постає запитання, як співвідносяться між собою конституційні обов'язки особи з ідеями правової держави, адже остання характеризується тим, що в ній на перше місце виходять принципи гарантованого користування правами і свободами, їх всебічного забезпечення, підкреслення пріоритету прав і свобод перед обов'язками. Як писав Г. Кельзен про співвідношення прав і обов'язків людини в країнах Західної Європи, „правовому обов'язкові протиставляють зазвичай наділення правом (Berechtigung) – як суб'єктивне право, висмикуючи його при цьому на перше місце. У царині права говорять про право та обов'язок, а не про обов'язок і право (у розумінні наділення правом), як у сфері моралі, де дужче наголошується саме обов'язок. У тому представленні права

наділення правом настільки висувається на перший план, що позад нього майже зникає обов'язок, і воно – у німецькій та французькій мовах – навіть означається одним і тим самим словом як система норм, котра формує правовий порядок...”¹.

Отже, яку роль відіграватимуть основні обов'язки в процесі побудови в Україні правової демократичної держави, формування громадянського суспільства? Така постановка проблеми обумовлена тим, що згідно ст. 23 Конституції України “кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, *та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості*” (курсив мій. – Л. Л). Отже, людина має обов'язки не перед будь-яким суспільством, а лише перед тим, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. І це, як пише П. М. Рабінович, засадничо виправдано. Адже, в антиправовому, антигуманному, недемократичному суспільстві, яке пригнічує і принижує людину, гальмує її розвиток, навряд чи можна вимагати від неї схвального ставлення до нього, виконання нею усіх її соціальних, а тим більше юридичних обов'язків².

Багато науковців цілком обґрунтовано відносять до ознак правової держави взаємну відповідальність людини і суспільства, громадянина і держави³. Відповідно до Конституції Україна визначається як права держава, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи та гарантії цих прав визначають

---

¹ Кельзен Г. Чисте правознавство / З додат.: Проблеми справедливості: Переклад з нім. О. Мокровольського. – С.147.

² Рабінович П. М. Права і свободи людини в умовах зміцнення та розвитку державності України (конституційні засади) / Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін. / За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. – Харків: Право, 2003. – С. 110.

³ Рабінович П. М. О концепции социалистического правового государства (к характеристике методологических основ) // Актуальные проблемы формирования правового государства / Отв. за вып. С. Б. Гавриш. – Харьков: Юрид. ин-т, 1990. – С. 8-10; *Він же*. Сучасні концепції правової держави (методологічний аспект) // Права держава Україна: проблеми, перспективи розвитку / Відп. за вип. В.В.Устименко. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 6-7; *Мурашин Г. А., Колодий А. Н.* Развитие принципов правового регулирования в условиях формирования социалистического правового государства // Актуальные проблемы формирования правового государства / Отв. за вып. С. Б. Гавриш. – С. 13; Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – С. 179; *Михайленко О. Р.* До питання про концепцію системи ознак правової держави / Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці конвенції про захист прав людини і основних свобод: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф.: У 2 ч. / За ред. М.І.Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Ч. 1. – С. 77.

зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3). Причому держава поряд із утвердженням і забезпеченням прав і свобод відповідає перед людиною за свою діяльність, і ця відповідальність відповідно до букви Основного Закону має односторонній характер.

На наш погляд, останнє конституційне положення страждає певними “перекосами”. Якщо в радянський період на перший план зазвичай висувались і постійно підкреслювались обов’язки громадян перед державою і майже нічого не говорилось про обов’язки держави перед громадянами (такого роду обов’язки взагалі не були закріплені в конституції), то зараз визнається, що тільки держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і зовсім не йдеться про відповідальність людини перед державою. Але держава може існувати “лише на основі рівноваги взаємних обов’язків і взаємних прав” (П. І. Пестель), і “неможливо погодитись із положенням, коли всі права знаходяться на одній стороні, а всі обов’язки на іншій” (М. М. Муравйов)¹. “Якщо б у однієї сторони були всі права, а в другій всі обов’язки, то ціле розпалось би”, – зазначав Гегель. „Збереження правової системи залежить від виконання взаємозалежних обов’язків: держави відносно громадян і громадян відносно держави”². Разом з цим в одній із постанов Конституційного Суду Російської Федерації (за скаргою В. А. Смирнова) зазначається, що “громадянин і держава Російської Федерації пов’язані між собою взаємними правами, відповідальністю і обов’язками”³. Тому, “на відміну від ідеології тоталітарної держави – “домінування держави над людиною” і відповідно до ідеології правової держави – “служіння держави людині”, правовий режим громадянського суспільства повинен забезпечуватися, зокрема, шляхом гарантії рівних можливостей і вимоги належної поведінки як з боку посадових осіб державних органів, так і з боку громадян”⁴. Для цього в системі діючого права повинна бути чітко визначена і закріплена в законі норма

¹ Скрипильев Е. А. Республиканские идеи декабристов // Советское государство и право. – 1975. – № 12. – С. 92.

² Фуллер Лон Л. Мораль права. – С. 202.

³ Постановление Конституционного Суда Российской Федерации по делу о проверке конституционности ряда положений пункта «а» статьи 64 Уголовного кодекса РСФСР в связи с жалобой гражданина В. А. Смирнова // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1996. - № 1. - Ст. 54.

⁴ Диденко Н. Г., Селиванов В.Н. Право и свобода. – С. 22.

рівного юридичного захисту порушених прав і притягнення до відповідальності як посадових осіб, так і громадян¹.

На наш погляд, підставою відповідальності особи перед державою є порушення нею своїх конституційних обов'язків, їх неналежне виконання, невідповідальне до них ставлення.

Утвердження людини як найвищої соціальної цінності в умовах правової держави пронизує всі сфери суспільного життя, визначає принципи відносин держави і громадянина, характер її зобов'язань перед людиною. Держава повинна всебічно сприяти розвиткові свободи особи, визначати сферу індивідуальної автономії, стимулювати здібності людини до творчості, прагнути до найбільш повного задоволення матеріальних і духовних потреб громадян, сприяти реалізації їх прав і законних інтересів, організувати широку соціальну і юридичну охорону особи, її честі і гідності. Але в правовій державі повинні бути не тільки механізми, які б захищали права і свободи громадян від посягань з боку держави, її органів, але й механізми відповідальності громадян перед державою за невиконання покладених на них обов'язків, недотримання приписів закону і його обмежень. Правова держава не може ґрунтуватися на односторонній відповідальності тільки держави. Вона не може бути правовою при умові визнання пріоритету права, якщо цей пріоритет права не буде визнаватися громадянами. “Взаємовідповідальність, взаємоповага і партнерство повинні панувати у стосунках між державою і громадянином у правовій державі”². “Демократія передбачає взаємну відповідальність суспільства і особи, особи і держави. Розгортання ж демократії пов'язується з обопільно підвищеними вимогами: взаємовідносини громадян з державою характеризуються постійно зростаючою відповідальністю держави, її органів і посадових осіб перед суспільством, особою і одночасно особи перед суспільством, державою, співгромадянами”³.

---

¹ Диденко Н. Г., Селиванов В.Н. Право и свобода . – С. 23.

² Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – С. 12.

³ Боброва Н. А., Зражевская Т. Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – С. 32.

Юридична відповідальність громадянина за невиконання або неналежне виконання ним конституційних обов'язків у правовій державі – поняття широке і складне, що включає в себе різні аспекти – об'єктивні і суб'єктивні, суспільні та індивідуальні, позитивні і негативні і т.д. Вона є необхідною умовою свободи особи, особливо в частині, яка забезпечується правовими нормами. В правовій державі бути юридично відповідальним означає чесно, добросовісно, акуратно, сумлінно виконувати все, що приписано законами держави (позитивна відповідальність). Отже, пріоритет прав людини як характерна ознака правової держави не знімає з неї (людини) відповідальності за належне використання своїх прав і свобод, реалізацію основних обов'язків і одночасно покладає відповідальність за створення гідних умов для їх здійснення на державу. Складається особливий правовий зв'язок: взаємна відповідальність держави і громадянина, яка не порушує свободи останнього, а лише прагне розумно узгодити свободу всіх членів суспільства. Велика роль при цьому належить конституційним обов'язкам людини і громадянина, які стають тим необхідним компонентом, що урівноважує в правах і обов'язках і особу і суспільство, наближує їх до розумної моделі взаємозв'язку, заснованого не лише на обов'язках держави, але й громадян відносно останньої. При цьому слід враховувати, що громадянство – це постійний правовий зв'язок особи і Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках, а “система взаємних прав і обов'язків людини і громадянина створює правову основу їх взаємної відповідальності, що є теж ознакою правової держави”¹. Виразно взаємообумовленість обов'язків і відповідальності держави і громадянина відображено в ст. 1 Закону „Про громадянство Республіки Казахстан” у положенні, що Казахстан в особі своїх органів і посадових осіб відповідає перед громадянами Республіки, а громадянин – перед державою; громадянин зобов'язаний додержуватися Конституції і законів Казахстану, захищати його інтереси, територіальну цілісність, шанобливо ставитися до звичаїв, традицій,

---

¹ *Мурашин Г. А., Колодий А. Н.* Развитие принципов правового регулирования в условиях формирования социалистического правового государства. – С. 13.

державної мови і мови представників всіх національностей, які проживають на території Республіки, сприяти зміцненню могутності, суверенітету і незалежності держави.

Таким чином, конституційні обов'язки – це одна з правових форм взаємозв'язку громадянина і держави. Взаємозв'язок, опосередкований конституційними обов'язками, має стійкий і зворотний (компенсаторний) характер. Для характеристики основних обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави визначальним, на наш погляд, є підкреслення уваги щодо такого. Виходячи із пріоритету прав і свобод людини над державою, проголошеного ст. 3 Конституції України, можна дійти висновку, що обов'язки людини перед державою впливають, у першу чергу, із обов'язків держави перед людиною, тобто обов'язки людини є похідними від обов'язків держави. Ті блага, які надає людині держава, є підставою обов'язків людини. Цілком природно, що держава вправі формулювати свої вимоги до громадянина, матеріалізуючи їх у правовій формі. Так, кожен громадянин має право вимагати від держави захисту його життя, свободи і власності (і це є обов'язком держави згідно із статтями 3, 13, 27 Конституції України), при цьому, як наслідок, – внесення коштів у вигляді обов'язкових платежів для функціонування публічної влади та забезпечення благополуччя всього суспільства, захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України становить зворотний обов'язок людини. Такі приклади можна продовжити.

З іншого боку, конституційні обов'язки людини і громадянина виступають (служать) юридичним засобом, який використовує держава для виконання своїх різноманітних функцій. Цей інструмент у “руках” останньої є доволі дійовим і важливим з огляду на ті завдання і цілі, які стоять перед Українською державою на сучасному етапі.

В юридичній науці під функціями держави прийнято розуміти основні напрямки її діяльності, в яких виражаються сутність і соціальне призначення, цілі і завдання держави по управлінню суспільством у притаманних їй формах і методах. “Функції держави можна визначити як основні напрямки її діяльності по

управлінню суспільством, включаючи механізм впливу на розвиток суспільних процесів»¹.

Функції держави багатоманітні, і їх класифікують за різними ознаками. Так, за масштабом і спрямованістю їх поділяють на внутрішні і зовнішні. Аналізуючи реальну дійсність, Л. А. Морозова приходять до висновку, що сучасній Російській державі притаманні такі внутрішні функції: забезпечення народовладдя; економічна, соціальна; оподаткування; екологічна; охорони прав і свобод громадян, забезпечення законності і правопорядку. До зовнішніх функцій, крім усього іншого, автор відносить оборону країни². Стосовно предметів відання держави І. Л. Бачило виділяє такі групи функцій: 1) організація і захист території і простору; 2) забезпечення суверенітету і міжнародне співробітництво; 3) правовий і соціальний захист населення; 4) забезпечення економічного розвитку країни; 5) забезпечення соціального розвитку країни; 6) здійснення законотворчої і правоохоронної діяльності; 7) організація системи органів, взаємодія із інститутами громадянського суспільства і структурами самоуправління³. У свою чергу Ю. А. Тихомиров до функцій держави відносить: забезпечення політичної стабільності, регулювання економіки і підтримання підприємництва, сприяння розвитку освіти, науки і культури, охорона природи, забезпечення безпеки, міжнародне співробітництво⁴.

Запропоновані погляди щодо характеристик функцій держави можуть бути використані і для характеристики функцій Української держави.

Згідно із ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу.

Відповідно до ст. 65 Основного Закону захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком її громадян. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону. Згідно із Законом України

¹ Морозова Л. А. Функции Российского государства на современном этапе // Государство и право. – 1993. – № 6. – С. 98.

² Морозова Л. А. Функции Российского государства на современном этапе. – С. 103.

³ Исполнительная власть в Российской Федерации. Проблемы развития / Отв. ред. И. Л. Бачило. – М.: Юристъ, 1998. – С. 161.

⁴ Тихомиров Ю. А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 31.

„Про загальний військовий обов'язок і військову службу”¹ загальний військовий обов'язок встановлюється з метою забезпечення комплектування Збройних Сил України (на які відповідно до ч. 2 ст. 17 Конституції покладена оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності) та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також підготовка населення до захисту України. Таким чином, конституційний обов'язок громадян України по захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності України, однією з форм реалізації якого є військова служба, безпосередньо спрямований на виконання “найважливішої функції держави” по захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

Здійсненню цієї функції держави сприяє і додержання громадянами конституційних заборон. Так, згідно із ст. 37 Конституції України забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Разом з цим додержання конституційних заборон має на меті не лише захист суверенітету і територіальної цілісності України, її конституційного ладу, стабільності, але й охорону життя, здоров'я, честі, гідності та інших благ і цінностей людини, її прав і свобод, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави. Так, використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян (ст. 41).

Забезпечення економічної безпеки України Основний Закон відніс до найважливіших функцій держави. Однак виконання цієї функції є також справою всього українського народу, тобто кожного громадянина держави. У зв'язку з цим встановлюється, що “використання власності не може завдавати шкоди ...

---

¹ Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1369.

інтересам суспільства” (ч. 7 ст. 41), “не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція” (ч. 3 ст. 42).

“Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки для життєдіяльності людини – невід’ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України”, – проголошується в преамбулі Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”¹. “Атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища”, – зазначається в преамбулі Закону України “Про охорону атмосферного повітря”².

Відповідно до ст. 14 Конституції земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Згідно із ст. 16 забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Екологічна безпека означає такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей (ст. 50 Закону „Про охорону навколишнього природного середовища”). Виконанню цих обов'язків держави сприяють додержання громадянами України таких конституційних положень: “використання власності не може ... погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі” (ст. 41), “кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі ... відшкодовувати завдані ним збитки” (ст. 66).

Згідно із ч. 5 ст. 54 Конституції України держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами. Відповідно кожен громадянин зобов'язаний не заподіювати шкоду

---

¹ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

² Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 21.06.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.

культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки (ст. 66), сприяючи, таким чином, здійсненню державою своїх завдань у цій сфері.

Відповідно до преамбули Закону України "Про освіту"¹ освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти крім усього іншого є "... збагачення ... інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями". Причому відповідно до ст. 4 цього Закону Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Забезпечити вищезазначене покликана обов'язкова повна загальна середня освіта (ст. 53 Конституції). Держава гарантує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої освіти.

Законність і правопорядок – основа нормальної життєдіяльності держави і суспільства. Для підтримання законності і правопорядку в суспільстві необхідно, перш за все, щоб всі його члени суворо і неухильно додержувались Конституції і законів України, не посягали на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). Забезпеченню законності сприяє і додержання конституційних заборон (ст. 37), обов'язку громадян при реалізації права на збори збиратися мирно і без зброї, завчасно сповіщати про це органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39).

Конституція України встановлює, що кожний зобов'язаний сплачувати податки і збори, в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67). Це обґрунтована вимога до людини і громадянина, який проживає у суспільстві і користується благами державної діяльності. Саме за допомогою податків держава забезпечує виконання загальносоціальних програм, безпеку громадян, розвиває економіку, освіту, науку і культуру, охорону здоров'я в інтересах усього суспільства. Від виконання обов'язку сплачувати податки і збори значною мірою залежить виконання державою своєї соціальної функції, забезпечення широкого здійснення громадянами прав і свобод в соціально-економічній сфері, інших видів

---

¹ Про освіту: Закон України в ред. від 23.03.96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – Ст. 84.

державної діяльності, обороноздатності і т. ін. Слід зазначити, що тривалий час Конституцією України не передбачалося як основний обов'язок громадян сплата податків і зборів та подання декларацій про їх майновий стан. Розвиток приватної власності, свобода підприємництва і, що важливо, значне звуження сфери державної власності, яка слугувала в радянський період виконанню різнобічних функцій держави, призвело до необхідності закріплення в Основному Законі України якісно нового обов'язку громадян України. На сучасному етапі цей обов'язок набуває особливого значення.

Таким чином, соціальна цінність конституційних обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають одним із юридичних засобів виконання державою своїх функцій і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності і правопорядку, виконанню державою соціальної функції.

Продовжуючи подальший пошук паралелей і зв'язків між конституційними обов'язками і процесом побудови в Україні правової держави, не можна не звернути увагу на наступне. В країнах розвинутої демократії Західної Європи та США, які по праву вважаються правовими і де функціонує розвинуте громадянське суспільство, у людини багато прав і, як правило, три основні обов'язки: 1) платити податки; 2) служити в армії, якщо вона не професійна; 3) поважати права інших громадян. Ці обов'язки безпосередньо закріплені в конституціях. Всі ж інші встановлюються на рівні поточного законодавства, але і їх небагато. Отже, український законодавець мав можливість врахувати досвід країн Західної Європи і встановити таку ж кількість обов'язків, тобто два-три, щоб не тільки конституційні права і свободи відповідали стандартам правової держави, європейським зразкам, але й обов'язки. За Конституцією України 1996 р. обов'язків у людини і громадянина майже втричі більше, ніж у конституціях країн Заходу.

Виникає запитання: чому це так? Відповідь на нього можлива за умови встановлення чинників, які вплинули на кількісний склад основних обов'язків як у країнах розвинутої демократії, так і в Конституції України. В свою чергу, це дасть змогу виробити практичні рекомендації щодо встановлення на конституційному рівні оптимального обсягу обов'язків і показати тенденції їх конституційного регулювання на найближчу перспективу та в стратегічному плані.

Незважаючи на проголошення України правовою державою, сьогодні це швидше мета, ніж реальність. Процес побудови в Україні правової держави ускладнюється тим, що наша держава перебуває на перехідному етапі свого розвитку, а це супроводжується тривалою системною кризою усіх сфер суспільного життя: економічної, політико-правової, духовної, ідеологічної. “В періоди криз розширюється сфера юридичних обов'язків, вводяться, проте скоро знецінюються, санкції, причому застосовуються вони інколи всліпу, до тих, хто “підвернеться під руку”, щоб створити ілюзію ефективності зростаючого державного примусу. Ось у такі часи особливо чути голоси: багато говоримо про права, мало – про обов'язки”¹. Тому не випадково український законодавець заклав в Основному Законі України 1996 р. відповідну кількість обов'язків, намагаючись з їх допомогою привнести в життєдіяльність суспільства порядок, дисципліну, організованість, які є неодмінними умовами побудови правової держави.

Виконання обов'язків у країнах Заходу в силу високої загальної і правової культури, суспільної свідомості, ментальності громадян є, як правило, добровільним. Спостерігається цікава закономірність: чим вищий рівень правової культури народу, чим популярніша ідея законослухняності, тим менше дрібних бюрократичних приписів приймається в країні². В такій ситуації можна дозволити собі таку розкіш, як наявність прогалін у законодавстві, формулювання правових приписів лише на рівні принципів без їх деталізації. Так, класичні конституції

---

¹ Див.: *Петрухин И. Л.* Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – М.: Юристъ, 1999. – С. 60.

² *Петрухин И. Л.* Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – С. 59.

формулюють абстрактні вимоги додержувати “конституційний порядок, моральний закон, честь особи” (статті 2, 5 Конституції ФРН), “суспільний порядок, свободу, справедливість, рівність” (статті 1, 16 Конституції Іспанії), “добрі нрави” (ст. 22 Конституції Греції), “суспільний добробут” (ст. 22 Конституції Японії), „порядок” і „мораль” (ст. 40 Конституції Ірландії), „діяти добросовісно відповідно до правових норм” (ст. 5 Федеральної Конституції Швейцарської Конфедерації) без закріплення відповідного обов’язку, що не є характерним для нас.

Законослухняність американців, приміром, має глибоке коріння і є органічною складовою їх ментальності. Вона виховувалась дією різних чинників, починаючи уже з часу перших поселень англо-американців у Новій Англії. Традиції, характер, самобутність американської цивілізації періоду зародження і становлення описав у творі „Про демократію в Америці”, який вийшов у світ у січні 1835 р., видатний французький соціолог і політичний діяч Алексіс де Токвіль, який подорожував Америкою дев’ять місяців. Його спостереження є вкрай цікавими і можуть стати корисними для сучасної України. Як писав мислитель, американці великого значення надавали громадській освіті, і особливо дітей. „Беручи до уваги, – зазначалося в законі, – той факт, що Сатана, ворог роду людського, знаходить у невігластві людей свою наймогутнішу зброю, і піклуючись про те, аби знання, принесені сюди нашими батьками, не канули в небуття разом з ними; беручи до уваги те, що у вихованні дітей передусім зацікавлена держава, ми з допомогою Господньою...” Далі подаються приписи, що передбачають створення шкіл у всіх громадах, які в Новій Англії цілком і остаточно утвердилися 1650 р., і зобов’язують усіх жителів під загрозою штрафів узяти на себе утримання цих шкіл. У такий спосіб у найбільш густонаселених регіонах створювалися вищі школи. Муніципальна влада мала стежити за тим, щоб батьки відсилали своїх дітей до школи; влада мала право накладати штраф на тих батьків, які не виконували цієї вимоги; в тому випадку, коли така непокоря тривала й далі, громада брала на себе роль родини, забиравала дитину під своє

підкування й позбавляла батьків цих дітей прав, якими їх наділила сама природа і якими вони так погано послуговувалися”¹.

Безпосередня участь американців у творенні законів також позначилися на їх законослухняності. Народне походження законів, писав Токвіль, яке часто шкодить їхній доброякісності та мудрості, дивовижним чином сприяє зростанню їхньої могутності². Хоч би який невдалий був закон, громадяни Сполучених Штатів виконують його без примусу й ставляться до нього не тільки як до результату більшості, а й як до власної справи. Вони дивляться на нього як на оборудку, в якій вони беруть участь. В Америці немає численного й неспокійного прошарку людей, які дивилися б на закон зі страхом та підозрою, як на свого природного ворога. Навпаки, не можна не помітити, що всі класи цілком довіряють законам, за якими живе країна, й відчувають до нього щось на взірець батьківської любові³.

Таким чином, як згадував А. де Токвіль, у Сполучених Штатах ніхто й гадки не мав, що людина у вільній країні може мати право чинити абсолютно все, чого їй забажається; навпаки, в неї як у громадянина з’явилися ще більш різноманітні, ніж у будь-кого в інших країнах, обов’язки⁴. В Англії, як писав Гегель, навіть останній бідняк вважає, що має право, а відтак і свободу, але в той же час і відповідальність за своє становище⁵.

Стереотипи правової свідомості і поведінки на зразок “законослухняності” характерні для Англії, Німеччини, скандинавських країн, а стереотипи “побоювання санкцій закону”, “юридичного нігілізму”, “довільного тлумачення права”, “правової бездіяльності” є типовими для Росії. Стереотипи ж пріоритету релігійних та інших норм притаманні населенню африканських держав⁶. У більшості колишніх республік СРСР немає міцного морального забезпечення прав і свобод людини, яке б спиралося на свідому самодисципліну особистості. А без такої самодисципліни демократія і права людини ведуть до хаосу, анархії,

¹ Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці. – С. 49.

² Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці. – С. 200.

³ Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці. – С. 201.

⁴ Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці. – С. 72.

⁵ Гегель Г. В. Ф. Философия права. – С. 271.

⁶ Тихомиров Ю. А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 32.

непередбачуваних наслідків для суспільства¹. На думку Р. С. Байніязова, “в російському суспільстві індивід не має того почуття правової відповідальності і обов’язку, яке характерне для громадян західноєвропейської демократії, що суттєво ускладнює загальноросійський правовий прогрес”². Це притаманне і громадянам України. Для нас є мало не традиційним масове невиконання обов’язків, що тягне за собою прийняття великої кількості суворих нормативних приписів, спрямованих на залякування громадян несприятливими наслідками за їх неналежне виконання. В цьому аспекті прикладом може бути закріплення на конституційному рівні обов’язку шанувати державні символи України, якого немає в жодній з європейських конституцій. Загальновідомо, що для більшості громадян в силу любові до своєї країни, свого народу, патріотичних почуттів шанування державних символів становить звичайний факт, що не потребує правового регламентування. Зрозуміло, що встановлення подібного обов’язку зумовлено не в останню чергу конкретно-історичними умовами становлення української державності, потребою в утвердженні поваги до нової держави, владних інституцій, національної символіки. В США ж, до прикладу, за рішенням Верховного Суду дозволяється навіть репресивне поводження з ними. Так, Верховний Суд США визнав неконституційним притягнення особи до відповідальності за публічне спалення національного прапору як реакцію на політику офіційної влади, інтерпретувавши такі дії як засіб вираження своїх поглядів і переконань. А згідно із ст. 1 Білля про права 1789 р. Конгрес не може ухвалювати закони, які б обмежували свободу слова, друку, вираження думок, віросповідання, зборів та петицій³. В Україні ж передбачена кримінальна відповідальність за публічний глум над державними символами (ст. 338 КК України).

Ставлення українців до своїх обов’язків не викликає оптимізму і лише підтверджує висловлене вище твердження. Так, опитування соціологічної служби

---

¹ Права человека: Учеб. пособие / Под общ. ред. А. Д. Гусева и Я. С. Яскевич. – С. 60.

² Байніязов Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 38.

³ Свобода слова. Рішення Верховного Суду США: Пер. з англ. / Рід ред. Морін Гаррісон та Стіва Гілберта. – К.: Оптима, 2004. – С. 133-155.

Центру Разумкова свідчать про те, що лише 56% молодих людей тією чи іншою мірою визнають свій обов'язок перед країною як фактор, який впливає на їх повсякденне життя. Викликає занепокоєння і те, що коефіцієнт сприйняття і виправдання протизаконних і аморальних вчинків (середня оцінка за 10 - бальною шкалою) серед молоді явно вищий, ніж серед батьків і дідів. Молоді люди значно легше виправдовують: ухилення від сплати податків – 4,5 (у батьків – 3,8, у дідів – 2,9); крадіжки – 2,3 (проти 2 і 1,6). Законослухняність вважають однією із найважливіших якостей людини лише 7,6% дідів і 6,2% молодих. Більш ніж кожна п'ята молода людина (21,5%) ігнорує закон, серед батьків таких 13,7%¹.

Звертає на себе увагу й те, що в Конституції України встановлено обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, а не, скажімо, обов'язок поважати права і свободи інших людей. Це також є свідченням законодавчого усвідомлення того, що низький рівень правової культури громадян України дає підстави сподіватися, що саме обов'язок “не посягати” на даний момент є більш прийнятним для громадян України, ніж обов'язок поважати права і свободи. Ще на початку ХХ століття П. Новгородцев у статті “Демократія на роздоріжжі” підкреслював, що для досягнення демократії потрібен народ, який дозрів до управління самим собою, який усвідомлює свої права і поважає чужі, розуміє свої обов'язки і здатний до самообмеження. Така висота політичної самосвідомості ніколи не дається одразу, вона набувається довгим і суворим життєвим досвідом. І чим складніші і вищі завдання, які ставляться перед державою, тим більше вимагається для цього політичної зрілості народу, сприяння кращих рис людської природи і напруження всіх моральних сил².

Тому для України на сучасному перехідному етапі її розвитку оптимальною є модель закріплення вимог суспільства до людини як правового обов'язку, імперативу, а не принципу, як це зроблено в країнах з високим рівнем правової культури громадян. Причому важливо також законодавчо передбачити і відповідальність за їх неналежне виконання, оскільки суспільство з низьким

---

¹ Див.: *Шангина Л.* Два покоління под ковром // *Зеркало недели.* – 2003. – № 17. – 8 мая. – С. 4.

² *Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева.* – С. 253.

рівнем правової культури часто спотворено використовує принцип: “немає відповідальності без вказівки на це в законі”.

Одним із чинників, який суттєво вплинув на кількість основних обов'язків особи за Конституцією України, є те, що в Україні ще не склалося громадянське суспільство, яке сформувалося в країнах Заходу і США, як царина, в якій люди є вільними від необґрунтованого втручання в їх приватну сферу з боку держави. Як відомо, Гегель вважав, що в громадянському суспільстві кожний для себе – мета, все ж інше для індивіда – ніщо¹. Ж.-Ф. Ревель визначав громадянським суспільство як таке, що складається із громадян, які діють у всьому за власною ініціативою, поза актами держави і поза відповідальністю перед державною владою². Д. Грін називав громадянське суспільство добровільним “царством загальної активності”, керованим почуттям обов'язку людей відносно один до одного і до соціальної системи свободи в цілому³. Говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод, і водночас несе відповідальність перед суспільством⁴.

Як пише В. Речицький, наукові погляди якого сформувалися головним чином під впливом американської доктрини і традиції праворозуміння, громадянське суспільство є домінуючим фактором суспільного прогресу, воно має принципове верховенство перед державою⁵. У передових країнах стає все більш помітним, що люди хочуть жити переважно в царині приватних інтересів і не завжди ототожнюють своє політичне середовище з державним⁶. “Логічно, що при цьому громадянське суспільство має відмінні від держави пріоритети”, – стверджує науковець. Якщо для держави ними залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають

---

¹ Гегель Г. В. *Философия права* / Авт. вступ. ст. и примеч. В.С.Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 228.

² Цит. за: Речицький В. *Политическая активность. Конституционные аспекты*. – С. 85.

³ Цит. за: Речицький В. *Политическая активность. Конституционные аспекты*. – С. 85.

⁴ Див.: Скрипнюк О. В. *Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: Монографія*. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 84.

⁵ Речицький В. *Политическая активность. Конституционные аспекты*. – С. 442.

⁶ Речицький В. В. *Міжнародна конвенція про захист інтелектуальної свободи (проект)* / Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 10.

свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність. Таке розмежування пріоритетів має глибокий характер і структурно визначає зміст більшості конституцій¹. Яскравим свідченням цього є і підхід західного законодавця щодо регулювання на конституційному рівні обов'язків людини. Візьмемо для прикладу ФРН, де „є усталене поняття безумовної відповідальності держави перед особою. І в Основному Законі і в іншому законодавстві акцент робиться саме на відповідальності держави. Лише на ній одній. Що ж стосується відповідальності особи, то прийнято говорити (пануюча юридична та побутова думка) про права і деякі обов'язки людини і громадянина”². В США ж навіть існує відверто негативне ставлення до різного роду обмежень, у тому числі і обов'язків людини. Бернارد Г. Сіган, захоплюючись свободою, яка „забезпечує передумову для найбільшого заохочення людського поступу”, негативно ставиться до обмежень людини. Особливо яскраво (*і це відображає загальну позицію багатьох. – Л. Л.*) це показано у праці “Створення Конституції для народу чи Республіки, які здобули свободу”. Аналізуючи окремі положення Конституції Болгарії 1991 р., він писав: “Мабуть найнебезпечніші для свобод положення містяться в статті 57: 1) основні права громадян є непорушними; 2) цими правами не може бути зловжито, і вони не можуть використовуватися на шкоду правам і законним інтересам інших осіб. Ці положення надають істотну підтримку тим, хто шукає можливості обмежити здійснення окремих свобод. Слова “зловживати”, “шкода”, “законні інтереси” дуже далекі від уявлення про те, що свободи особи мають перебувати під абсолютним захистом, якщо тільки держава не має справді істотного виправдання їх обмеження. Наведені положення можуть не дати судові змоги гарантувати здійснення певної діяльності, якщо ця діяльність вважатиметься несприятливою для певних кіл у суспільстві чи громад. І, здебільшого, саме такого результату можна чекати, коли люди звертатимуться по захист своїх прав”³.

¹ Див.: *Речицкий В.* Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 90.

² Див.: *Соколов А. Н.* Правовое государство: от идеи до ее материализации. – Калининград: ФГУ ИПП «Янтарный союз», 2002. – С.179.

³ *Сіган Бернارد Г.* Створення Конституції для народу чи Республіки, які здобули свободу: Пер. з англ. П. Малахова та С. Драчука. – К.: Інститут демократії імені Пилипа Орлика, 1993. – С. 39

Зрештою, такі наукові погляди, як і практика конституційного встановлення обмежень і обов'язків людини, сформувалися під дією доктрини лібералізму, яка „є переважаючою ідеологією в західному політичному мисленні”¹ вже близько двох останніх століть. Для „класичного” лібералізму найважливішою ліберальною цінністю є свобода, яку розуміють як відсутність зовнішнього втручання в індивідуальну діяльність. Звичайно, як пише Джон Кекекес, свобода має бути обмеженою, щоб свобода діяльності однієї особи не зіштовхувалась з такою ж свободою іншої особи. Класична ліберальна відповідь на питання, як ці межі можна обґрунтовано визначити, випливає з розуміння самої свободи: виправдані тільки такі обмеження індивідуальних дій, що захищають можливість всіх осіб вільно займатися діяльністю. Роль уряду полягає в тому, щоб робити все необхідне для забезпечення найширшої приватної сфери, у межах якої індивіди залишаються вільними влаштовувати своє життя так, як вони хочуть². З точки зору ліберала, як писав один із найяскравіших представників класичного лібералізму ХХ ст. австрійський філософ і політичний мислитель Людвіг фон Мізес, завдання держави полягає єдино і виключно у забезпеченні захисту життя, здоров'я, свободи і приватної власності від насильницьких зазіхань. Все, що йде далі цього, є злом. Уряд, який замість виконання свого завдання намагатиметься заходити так далеко, що створить загрозу особистій безпеці, життю і здоров'ю особи, її свободі і власності, буде, звісно, вкрай поганим³. Важливим є те, що, як вважають самі представники цієї теорії, „лібералізм – це не універсальний людський ідеал, а ідеал, прив'язаний до контексту західних, процвітаючих, індустріальних демократичних держав; що індивіди засадничо формуються тим [суспільним] контекстом, у межах якого вони народилися та були виховані; що розумово зважені концепції доброго життя включають зв'язки прихильності та згуртованості...”⁴.

---

¹ Фріден Майкл. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз / Лібералізм: Антологія. – С. 84.

² Див.: Кекекес Джон. Засадничі цінності лібералізму / Лібералізм: Антологія. – С.118.

³ Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – („Політичні ідеології”. Вип. 3). – С. 10.

⁴ Лібералізм: Антологія. – С. 120.

Лібералізм істотно вплинув на формування індивідуалізму, індивідуалістичного типу прав людини і праворозоміння в цілому. „Основними рисами індивідуалізму... стали повага до особи як такої, тобто визнання абсолютного пріоритету поглядів і вподобань кожної людини в її власній сфері діяльності, якою б вузькою вона не була, а також переконаність бажаності розвитку індивідуальних обдарувань і схильностей”¹. Індивідуалізм, як пише К. В. Арановський, узгоджується з почуттям вини, на відміну від емоції сорому, який переважає в колективістських суспільствах. „Участь вини в конституційному правопорядку є незамінною. Вона робить можливою і справжньою конституційну законність, оскільки людина тримає себе в правилах публічного порядку, приймаючи їх за свої. Почуття сорому не дає такої нормативності і більше змушує побоюватися зовнішнього несхвалення церкви, держави, влади, суспільства”².

Хоча соціально-культурне та економічне процвітання суспільств забезпечують творчість та інновації, слід визнати, як зазначає В. Речицький, що правові системи надто багатьох країн належним чином на них не орієнтовані. Надто часто в них переважають охоронні та стабілізаційні цінності³. “Цілі держави хоч і широкі, проте обмежені. Традиційно ними є безпека, щастя і збереження як суспільства в цілому, так і його окремих частин”, – писав П.-А. Гольбах. Але “на практиці сучасні уряди дедалі більшою мірою турбують стабільність і порядок”⁴, і конституційні обов'язки людини і громадянина є інструментом досягнення цього. Тому є зрозумілою (виходячи із пріоритетів держави) політика України та країн колишнього Союзу РСР щодо конституційного закріплення широкого кола основних обов'язків порівняно з демократичними країнами Заходу чи США. Іншим є стан речей у громадянському суспільстві, де обов'язки громадян перед державою зведені по суті до законослухняності і сплати податків. “Але це такі обов'язки, які, з одного боку, забезпечують існування і ефективне функціонування самої держави, а, з іншого, –

¹ Хайек Ф. А. Дорога к рабству // Новый мир. – 1991. – № 7. – С. 183.

² Арановский К. В. Конституционная традиция в российской среде. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 212.

³ Речицкий В. В. Міжнародна конвенція про захист інтелектуальної свободи (проект). – С. 9.

⁴ Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 83.

визначають в принципі (разом із гарантованими правами) чіткий і рівний соціально-правовий статус особи в суспільстві”¹. Велика ж кількість обов'язків розглядається як “гальмо” в досягненні щастя, чинник, що сковує прояви ініціативи, творення, динамізму, спонтанної активності особи в цілому*. На думку Г. Спенсера, будь-яке втручання в активність громадян більшою мірою, ніж це необхідно для забезпечення їх свободи, є “пропозицією покращення життя за рахунок руйнування фундаментальних умов його існування”².

“Оскільки інтереси прогресу вимагають цінувати громадянську свободу вище за державний порядок...”³, остільки лише при мінімальному державному втручанні в неї можливий справжній розвиток особистості, прогрес у цілому. “Хочемо ми цього чи ні, – писав Е. Шеварднадзе, – але всі ми рухаємося до утворення глобального громадянського суспільства, заснованого на праві”⁴. На думку Н. Г. Шурухнова, основною загальноцивілізаційною закономірністю розвитку суспільних відносин є рух до більшої свободи, рівності все більшої кількості людей⁵. При цьому саме “права людини повинні стати в новому столітті не лише орієнтиром у вирішенні глобальних завдань, у подоланні протиріч між різними типами цивілізацій і культур, між індивідуалізмом і солідаризмом, свободою і рівністю. Вони покликані сприяти вирішенню одного з найважливіших завдань – забезпеченню стійкого розвитку сучасного світу”, – вважає О. О. Лукашева⁶. Тенденцією у розвитку прав людини як правового

---

¹ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – С. 196.

* Зовсім з інших позицій щодо закріплення малої кількості конституційних обов'язків у країнах Заходу виходили в радянський період. Вважалося, що “конституційне закріплення обов'язків громадян потягло б за собою необхідність визначити відносини між державою, суспільством і особою, необхідність регулювання цих відносин. Довелося б в цьому випадку поряд із встановленням обов'язків громадян перед державою визначити також обов'язки держави по відношенню до громадян; це вимагало б закріплення в конституції таких прав, які буржуазія не хотіла визнавати як “невід'ємні” і “природні” права людини”. (Див.: Семенко Б. М. О научной разработке проблемы юридических обязанностей советских граждан . – С. 149.)

² Цит. за: Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 265.

³ Цит. за: Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты – С. 154.

⁴ Шеварднадзе Э. Порядок в каком мире? // За рубежом. –1991. – № 21. – С. 8.

⁵ Обсуждение актуальных проблем развития общества и права в новом тысячелетии // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 10.

⁶ Права человека: итоги века, тенденции, перспективы (Круглый стол) // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 89.

інституту О. В. Петришин бачить у поступовому, але невпинному розширенні можливостей за рахунок включення до їх складу нових прав і свобод¹.

Таким чином, розвиток громадянського суспільства в Україні об'єктивно вимагатиме і призведе до зменшення кількості конституційних обов'язків людини і громадянина, оскільки “взаємозв'язок громадянського суспільства і держави проявляється в тому, що, чим сильніше громадянське суспільство, тим менш помітною є роль держави. І навпаки, нерозвинуте громадянське суспільство призводить до надмірного посилення держави, яка поглинає суспільство”². Такою вбачається основна загальноцивілізаційна тенденція розвитку конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні, таким є магістральний її напрямок. Поки ж Україна лише стала на шлях побудови громадянського суспільства³, і на початковому, перехідному етапі його становлення роль держави залишатиметься помітною. Відповідно, помітною, як буде доведено далі, залишатиметься і роль основних обов'язків у регулюванні суспільних відносин. „У нинішній, перехідний період громадянське суспільство в Росії ще не утвердилось, і у населення немає навичок свободи в її взаємозв'язку з дисципліною, тому, – як пише М. В. Баглай, – необхідна більша регулятивна роль держави в суспільстві. Але з часом, коли негативні антисуспільні явища будуть подолані і суспільство трансформується в справжнє громадянське, роль держави буде докорінним чином змінюватися в бік її зниження, правове регулювання в ряді сфер суспільного життя поступиться місцю саморегулюванню і ініціативі вільних людей”⁴.

Важливо при цьому не перебільшувати можливе та наявне „протиборство” між громадянським суспільством і державою. Як слушно зазначає О. В. Скрипнюк, на певних етапах, пов'язаних із переходом від тоталітарних та авторитарних політичних режимів до демократичного типу суспільства та

---

¹ *Петришин О. В.* Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф.: У 2 ч. / За ред. М. І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Ч. 1. – С. 40.

² *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – Харьков: Факт, 2000. – С. 274.

³ Див.: *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 236.

⁴ *Баглай М. В.* Конституционное право Российской Федерации / Учебник для юридических вузов и факультетов: Изд. 2-е, изм. и доп. – М.: НОРМА – ИНФРА*М, 1999. – С. 8.

організації державної влади, ми чітко простежуємо елементи боротьби та протистояння між державою та громадянським суспільством. Але це, по-перше, є цілком природним, оскільки громадянське суспільство поступово вивільняється з-під влади держави. По-друге, ми не повинні абсолютизувати цей момент „протистояння”, оскільки в даному випадку коректно вести мову про боротьбу не між громадянським суспільством та державою взагалі, а лише між громадянським суспільством та певним типом організації державної влади. Саме тому зазначені елементи протистояння повинні аналізуватися лише в політико-правовому контексті нормалізації суспільних стосунків та здійснюваного переходу до демократичного врядування¹.

Радянський (соціалістичний) досвід переконливо довів, що велика кількість обов'язків особи, перш за все відносно держави, встановлених у Конституції, не завжди є показником її демократичності. В цьому аспекті слід погодитись із Дж. Ст. Міллем, який писав: “Людство виграє набагато більше, якщо воно надасть кожному свободу жити за власним розумінням, ніж коли буде примушувати кожного жити за розумінням інших”, а “свобода особи повинна бути обмежена лише в тій мірі, щоб вона не могла слугувати порушенню суспільного (громадського) добробуту”². “Правовий порядок, – зазначав Б. А. Кістяківський, – є конституційна система відносин, при якій всі особи даного суспільства мають найбільшу свободу діяльності і самовизначення”³. На думку В. Буткевича, юридична система функціонує нормально, коли містить 5-10 відсотків норм-заборон і 10-15 відсотків норм-зобов'язань. Якщо їх відсоток значно більший, то це прямий шлях до антидемократичної, тоталітарної чи подібної держави⁴.

Коли після падіння тоталітарних режимів спільноти почулися вільними, майже одночасно виникла ще одна засаднича проблема – проблема використання свободи⁵. Як слушно зауважує Б. Г. Сіган, ті, хто розробляє проекти нових

¹ Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – С. 432.

² Милль Дж. С. О свободі: Пер. с англ. М. И. Ловцовой – 2-е изд. – СПб.: Издание В.И.Губинского, 1906. – С. 29.

³ Кістяковський Б. А. В защиту права (интеллигенция и правосознание) // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 7: Философия. – 1990. – № 3. – С. 56.

⁴ Буткевич В. Права людини в Україні // Права людини в Україні: Щорічник 1993 р. – 1995. – С. 34.

⁵ Іван Павло II. Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі століть / Пер. з італ. Мар'яни Прокопович. – Львів: Літопис, 2005. – С. 47.

конституцій для країн, що перебували під комуністичним пануванням, стикаються з подвійною проблемою: необхідно забезпечити міцне та ефективне державне керування, водночас якнайбільше захищаючи індивідуальну свободу¹.

„У становленні конституціоналізму найбільш складне – це відмова від пріоритетів держави по відношенню до інтересів особи, що насаджувалось протягом всіх років радянської влади, – зазначає Ю. М. Тодика. – Однак в останні роки отримує розвиток інша крайність: проголошується безумовний пріоритет інтересів особи над інтересами суспільства. В умовах падіння моральності, важкого економічного стану це може призвести до руйнування цілісності соціуму і конфліктів. Становлення в Україні конституціоналізму значною мірою залежатиме від того, чи буде додержана міра між інтересами і потребами особи і суспільства”². З цим не можна не погодитись. На жаль, “швидке руйнування тоталітарних механізмів управління призвело до того, що в результаті замість суспільства свободи, демократії і гуманізму було створено суспільство вседозволеності і свавілля”, а “відмова від командно-адміністративних регуляторів соціальних процесів призвела до применшення значущості суспільних інтересів і гіпертрофії приватних”³. Зрозуміло, що тривогу викликають саме результати непродуманої політики переходу від тоталітаризму до демократії, а не злам адміністративно-бюрократичної системи управління як такої.

У російській юридичній літературі обґрунтовано доводиться, що ідеологія “демократів-реформаторів” безоглядно орієнтувалась лише на права і свободи, досить часто не помічаючи таку немінучу сторону справжньої демократії, як законність і дисципліну, виконання обов'язків. Наприклад, у Конституції Російської Федерації 1993 р. у главі 2, яка називається “Права і свободи людини і громадянина”, говориться про обов'язки, але надто неадекватно порівняно з правами⁴. “Інший небезпечний перекис – перевага, яка надається особистому перед суспільним, правам перед обов'язками, що можна охарактеризувати як

¹ Сіган Бернар Г.. Створення конституції для народу чи Республіки, які здобули свободу / Пер. з англ. П. Малахова та С. Драчука. – С. 42.

² Тодика Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука и учебная дисциплина: Учеб. пособие. – С. 237.

³ Тодика Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 156.

⁴ Див.: Малько А. В. Дисциплина и политика // Право и политика. – 2001. – № 3. – С. 38.

нецивілізовану реакцію на тоталітарно-соціалістичний колективізм”, – зазначає О. В. Мартишин¹.

У конституційному праві СРСР через домінування принципу пріоритету загальнодержавних і суспільних інтересів над особистими інтересами індивіда були принесені в жертву суспільним і загальнодержавним інтересам. Конституція Української РСР 1978 р. подібно до Конституції СРСР 1977 р. у ст. 4 прямо ставила на перше місце суспільний інтерес, проголошувала основним завданням радянської держави, всіх її органів забезпечення охорони інтересів суспільства. Всі права і свободи людини і громадянина також розглядались через призму державних і суспільних інтересів. Проголосивши норму щодо використання прав і свобод, яке не повинно спричиняти шкоди інтересам суспільства і держави (ст. 37), реалізація таких прав і свобод, як свобода творчості (ст. 45), свобода слова, друку, мітингів, демонстрацій (ст. 48), право на об'єднання (ст. 49) прямо обумовлювалась інтересами народу, розвитком соціалістичного ладу, цілями комуністичного будівництва. Обов'язком кожного було зміцнення соціалістичної власності, боротьба з її розкраданням, необхідність оберігати інтереси держави та сприяти зміцненню її могутності і авторитету (статті 59, 60). На цій основі все поточне законодавство було підпорядковане завданню забезпечення загальнодержавних і суспільних інтересів.

Сьогодні ми визнаємо безумовний пріоритет особистих (приватних) інтересів перед загальнодержавними (суспільними)*. Однак навряд чи це можна вважати правильним. Адже при цьому “відбувається небажаний процес автономізації індивіда, послаблення його реальних зв'язків з державою. Посилюється індивідуалізм. Все це веде до різкої поляризації суспільства на окремі соціальні групи, зв'язок між якими послаблюється. Це досить негативна тенденція, несприятлива і для становлення сучасної української державності”². “У морально-ціннісному плані ми вступили в стадію свого роду універсального

---

¹ *Мартишин О. В.* Несколько тезисов о перспективах правового государства в России // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 11.

* Конституція України 1996 р. втілила вимогу Концепції нової Конституції України від 19 червня 1991 р. про пріоритет громадянського суспільства над державою.

² *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 213.

егоїзму – індивідуального, корпоративного, регіонального, галузевого”, – обґрунтовано зазначає В.Є. Гулієв. “Різко знизився рівень суспільної солідарності, властивої справжньому вільному суспільству і людині”¹. У нашу повсякденність уперто впроваджується принцип вигоди, егоїзму й цинізму – така собі повзуча психологія свині під дубом².

О. В. Мартишин, полемізуючи на сторінках журналу “Государство и право” з В. А. Ржевським та А. В. Кисельовою, які обґрунтовують необхідність “закріплення в Конституції пріоритету прав людини перед правами будь-якої спільності”³, зауважує: “Теза про перевагу прав людини над інтересами суспільства уявляється абсурдною і анархічною. Таке ствердження заперечує необхідність свідомого обмеження свободи людини, яке лежить в основі права. До того ж, якщо права людини мають пріоритет перед “правами будь-якої спільноти”, то можна припустити, що вони такою ж мірою мають мати пріоритет і перед правами будь-якої іншої людини. І те, й інше означало б повернення до “природного стану”. Але така постановка питання небезпечна підривом суспільної моралі. Знаменитий англійський ліберал, полум’яний захисник свободи і прав людини, один із попередників англійського реформаторського соціалізму Дж. Ст. Мілль бачив найвищий прояв моральності в принесенні особистих інтересів в жертву суспільним. Протягом тисячоліть саме цей принцип лежав в основі етики ... критерій загального блага є невід’ємною частиною поняття правової держави”⁴.

Подібних поглядів дотримуються й інші вчені. На думку З. М. Черніловського, “буржуазна юриспруденція сходиться на тому, що тільки та держава може вважатися правовою, яка у своїх стосунках із громадянами прийшла до такого ступеню самообмеження, при якому “загальне благо” (Gemeinswesen) і благо кожної окремої особи утворюють “гармонійне ціле”.

¹ Гулієв В. Е. Протодемократическая государственность: аксиологическая феноменология отчуждения // Право и политика. – 2001. – № 5. – С. 10.

² Литвин В. На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – № 9. – С. 8. Див. також: Головачев Н. Третий путь? Он существует // Зеркало недели. – 2004. – № 33. – 21 августа; Права человека и процессы глобализации современного мира / Отв. ред. чл.-корр. РАН, д.ю.н. Е. А. Лукашева. – С. 72.

³ Ржевский В. А., Киселева А. В. Субъекты Российской Федерации: типология и конституционные основы организации // Государство и право. – 1994. – № 10. – С. 42.

⁴ Мартишин О. В. Несколько тезисов о перспективах правового государства в России. – С. 12.

Разом з цим, – підкреслює науковець, – зв’язаність держави суб’єктивним інтересом не повинна вступати в протиріччя з правом законодавчої влади і підконтрольного їй уряду у здійсненні “об’єктивного інтересу”¹. “Демократичне суспільство як таке являє собою в першу чергу внутрішньо збалансоване і правозаконне співтовариство... Суспільство створює такі правові умови діяльності людини, щоб, переслідуючи власні інтереси, вона не могла утискати ні інтересів іншої людини, ні того локального (місцевого) співтовариства, в якому вона живе чи працює, ні суспільства в цілому. Іншими словами, повинна бути створена система обмежень (виражених у різного роду обов’язках, заборонах, повноваженнях), які забезпечували б громадську дисципліну і відповідно повний мінімальний рівень соціальної гармонії”².

У сучасних умовах до стрижневих принципів правової політики в Російській Федерації М. І. Матузов крім усього іншого відносить і поєднання інтересів особи і держави³. “Правова політика поза інтересами особи або на шкоду інтересам суспільства не має права на існування”⁴. На думку В. Селіванова, “саме утвердження і забезпечення законних майнових та особистих немайнових інтересів, прав людини, їх гармонізація з публічними потребами та інтересами українського суспільства, створення умов вільного розвитку особистості людини ... повинні становити головні орієнтири, щодо яких мають формулюватися цілі державної правової політики”⁵. Створення передумов для органічного поєднання у суспільному житті колективістських форм співіснування громадян та індивідуальної свободи є ключовими програмними засадами діяльності певних політичних сил в Україні⁶.

---

¹ Черниловский З. М. Правовое государство: исторический опыт // Советское государство и право. – 1984. – № 4. – С. 51.

² Апресян Р. Г., Гусейнов А. А. Демократия и гражданство // Вопросы философии. – 1996. – № 7. – С. 9.

³ Див.: Матузов Н. И. Актуальные проблемы российской правовой политики // Государство и право. – 2001. – № 10. – С. 7.

⁴ Рыбаков О. Ю. Личность и правовая политика в современной России // Право и политика. – 2001. – № 9. – С. 10.

⁵ Селіванов В. Правова політика України (деякі теоретичні питання сутності, змісту та технології) // Право України. – 2001. – № 12. – С. 12. Див. також: Бондар Н. С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2005. – С. 230; Государство, общество, личность: проблемы совместимости / Под общ. ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – М.: Юристъ, 2005. – С. 137 – 162.

⁶ Тимошенко Ю. Фракція „Батьківщина”: подолання системної кризи в Україні можливе! // Віче. – 1999. – № 12. – С. 23.

На наш погляд, процес розбудови в Україні правової держави, формування громадянського суспільства повинен характеризуватися не великою кількістю основних обов'язків і не звуженим характером їх конституційного закріплення, а гармонічним поєднанням основних прав і свобод людини з їх конституційними обов'язками, що передбачало б надання особі певного простору, свободи в діяльності, тобто таку комбінацію прав і обов'язків, яка б забезпечувала якнайповніший розвиток її особистості, сприяла утвердженню принципів соціальної справедливості і одночасно підвищенню морально-правової свідомості та відповідальності громадян. Як писав з приводу оптимального простору свободи С. Лем, надлишок свободи – небезпечна річ: мало свободи – погано, багато свободи – також погано¹. Вважаємо, що необхідне оптимальне, гармонійне поєднання прав і обов'язків, адже, за словами Б. С. Ебзеєва, попереднє суспільство було зруйновано значною мірою саме тому, що виявилось нездатним знайти адекватне вирішення питання про співвідношення індивідуального і колективного, поєднання інтересів окремої людини і асоціацій людей². Звідси – “оптимальне, вивірене практикою, розумне і соціально обґрунтоване поєднання можливого і належного, дозволеного і забороненого, повноваження і домагання – той ідеал, до якого слід прагнути”³. При цьому слід виходити з того, що “від правильного трактування ... співвідношення прав і обов'язків громадян чималою мірою залежить правомірна поведінка людей в суспільстві, точне дотримання громадянами законів, повне використання ними своїх прав і разом з цим неухильне виконання своїх обов'язків...”⁴. Крім цього, таке гармонійне і обґрунтоване поєднання прав і обов'язків сприятиме також ефективності правового регулювання⁵ і нормальному розвитку прав людини⁶, стане важливою

---

¹ Лем С. Что будет через 10-20 лет? Я знаю, что этого никто не знает // Литературная газета. – 1990. – 14 ноября. – С. 15.

² Теоретические проблемы современного российского конституционализма (Научно-практический семинар) // Государство и право. – 1999. – № 4. – С. 113.

³ Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 174.

⁴ Тадевосян В. С. О единстве прав и обязанностей граждан // Проблемы государства и права / Отв. ред. А. Е. Лунев. – М.: Ин-т гос-ва и права АН СССР, 1975. – Вып. 10. – С. 98.

⁵ Див.: Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 307.

⁶ Права человека: итоги века, тенденции, перспективы (круглый стол). – С. 89.

гарантією правового статусу особи¹, є умовою міцності конституційного ладу і стабільності самої Конституції². До того ж обґрунтоване поєднання суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у структурі правового статусу особи є важливою гарантією практичної реалізації нормативних приписів”³.

Гармонійне (оптимальне) поєднання конституційних прав і обов'язків (їх баланс) зовсім не означає, що “в парі” з кожним конкретним правом неминуче повинен бути обов'язок* – найчастіше він мається на увазі. Більше того, конституційна практика країн розвинутої демократії свідчить, що кількість обов'язків, закріплених у конституціях, відчутно поступається за кількістю правам. Очевидно, мова повинна йти не про кількісний склад обов'язків, а про якісну сторону справи. Формулу органічної єдності прав і обов'язків, запропоновану у свій час К. Марксом, – “немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав”⁴ – не слід розуміти прямо, тобто так, що на противагу кожному праву неодмінно потрібно формулювати обов'язок і, таким чином, урівноважувати їх на своєрідних соціальних терезах. Відомо, що правові норми, і зокрема конституційні, мають представницько-зобов'язувальний характер. Це означає, що будь-яка конституційна норма містить презумпцію як права, так і обов'язку, незалежно від її формулювання в тій чи іншій статті. Отже, кожному праву, закріпленому в Конституції, відповідають певні основні обов'язки, які мають досить широкий зміст.

Гармонійне поєднання прав і обов'язків людини і громадянина – це не що інше, як гармонія інтересів суспільства, держави, колективу і особи. Гармонія прав і обов'язків людини і громадянина досягається за допомогою принципу “дозволено все, що прямо не заборонено законом”. Цей принцип відомий ще з часів Древнього Риму, і сьогодні він сприйнятий всіма більш-менш розвинутими

¹ Див.: Сінюкова Т. В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории). Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Свердловськ, 1986. – С. 10.

² Теоретические проблемы современного российского конституционализма (Научно-практический семинар) // Государство и право. – 1999. – № 4. – С. 114.

³ Див.: Сінюкова Т. В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории). – С. 10.

* Саме такий підхід втілено у Декларації обов'язків і відповідальності особи 1998 р.

⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. – Т. 16. – С. 13.

правовими системами¹. Свою прогресивність він довів існуванням з часів закріплення у Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка проголосила: “Закон може заборонити лише діяння, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено. Ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом” (ст. 5).

У Конституції України 1996 р. цей принцип отримав закріплення в ч. 1 ст. 19: “правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством”. У літературі деякі автори висловлюють жаль з приводу того, що законодавець України закріпив цей принцип не досить вдало. Адже конституційне закріплення отримала тільки його друга частина: “ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством”, і поза увагою залишилась його найважливіша перша частина: “все, що прямо не заборонено законом, те дозволено”².

І все ж, незважаючи на неповне формулювання, “формула свободи” в Україні конституційно встановлена. На наш погляд, принцип “дозволено все, що прямо не заборонено законом”, зважаючи на те, що конституційні заборони – це різновид основних обов’язків³, свого роду обов’язок утримуватися від вчинення відповідних дій, може тлумачитися таким чином: “дозволено все, що не є обов’язком і не суперечить принципам моралі людського співжиття”. Дія і реалізація даного принципу забезпечуватиме максимальний простір для творчої активності, самостійності та індивідуальності особи, відповідатиме ідеям побудови в Україні правової, демократичної держави.

“Головний недолік радянського устрою життя полягав у тому, що він був спрямований проти автономно-особистісного начала в людині. Забороняючи робити все те, що не дозволено, він вкрай звужував канали людської самодіяльності, можливості індивідуальної відповідальної поведінки, прирікав

¹ Матузов Н. И. О принципе “все, не запрещенное законом, дозволено” // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 3.

² Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – С. 11.

³ Астрахань А. А. Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Моск. гос. ун-т. – С. 20.

суспільство на застій і тугу”¹. Тому реалізація наведеного у попередньому абзаці принципу сприятиме подоланню правового нігілізму громадян України, що так ускладнює побудову правової держави. На думку А. А. Потякіна, одним із заходів подолання правового нігілізму повинна стати реорганізація системи нормативного та індивідуально-юридичного регулювання в суспільстві, в якій головне значення матиме очищення правового простору від засилля заборонних зон, юридичне розкріпачення особи, надання їй максимуму юридичної свободи для самовираження².

І хоч встановити корисну конституційну міру свободи апріорі неможливо³, все ж “потреба гармонійного поєднання суспільних і особистих інтересів обумовлює необхідність точного виявлення і фіксації меж здійснення конституційних прав і свобод”⁴. Конституція України встановлює вичерпний перелік основних обов'язків, адже “ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством”. Водночас “права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, не є вичерпними”. З огляду на це законодавцю слід дуже зважено підходити до закріплення в Основному Законі нових обов'язків людини і громадянина. Отже, існує питання, чи є оптимальною система обов'язків за Конституцією України, чи досягнуто нині гармонії прав і обов'язків?

“Всіляко страхуючи суспільство від недопустимого звуження в ньому простору свободи, Конституція повинна виходити із національної традиції засвоєння останньої”⁵. Саме це намагався зробити український законодавець, встановлюючи основні обов'язки громадян. Однак відомо, що “досягнення ефективного балансу свободи і традиції навіть у найкращих конституційних зразках ніколи не давалось легко”⁶. Свідченням цього є український досвід встановлення конституційних обов'язків. Які ж у нас традиції? Як у дорядянський

¹ *Апресян Р. Г., Гусейнов А. А.* Демократия и гражданство // Вопросы философии. – 1996. – № 7. – С. 8.

² *Потякин А. А.* Пути и меры преодоления правового нигилизма // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В.Ю.Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 359.

³ Див.: *Речицкий В.* Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 229.

⁴ *Астрахань А. А.* Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук.– С. 8.

⁵ *Речицкий В.* Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 220.

⁶ *Речицкий В.* Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 220.

період, так і в радянський – надмірна їх кількість. Знайти “золоту середину” справді важко, але законодавець, схоже, дещо наблизився до неї. При цьому важливо було врахувати сучасний стан українського суспільства і держави, тобто їх кризовий стан, перехідний характер розвитку української державності, “традиції”.

У західній правовій теорії співвідношення інтересів знаходить свій вираз у теорії пропорційності (на цьому принципі будується конституційне право Німеччини, в Англії він має вираз “обґрунтованості”), згідно з якою органи влади не можуть накладати на громадян обов'язки, які б перевищували встановлені межі необхідності. Це означає також, що існує розумне співвідношення між цілями і засобами їх досягнення; що вибрані розумні засоби, які мають забезпечити досягнення мети; що збитки тих, інтереси кого зачіпаються, повинні бути пропорційними отриманому в публічних інтересах позитивному результату¹. Виразно принцип пропорційності втілено в Конституції Швейцарської конфедерації 1999 р. „Будь-яке обмеження якого-небудь основного права повинно бути виправдано міркуваннями публічного інтересу або захисту якого-небудь основного права інших осіб. Будь-яке обмеження якого-небудь основного права повинно бути пропорційним наміченій цілі” (частини 2, 3 ст. 36). Поступово принцип пропорційності впроваджується в державно-правову практику рішеннями Конституційного Суду України², знайшов він своє відображення в Кодексі адміністративного судочинства України (ч. 3 ст. 2).

З теоретико-правової точки зору нове бачення співвідношення інтересів людини і суспільства, держави і людини може бути вирішене на шляху не протиставлення одних інтересів іншим, оголошення державних чи особистих інтересів пріоритетними, а шляхом встановлення реального співвідношення інтересів. Це співвідношення охоплюється не спрощеним поняттям переваги суспільного інтересу чи інтересів людини (останнє є реакцією на тривале

---

¹ Див.: *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 108; *Погребняк С.* Додержання принципу пропорційності як умова правомірності нормативно-правових актів // *Вісник Академії правових наук України.* – 2005. – № 4 (43). – С. 33-43.

² Див.: *Погребняк С.* Додержання принципу пропорційності як умова правомірності нормативно-правових актів. – С. 33-43.

домінування державних інтересів), а складним діалектичним поєднанням цих інтересів, яке враховує як пріоритет, так і паритет, баланс, узгодження, гармонізацію інтересів. В одному випадку існує пріоритет суспільних інтересів, в іншому – пріоритет особистих інтересів або поєднання особистих і суспільних інтересів¹. Важливо, щоб, з одного боку, визнавалось і захищалось право кожного, і разом з цим визнавались і захищались права всіх, всього суспільства, адже, за словами Ю. М. Тодики, – дисбаланс інтересів – причина руйнівних соціальних процесів і революцій². На наш погляд, важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу інтересів, забезпечення їх співіснування і розумного поєднання (гармонії) виступають конституційні обов'язки людини і громадянина³.

Це можна спостерігати, насамперед, на прикладі відносин власності – центрального інституту громадянського суспільства. Конституція не лише вперше закріплює економічну багатоманітність (ст. 15), але й непорушність права приватної власності (п. 4 ст. 41). Таким чином, існування приватної власності конституційно визнається загальним благом, тобто її наявність відповідає публічним інтересам. Посягання на неї є порушенням цих інтересів і може призвести до настання несприятливих наслідків. Право приватної власності, ті потреби, які особа задовольняє з її допомогою, не складають власне публічного інтересу. В цій якості виступає сама система відносин власності, яка прийнята суспільством і закріплена Конституцією, її стабільність. “Приватний інтерес власника існує самостійно і може бути реалізований його носієм на власний розсуд. Але в цьому він не абсолютно вільний: певна міра економічної свободи, міра дозволу також складають зміст публічного інтересу, оскільки реалізація приватного інтересу не повинна порушувати інтересів суспільства”⁴.

Отже, конституційне право приватної власності має свої законні обмеження, які встановлюються в інтересах всього суспільства. В даному випадку мова йде про публічні інтереси. Так, у ч. 3 ст. 13 Конституції України записано: “Власність

¹ Див.: *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 108.

² *Тодика Ю. Н.* Конституція України: проблеми теорії і практики: Монографія. – С. 162.

³ *Летнянчин Л. І.* Конституційні обов'язки людини і громадянина як інструмент запобігання конфлікту приватних і публічних інтересів / Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Зб. наук. ст. (За матеріалами XI Харківських політологічних читань) / Упоряд.: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Харків: Право, 2001. – С. 104.

⁴ *Кряжков А. В.* Публічний інтерес: поняття, види і заштита // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 96.

зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству”, а в ч. 7 ст. 41 підкреслюється: “Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі”. В даних нормах акцентується увага на недопустимості протиставлення приватного інтересу публічному. Це лише один з прикладів ролі конституційних обов'язків у забезпеченні балансу приватних і публічних інтересів, низку яких можна продовжити.

Згідно з ч. 2 ст. 34 кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в іншій спосіб – на свій вибір. Проте здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, а ст. 17 Основного Закону проголошує, що забезпечення інформаційної безпеки є справою всього Українського народу, а тому і обов'язком кожного громадянина України. Із гармонізації інтересів конкретної особи з інтересами інших людей, суспільства виходить ст. 23 Конституції України, де закріплено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Отже, вільний розвиток людини (приватний інтерес) можливий лише за умови додержання прав і свобод інших людей (інтереси інших людей) та обов'язків перед суспільством (публічний інтерес). На гармонійне поєднання приватних і загальносуспільних інтересів спрямоване і встановлення таких основних обов'язків, як військового, захищати Вітчизну, територіальну цілісність і незалежність України, сплата податків і зборів. Податок – це та частина багатства, яку громадяни віддають державі і місцевим суспільно-правовим органам на цілі задоволення колективних потреб. “Податок має ... примусовий характер і служить для створення тих послуг, користь яких відчувається всіма жителями, і за своєю

природою є неподільною”¹. „Конституційний обов’язок сплачувати законно встановлені податки і збори має особливий, а саме публічно-правовий, а не приватноправовий (цивільно-правовий) характер, що обумовлено публічно-правовою природою держави і державної влади”² Це лише поодинокі приклади гармонії (оптимального поєднання) інтересів людини, суспільства і держави, яких в цілому мало б бути більше.

На сучасному етапі розвитку Української держави дисбаланс основних прав і обов'язків частково покривається тим, що, на жаль, “насправді для більшості громадян права і свободи так і залишились декларативними (за винятком деяких політичних прав), а обов'язки сповна реальними”³. Однак це не виключає необхідності приведення їх до реальної гармонії, що передбачає підвищення дисциплінованості, організованості, відповідальності громадян. Адже “держава – це не просто земля, на якій ми живемо і працюємо, не просто окреслена кордонами географічна територія, це перш за все закон, це конституційний порядок і дисципліна. Якщо ці інструменти слабкі, то слабкою є держава або її просто немає”, – зазначає Президент Російської Федерації В. В. Путін⁴.

Стан законності і правопорядку перебуває в прямій залежності від того, наскільки добросовісно, чесно, активно, сумлінно виконують свої обов'язки учасники суспільного життя. Цей стан визначається чіткою правомірною поведінкою всіх суб'єктів права, включаючи громадян. Водночас будь-яке ухилення від виконання юридичних обов'язків означає підрив, послаблення законності і правопорядку, може дезорганізувати нормальне життя суспільства. Порухення окремими громадянами і посадовими особами основних обов'язків означає, що в певних випадках закони “не спрацьовують”, не втілюються в життя, і відповідно законність і правопорядок не реалізуються. Таким чином, між законністю і дотриманням основних обов'язків існує прямий зв'язок, який впливає із самого розуміння законності, перш за все як дотримання Конституції і

¹ *Нитти Ф.* Основные начала финансовой науки / Пер. с итал. И. Шрейдера, под ред. и с доп. А. Свирцевского, со вступ. ст. А. И. Чупрова. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1904. – С. 240.

² *Лазарев Л. В.* Правовые позиции Конституционного Суда России. – М.: ОАО «Издательский дом „Городец”»; «Формула права», 2003. – С. 335.

³ *Малько А. В.* Дисциплина и политика. – С. 38.

⁴ *Путин В.* Власть должна быть работающей // Российская газета. – 2000. – 19 мая.

законів, а отже, і закріплених у них обов'язків. І чим відповідальніше виконуються обов'язки, тим міцніші законність, правопорядок. І навпаки, стан беззаконня, що охопив українське суспільство, ставить на порядок денний необхідність здійснення більш рішучих кроків з боку держави для наведення елементарної законності в суспільстві, привнесення в суспільне і державне життя дисципліни, відповідальності, стабільності, безпеки тощо. “Верховенство Конституції передбачає встановлення системи правових вимог ... неухильного додержання, точного й однозначного виконання і застосування Конституції і законів України всіма державними та недержавними інституціями, громадянами”¹.

“Головне завдання перехідного періоду полягає у встановленні елементарної законності, – зазначає О. В. Мартишин, – це необхідний перший крок до створення правової держави. Так було всюди: спочатку порядок встановлювався, потім він удосконалювався. Абсолютизм поступається місцем поліцейській державі, і вона поступово трансформувалася в демократичну і правову. В наших умовах прийшов час створювати в країні ефективно діючу поліцейську систему. Вона неминуче буде далека від досконалості, проте створить реальну основу для зміцнення елементарного правопорядку, поновлення втраченого контролю держави над суспільством, боротьби зі злочинністю, і особливо корупцією”².

Приводячи основні обов'язки в гармонію з правами та створюючи “ефективно діючу поліцейську систему”, слід пам'ятати, що “правообмежувальна діяльність держави зовсім не безмежна”³, оскільки, на думку Д. Брайса, “прагнення отримати від людей надто багато веде лише до того, що вони віддають надто мало”⁴, а “головною умовою зміни меж правового регулювання виступає

---

¹ *Ткаченко Ю. В.* Проблеми конституційної законності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. – С. 2.

² *Мартишин О. В.* Несколько тезисов о перспективах правового государства в России. – С. 13.

³ *Панкевич І. М.* Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. держ. ун-т. – Львів, 2000. – С. 2.

⁴ Цит. за: *Речицкий В.* Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 224.

наявність об'єктивної потреби держави і суспільства в їх зміні”¹. Така потреба об'єктивно на сьогодні існує.

Тому ми вважаємо прийнятною для України думку М. І. Матузова про те, що “в конкретних обставинах сучасної Росії з метою посилення організуючих засад обов'язки громадян можна було б розширити і привести їх у більш гармонійне поєднання з правами. Між цими двома полюсами не повинно бути різких розходжень і неузгодженостей. Необхідно пам'ятати, що як те, так і інше виступають важливими елементами правосвідомості”². Саме “для того, щоб встановити гармонію між правами і обов'язками людини і попередити злочинну поведінку” угорський вчений Й. Віг ще в 1995 р. виступив за прийняття Міжнародної декларації основних обов'язків людини, в якій запропонував закріпити досить широке коло обов'язків людини³. Практично ця ідея була втілена у розробленій за ініціативою ЮНЕСКО і прийнятій у грудні 1998 р. у Валенсії Декларації обов'язків і відповідальності людини. Головна мета Декларації полягає в тому, щоб розкрити пріоритетне значення виконання всіма своїх обов'язків і відповідальності як важливого засобу забезпечення прав і свобод людини. В ній визнається, що незважаючи на певний прогрес у галузі прав людини за останні десятиліття стан в царині реалізації прав і основних свобод людини ще далеко не відповідає ідеалам і завданням проголошених Загальною декларацією прав людини 1948 р., що „неповага і порушення прав людини і фундаментальних свобод продовжують брутально поширюватися у свідомості людства”⁴.

Такі негативні явища простежуються на всьому пострадянському просторі, тому Декларація обов'язків і відповідальності особи може стати в нагоді при удосконаленні існуючої системи конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні, в інших країнах колишнього Радянського Союзу, щоправда лише концептуально. В сучасній моделі конституції необхідно врахувати всебічний характер взаємозв'язку особи – колективу – держави –

---

¹ Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): Автореф. дис ... канд. юрид. наук. – С. 10.

² Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – С. 274.

³ Див.: Виг Й. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности. – С. 47.

⁴ www.cdp-hrc.uottawa.ca/publicant/Valencia/valenc1.htm.

суспільства. Тому одним з положень конституції могла би стати теза, що суспільство, держава, різні колективи, до яких належить людина, проявляють піклування про всебічний розвиток особи, але й особа повинна робити свій внесок у розвиток суспільства, держави, колективу, в якому вона розвивається, відповідно до наявних у неї можливостей і талантів¹.

Навряд чи Декларація обов'язків матиме успіх, визнання і авторитет у країнах розвинутої демократії, в яких мають місце незначні прояви „неповаги і порушення фундаментальних свобод”, до того ж ставлення до обов'язків традиційно доволі стримане. „Обов'язки громадянина в конституційній традиції, - як пише К. В. Арановський, - розуміють інакше, ніж заповітний обов'язок перед суспільством і державою. Це відрізняє конституційну традицію, особливо порівняно, наприклад, з Африканською хартією прав людини і народів від 26 червня 1981 р.* Країни-учасниці вказаної конвенції виклали в ній обов'язки людини у вигляді загального, позбавленого чітких меж „обов'язку” перед суспільством, іншими спільностями. Так, ст. 29 передбачає обов'язок громадянина „служити своїй нації, надаючи в її розпорядження свої фізичні й інтелектуальні здібності; оберігати і зміцнювати національну солідарність; працювати з повною віддачею... в інтересах суспільства; сприяти зміцненню моральних засад суспільства”.

Така інтерпретація відрізняється від конституційного тлумачення обов'язків людини. Поняття загального обов'язку розходиться з індивідуалістичним світосприйняттям, загальнодозвільним принципом правового регулювання, образом вільної людини. В конституційній інтерпретації обтяження особистої свободи поставлені для запобігання зловживанням свободою, але не для того, щоб свободу, яка сама є найвищою цінністю, поставити на службу іншим цінностям, хай навіть загального блага”².

Викладене дозволяє стверджувати, що основними вимогами при встановленні законодавцем конституційних обов'язків мають бути: а)

¹ Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции. – М.: Норма, 2005. – С. 135-136.

*Декларація обов'язків і відповідальності людини 1998 р. концептуально нагадує Африканську хартію прав людини і народів 1981р.

² Арановский К. В. Конституционная традиция в российской среде. – С. 341-342.

обумовленість змісту та кількості основних обов'язків конкретно історичними обставинами, традиціями, ментальністю народу, рівнем правової культури і правосвідомості, станом законності і правопорядку в державі; б) спрямованість на збалансованість інтересів конкретної людини з інтересами інших людей; в) необхідність забезпечення справедливого балансу приватних та публічних (державних) інтересів.

Виходячи з цього, ми вважаємо існуючу систему обов'язків за Конституцією України такою, що не зовсім відповідає вищевикладеним вимогам, а, отже такою, яка потребує свого удосконалення.

Таким чином, з одного боку, існуючий на момент прийняття Основного Закону України кризовий стан суспільства зумовив закріплення більшої кількості обов'язків громадян, ніж це має місце в країнах Заходу, що вже не відповідає стандартам правової держави, а з іншого, поглиблення в суспільному житті кризових явищ ставить на порядок денний багато питань про необхідність удосконалення існуючої системи обов'язків у напрямку їх збільшення. Саме тому допустимою і навіть бажаною була б тенденція до збільшення кола основних обов'язків людини і громадянина. Збільшення їх кількості розширить правову базу для подальшого зміцнення законності і правопорядку, сприятиме збалансованості інтересів людини і суспільства, громадянина і держави. На сучасному етапі розвитку української державності обов'язки людини закріплені на конституційному рівні (а конституцію, мабуть, читав кожен громадянин України чи встигне прочитати, вона має стати Біблією, настільною книгою) повинні стати своєрідними дороговказами у поведінці людини: їх незначна кількість призводить до втрати орієнтирів, певної хаотичності у поведінці, проявів беззаконня, всюдозволеності, зловживання. Втім, таких дороговказів не повинно бути занадто багато, оскільки вони здатні завести людину і суспільство у глухий кут. Як показав досвід радянського періоду, надмірна заурегульованість поведінки призвела до втрати ініціативності, соціальної активності, підприємливості, породила споживацькі настрої, що відчувається й досі. Тому повинен бути певний

баланс між правами і обов'язками, з пріоритетом прав, що припускає незначне збільшення кількості основних обов'язків.

Зазначимо, що удосконалення існуючої системи основних обов'язків передбачає не лише приведення їх у гармонію з конституційними правами і свободами, тобто збільшення їх кількості, але й створення ефективних механізмів і умов для їх практичного втілення в життя. Чисто кількісне збільшення обов'язків – не є вирішенням проблеми їх належної реалізації. Як зазначалося, для країн розвинутої демократії достатньо і трьох основних обов'язків громадян для нормального функціонування соціуму. Очевидно, що тут важливого значення набуває проблема їх належного виконання, яка знаходиться не лише в юридичній площині, а й далеко поза нею. Завдання держави полягатиме не лише в тому, щоб при формулюванні конституційних прав і обов'язків оптимально відобразити, гармонізувати особисті і суспільні інтереси, але й в тому, щоб досягти цього в процесі їх реалізації.

Висновки

1. Пріоритет прав людини як характерна ознака правової держави не знімає з індивіда відповідальності за належне виконання конституційних обов'язків і одночасно покладає відповідальність за створення належних умов для їх реалізації на державу. Конституційні обов'язки – це правова форма взаємозв'язку особи і держави, яка обумовлює стійкий і зворотний його характер. Соціальна цінність конституційних обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій, і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав та свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності і правопорядку, виконанню державою соціальної функції.

2. З огляду на те, що високий рівень правової культури і правосвідомості, почуття правової відповідальності та обов'язку громадян Західної Європи і США, пріоритет громадянського суспільства над державою, доктрина лібералізму,

реалізація „принципу пропорційності” – це ті чинники, які суттєво вплинули на кількість основних обов'язків людини і громадянина в конституціях цих країн, обґрунтованим здається висновок про те, що незначна їх кількість є свідченням та сутнісною ознакою правової державності. Відсутність цих умов і факторів, а також „проблеми із законністю” і обумовили закріплення українським законодавцем більшої кількості основних обов'язків громадян України за Основним Законом 1996 р.

3. В останні роки у взаємовідносинах громадянин – держава окреслилась небажана сьогодні тенденція надання переваг приватному інтересу особи над суспільними, загальнодержавними, що в ряді випадків призводить до негативних наслідків. Важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу інтересів, забезпечення їх співіснування і розумного поєднання є конституційні обов'язки людини і громадянина. Однак сьогодні їх призначення не повною мірою використовується законодавцем. Тому конституційні обов'язки громадян необхідно збільшити і привести їх у більш гармонійне поєднання з правами, розширивши тим самим правову базу для подальшого зміцнення режиму законності в державі, поновлення втраченого взаємозв'язку держави і суспільства, громадянина і держави.

4. Основними вимогами щодо конституційних обов'язків мають бути:

1) обумовленість змісту та кількості основних обов'язків конкретними історичними обставинами, традиціями, ментальністю народу, рівнем правової культури і правосвідомості населення, станом законності і правопорядку в державі; 2) спрямованість на збалансування інтересів конкретної людини з інтересами інших людей, групи осіб; 3) необхідність забезпечення справедливого балансу приватних і публічних (державних) інтересів. Виходячи з цього, ми вважаємо існуючу систему обов'язків за Конституцією України 1996 р. такою, що не відповідає означеним вимогам. Вона потребує вдосконалення, яке передбачає, з одного боку, розширення їх кількості, тобто приведення в гармонію з правами, а з іншого – створення належних умов і засобів для їх ефективної реалізації.

5. У стратегічному напрямку, враховуючи загальноцивілізаційний процес, рух України до формування громадянського суспільства, побудови правової держави, основна тенденція в розвитку конституційних обов'язків вбачається у поступовому зменшенні їх кількості. Однак на перехідному етапі, початковій стадії розбудови правової держави, становлення громадянського суспільства допустимою і бажаною є тенденція до збільшення кола конституційних обов'язків (як найближча перспектива).

РОЗДІЛ 2

Класифікація конституційних обов'язків та механізм їх реалізації

§1. Класифікація конституційних обов'язків людини і громадянина

Одним із ефективних методів наукового пізнання є наукова класифікація відповідних явищ об'єктивної дійсності. Відносно аналізованої нами проблеми головною метою класифікації конституційних обов'язків є не лише формальна констатація існування тих чи інших категорій правових обов'язків, не тільки їх вивчення, засноване лише на формально-логічних прийомах дослідження, а й з'ясування особливостей їх дії, значення у зв'язку з подальшим підвищенням ефективності правового впливу на суспільні відносини.

Як вже зазначалося, цінність конституційних обов'язків полягає в тому, що вони виступають як необхідний структурний елемент процесу правового регулювання, засіб координації поведінки людей в суспільстві, форма взаємозв'язку суспільних і особистих інтересів, важливий структурний елемент конституційного статусу особи тощо. Вищезазначене має значення при розгляді питання про класифікацію конституційних обов'язків.

У радянський період в юридичній літературі було запропоновано два основних підходи до класифікації конституційних обов'язків громадян: перший полягав у тому, що, виходячи з органічної єдності прав і обов'язків, основні обов'язки поділялися на ті ж самі групи, що й конституційні права, тобто виділялися обов'язки соціально-економічного, політичного і особистого характеру¹. Однак задовільно поділити основні обов'язки за групами основних прав все ж не вдалося: деякі з них, наприклад, обов'язок дотримуватись конституції і законів, поважати правила соціалістичного співжиття не можна "прив'язати" тільки до однієї із запропонованих груп конституційних прав, оскільки вони відносяться до всіх цих груп.

---

¹ Див.: *Воеводін Л. Д.* Конституционные права и обязанности советских граждан. – С. 254; *Мицкевич А. В.* Субъекты советского права. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 51; *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 178-179.

Другий підхід полягав у тому, що в спробі подолати вказаний недолік В. М. Кудрявцевим було запропоновано дещо інше їх групування: поряд із поділом конституційних обов'язків за групами основних прав (у цьому розумінні він виділяв основні обов'язки в соціально-економічній, культурній і політичній сферах) виділялася група так званих загальногромадянських обов'язків, які відносилися до всіх перерахованих сфер суспільного життя. До їх числа він відносив: обов'язок дотримуватись Конституції і законів; поважати права і законні інтереси інших осіб; бути непримиренним до антигромадських вчинків; піклуватися про виховання дітей¹. Подібних поглядів ще раніше дотримувався і Ф. М. Рудинський, який вважав, що в основу класифікації конституційних обов'язків повинен бути покладений такий критерій, як широта здійснення конституційних обов'язків. Автор розрізняв універсальні обов'язки, які виконуються у всіх сферах суспільного життя; обов'язки в декількох (наприклад у двох) сферах життя суспільства; обов'язки, пов'язані з однією із сторін радянської дійсності².

Отже, в літературі радянського періоду повної й широкомасштабної класифікації основних обов'язків не було, а спроби це зробити залишалися вкрай обережними. Такий стан речей пояснювався тим, що в науці не було знайдено критеріїв класифікації обов'язків. На переконання ж учених така класифікація повинна була задовольняти двом обов'язковим вимогам: по-перше, вона повинна була відображати основні, найважливіші сфери життя і діяльності людини; по-друге, в ній повинні були систематизуватися не лише права, але й обов'язки (останні не можна було відривати від прав). Вважалося, що єдність прав і обов'язків є обов'язковою і визначальною умовою будь-якої істинної наукової класифікації³.

---

¹ Див.: Конституция развитого социализма: Учеб. пособие / Под ред. В. Н. Кудрявцева, И. А. Азовкина, С. Г. Келина и др.: 2-е изд. – М.: Политиздат, 1978. – С. 126-150; Советское государственное право: Учеб. для сред. спец. учеб. заведений / Под. ред. М. Г. Кириченко. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 125.

² Рудинский Ф. М. Теоретические проблемы личных конституционных прав советских граждан // Тр. Высш. следств. школы МВД СССР. – Вып. 1. – Волгоград: НИРО, 1969. – С. 118.

³ Советское государственное право: Учеб. для юрид. ин-тов и фак. / Под ред. С. С. Кравчука. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 188.

На наш погляд, суттєвим недоліком запропонованих підходів і вимог до класифікації є їх жорсткість. Акцентуючи увагу на одних зв'язках і відносинах подібності, ця модель абстрагується від інших, не менш важливих, у результаті чого стають очевидними права і обов'язки, що не вкладаються в загальну схему. Така класифікація мала свої позитивні моменти і відповідала положенням ч. 1 ст. 59 Конституції СРСР 1977 р., де вказувалось, що здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянами своїх обов'язків, але вона не враховувала відсутність чітких меж між класифікаційними групами, їх умовний характер. У результаті чого і робилися застереження, що деякі обов'язки притаманні всім групам прав. Насправді ж це є свідченням того, що обов'язки відіграють самостійну роль у регулюванні суспільних відносин поряд із суб'єктивними правами.

Проти самостійної класифікації конституційних обов'язків виступають окремі автори і в наш час. Так, Л. Д. Воеводін вважав, що “класифікація суттєво послаблює себе, якщо групуються або одні права, або одні обов'язки”, оскільки при цьому втрачається правильне уявлення про міру свободи, яка в них закріплена¹. На його переконання, необхідно, щоб єдність прав, свобод і обов'язків не лише декларувалася і передувала аналізу прав, свобод і обов'язків, але й була покладена в основу їх класифікації. Отже, автор був палким прихильником концепції органічної єдності прав і обов'язків, вважаючи, що це є об'єктивною перепорою для окремої класифікації основних обов'язків.

На наш погляд, незважаючи на органічну єдність основних прав і обов'язків, останні займають своє, самостійне місце як у конституційному статусі особи, так і в механізмі правового регулювання. “Юридичні обов'язки, – пише С. С. Алексєєв, – за своїм змістом (а тим більше за своїм значенням) виступають як категорії багатші, більш багатогранні, які мають самостійну цінність”². Він переконаний,

---

¹ Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 181.

² Алексєєв С. С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1972. – Т. 1. – С. 258.

що юридичні обов'язки, які “втілюють засади організованості, дисципліни і відповідальності, мають у правовій системі істотне самостійне значення”¹.

Самостійна класифікація основних обов'язків не буде суперечити концепції органічної єдності прав і обов'язків, не підриватиме її. Адже ця єдність досягається в основному: а) завдяки таким формулюванням, в яких права і свободи важко відділити від обов'язків. Вони, так би мовити, зливаються. Особливо багато таких формулювань було в радянських конституціях (право на освіту – обов'язок здобути загальну середню освіту; право на житло – обов'язок бережливого ставлення до наданого житла; право на працю – обов'язок добросовісно працювати); б) шляхом поєднання різних за змістом прав і обов'язків, наприклад, права приватної власності (ст. 41), права на працю (ст. 43) з обов'язком сплачувати податки і збори (ст. 67); в) шляхом узгодження прав і свобод людини і громадянина з її обов'язками або шляхом гарантування прав одних обов'язками інших². Однак таке поєднання має дещо штучний характер і залежить багато в чому від суб'єктивного погляду законодавця, який в одному випадку може закріпити відповідний обов'язок, а в іншому – утриматись від цього.

Окреме групування обов'язків не буде призводити, як зазначає Л. Д. Воеводін, і до втрати правильного уявлення про міру свободи, яка закріплена в правах, адже основні обов'язки – не єдині обмежувачі свободи. На думку І. М. Панкевича, межі прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини³. При цьому конституційні обов'язки – це самостійний вид меж реалізації конституційних прав і свобод⁴.

Згідно з п. 2 ст. 27 Африканської хартії прав людини і народів кожен користується наданими йому правами і свободами, належним чином поважаючи права і свободи інших, суспільну безпеку, мораль і загальні інтереси⁵. Відповідно

¹ Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – С. 130.

² Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 145.

³ Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): Автореф. дис ... канд. юрид. наук. – С. 12.

⁴ Див.: Астрахань А. А. Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – С. 9.

⁵ Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л. Н. Шестаков. – С. 172.

до Закону України „Про власність”¹ при здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад, прийнятих у суспільстві (п. 5 ст. 4 Закону). П. М. Рабінович, проаналізувавши міжнародно-правові акти в галузі прав людини, приходять до висновку, що межами здійснення прав людини є фактори: біологічні, фізіологічні, екологічні, економічні, соціальні, політичні, духовно-ідеологічні².

Врешті-решт, до подібного висновку приходять і Л. Д. Воєводін, зазначаючи, що “межі здійснення прав і свобод можна було б визначити як сукупність таких, що склалися на основі існуючих у суспільстві соціальних цінностей, критеріїв і орієнтирів, які окреслюють межі користування громадянами своїми конституційними правами і свободами”³. Отже, конституційні обов'язки – це лише юридичні межі прав і свобод, а крім них існують, як вже зазначено, межі економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, моральні тощо.

Тому ми вважаємо доцільним проводити самостійну класифікацію основних обов'язків, тим більше, що для цього є відповідне наукове і практичне підґрунтя. Зауважимо, що в юридичній літературі українського (сучасного) періоду питання класифікації обов'язків не знайшло належного опрацювання, а така необхідність є.

Окрема класифікація основних обов'язків дозволить більш повно їх вивчити, виявити шляхом тлумачення положень Основного Закону нові обов'язки відповідно до завдань розбудови в Україні правової, демократичної держави, що важче зробити, коли класифікуються і права і обов'язки разом, адже в таких випадках увага більше акцентується на правах, аніж обов'язках. Є й практичний аспект групування обов'язків, оскільки, класифікувавши обов'язки за основними сферами життя і діяльності людини, можна вказати на існуючі “прогалини” в їх закріпленні, помітити дисбаланс між конституційними правами і обов'язками. Згодом це дасть змогу, з метою подолання цього дисбалансу, запропонувати нову

¹ Про власність: Закон України від 07.02.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.

² Див.: Рабінович П. М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект) // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 9; Рабінович П., Панкевич І. Межі прав людини і Конституція України // Право України. – 1997. – № 5. – С. 19-22.

³ Воєводін Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 241.

концепцію обов'язків шляхом внесення пропозицій щодо удосконалення їх системи.

Чітка, науково обґрунтована класифікація основних обов'язків людини і громадянина матиме, на наш погляд, важливе значення для їх точного і неухильного виконання і дотримання, ефективності їх практичної реалізації. Вона активно сприятиме найбільш правильному сприйняттю і засвоєнню вираженого в ст. 3 Конституції України положення про людину як найвищу соціальну цінність, вирішенню різносторонніх завдань зміцнення законності і правопорядку в суспільстві.

Слід зазначити, що класифікувати основні обов'язки за Конституцією України 1996 р. стало важче, адже їх кількість істотно зменшилася порівняно з Основним Законом УРСР 1978 р. Разом з цим, з'явилися нові підстави (умови, критерії) для групування обов'язків, яким досі не надавалося значення в юридичній науці.

Класифікація – це поділ тих чи інших явищ на види. У філософській літературі клас (від латинського *classis* – група) визначається як сукупність предметів (що називаються елементами класу), які задовольняють певній умові чи ознаці¹. Для наукової класифікації передусім необхідно встановити, яким вимогам повинен відповідати критерій поділу на види. Вважаємо, що такий поділ можливий з будь-яких підстав, у тому числі й неістотних.

Перша вимога полягає у тому, що коли встановлюються різновиди однієї і тієї ж групи явищ, то критерієм кожного окремого поділу може бути лише одна підстава. Друга вимога – об'єктивність критерію. Поділ є не лише зовнішнім по відношенню до явищ, що розглядаються, він приховує в собі риси самих цих явищ. Третя обов'язкова вимога при класифікації суспільних явищ полягає у тому, щоб класифікація виражала відмінність явищ не за формою, а за їх змістом, тобто обраний критерій повинен виражати істотні елементи змісту явищ. Четверта вимога полягає у тому, що застосування обраного критерію до різновидів, що

---

¹ Философская энциклопедия: В 5 т. / Глав. ред. Ф. В. Константинов. – М.: Сов. энциклопедия, 1962. – Т. 2. – С. 522.

вичленовуються, повинно обов'язково виявити відмінності між ними по суті, інакше стане неможливим розчленування їх на види¹.

На думку Л. Д. Воеводіна, будь-яка наукова класифікація повинна відповідати таким критеріям: а) єдність і однорідність, взяті за початковий пункт, для систематизації і класифікації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина; б) щоб кожна група включала однорідні за змістом права (свободи), які б об'єднувались незалежно від місцезнаходження в Конституції (не лише в розділі другому, але і в інших розділах); в) щоб класифікація відповідала логіці та історії виникнення і розвитку, а не була простою схемою – поділ заради поділу².

Обсяг обов'язків, що входять до конституційного статусу особи, деякою мірою залежить від того, виступає індивід як людина чи як громадянин. Так, Конституція України, хоч і не прямо, розмежовує основні обов'язки на обов'язки людини і обов'язки громадянина. Такий підхід не є традиційним для нашого конституційного регулювання, яке зводило положення людини лише до її взаємозв'язку з державою, яка отримала свої права і обов'язки “в дар” від державної влади. На наш погляд, в основу першої класифікації необхідно покласти такий критерій, як характер зв'язку між особою і державою.

Поділ основних обов'язків на обов'язки людини і обов'язки громадянина – це не дань “моді”, за якою, якщо існують права і свободи людини і права та свободи громадянина, то неодмінно повинні бути і обов'язки людини, і обов'язки громадянина. Такий поділ ґрунтується на доктрині природного права і відповідає логіці та історії виникнення уявлень і вчень про обов'язки людини і громадянина, конституційній практиці їх закріплення. Так, ідея обов'язків людини і громадянина не лише вивчалася представниками школи природного права (Цицерон, Сенека, Г. Гроцій, С. Пуфендорф), але й отримала відображення в конституційній практиці буржуазних держав. Уже в творах Цицерона³, Гуго Гроція, засновника теорії природного вчення про обов'язки С. Пуфендорфа⁴, в

¹ Конституційне право України / За ред. В.Ф.Погорілка. – К.: Наук. думка, 1999. – С. 115.

² Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 183.

³ Див.: Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С. Л. Утченко. – 245 с.

⁴ Його твір так і називається. “Про обов'язки людини і громадянина”. Див.: Пуфендорф С. О должности человека и гражданина: В 2 кн. – Кн. 1 и 2. – 537 с.

російській дореволюційній літературі¹ містились принципові позиції щодо обов'язків людини. При цьому змінювався характер аргументів, уточнювалась номенклатура цих обов'язків, але загальна ідея про притаманні людині і громадянину обов'язки залишалась незмінною. Свого часу Б. Чичерін писав, що “обов'язки громадян можуть бути двоякого роду: обов'язки їх як приватних осіб, підпорядкованих владі, і обов'язки як членів держави. Перші можна назвати особистими; вони можуть поширюватися і на іноземців. Другі суть обов'язки політичні або службові; вони торкаються виключно підданих”². При цьому до першої групи Б.Чичерін відносить такі обов'язки, як підкорення владі, законам; вірність державі і владі; сплата податків. До політичних або службових обов'язків у нього належить військова повинність, яка буває двох видів: 1) військовополіцейська – служба в національній гвардії або в місцевій поліції; 2) служба в постійному війську³. Отже, в класифікації Б. Чичеріна чітко відображено поділ обов'язків на обов'язки людини і обов'язки громадянина.

Обов'язки людини і громадянина знайшли своє вираження і в конституційній практиці капіталістичних країн. Вже 26 серпня 1789 р. на засіданні Установчих зборів, які пізніше прийняли знамениту Декларацію прав людини і громадянина, пропонувалось поряд із нею проголосити Декларацію обов'язків людини і громадянина. Але ця пропозиція в той історичний момент не отримала підтримки і була відхилена. Однак через декілька років Конвент, який обговорював Конституцію III року (22 серпня 1795 року), прийняв Декларацію обов'язків людини і громадянина⁴.

Теоретичну основу вказаної Декларації, яка й досі не втратила свого значення, в плані поділу обов'язків на обов'язки людини і громадянина складає доктрина природного права. Індивід у ній розглядається і як людина, якій притаманні деякі обов'язки, що випливають із її людської природи, і як

¹ Див.: О должностях человека и гражданина. Книга к чтению определенная в народных училищах Российской Империи, изданная по высочайшему повелению. – 180 с.

² Чичерин Б. Курс государственной науки. – Ч. 1: Общее государственное право. – М.: Типо-литография Выс. утв. т-ва И.Н.Кушнерев и К., 1894. – С. 234.

³ Чичерин Б. Курс государственной науки. – Ч. 1: Общее государственное право. – С. 234.

⁴ Див.: Эбзеев Б. С. Конституционные проблемы прав и обязанностей человека в советском обществе: Автореф. дис ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Саратов. юрид. ин-т. – С. 14.

громадянин – співчлен суспільства, життя в якому покладає на нього окремі громадянські обов'язки. Таким чином, джерелом обов'язків людини є природні обов'язки, які притаманні людині від природи, а оскільки від природи людина є членом суспільства, то вона повинна узгоджувати свою поведінку з правилами, які існують виключно в суспільстві. Це перш за все обов'язки щодо інших людей. “Зенон, – повідомляє Діоген Лаертський, – першим вжив слово “борг” (обов'язок), оскільки він вивів його із слів “те, що належиться”:

обов'язок є дія, притаманна природним створінням. З усіх дій, здійснених за покликанням, одні – згідно з обов'язком, інші – противні обов'язку, треті – ні те, ні інше. Відповідним обов'язку є те, що визнається розумом, наприклад, повага до батьків, родичів, Батьківщини, поступливість до друзів. Противним обов'язку є те, чого розум не визнає...”¹. “Існування егоїстичної людини зв'язане існуванням інших людей ... тільки її батьків, братів і сестер, її сім'ї, так що зовсім незалежно від своєї доброї волі егоїстична людина, починаючи від утроби матері, повинна ділити блага життя із своїми ближніми, всмоктувати разом із молоком матері і елементи моралі, як-то, наприклад, почуття належності один до одного, миролюбства, спільноти, обмеження безмежного єдиновладдя власного прагнення до щастя... Але якщо хто-небудь не дійде до визнання обов'язків по відношенню до інших, то [він] примушується до цього за допомогою закону, шляхом примусового застосування нормативних правил”, – писав Л. Фейєрбах². “Сама природа встановила між людьми деяку спорідненість, за якою не повинен один другому шкодити, більше того, повинен щоразу про добробут і вигоду другого піклуватися”³.

Практика прямої вказівки на природний характер деяких обов'язків притаманна африканським країнам. Так, ст. 16 Конституції Габону проголошує: “Дітям повинна надаватися підтримка і освіта з боку батьків – це є їх природним правом і обов'язком, який вони мають виконувати під наглядом і за допомогою

¹ Антологія мировой философии: В 4 т. / Ред. сост. и авт. вступит. ст. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1. Ч. 1. – С. 493.

² Фейєрбах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. / Общ. ред. и вст. ст. М. М. Григорьяна. – Т. 1. – С. 619.

³ Пуффендорф С. О должности человека и гражданина: В 2 кн. – Кн. 1 и 2. – С. 349.

держави і публічних організацій¹. Отже, обов'язки людини існують до держави і поза нею², остання лише їх визнає і забезпечує. При цьому ніяких передзаконотворчих і постзаконотворчих обов'язків, аналогічних природним правам, у людини щодо держави немає, вони існують лише щодо інших членів суспільства, соціуму в цілому.

Обов'язки ж громадянина випливають з позитивного права, встановленого державою. Вони є свідченням стійких стосунків між громадянином і державою, тобто індивід тут виступає не як член суспільства, а як член держави. Протиставляти обов'язки людини і обов'язки громадянина не можна, адже без державного визнання і закріплення в конституціях всі вони втрачають свій регулюючий вплив, перестають бути загальнообов'язковими.

Практика поділу основних обов'язків на обов'язки людини і обов'язки громадянина знаходить втілення і в сучасних міжнародно-правових актах. Зокрема, в Американській декларації прав і обов'язків людини 1948 р., Африканській хартії прав людини і народів 1981 р., Декларації обов'язків і відповідальності людини 1998 р.

Для того щоб підкреслити основні обов'язки людини, Конституція України використовує слово “кожен”. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки (ст. 66). Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67). Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права, свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68), батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ч. 2 ст. 51), власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ст. 13).

Крім вказаних обов'язків громадяни України також зобов'язані: захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати державні символи України, відбувати військову службу, не утворювати і не брати участі в

¹ Constitutions of the Countries of the World. Gabon // Oceana Publications- Inc. – Dobbs Ferry, New York. Release 93-4. Issued June, 1993. – P. 6.

² Ролз Дж. Теория справедливости: Пер. с англ. В. В. Целищева при уч. В. Н. Карповича и А. А. Шевченко. – С. 108.

діяльності політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом та інші дії.

На наш погляд, найбільш універсальним, поряд із наведеною класифікацією основних обов'язків, буде їх поділ за основними сферами життєдіяльності людини і громадянина. На цій підставі серед основних обов'язків можна виділити такі, що є адекватними основним правам і свободам: особисті, політичні, соціально-економічні, культурні (духовні), екологічні.

Особисті або фізичні* включають обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітніх дітей – піклуватися про своїх непрацездатних батьків; обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. У Конституції України особисті (фізичні) обов'язки закріплені скупом.

Україна є багатонаціональною державою. Це чітко виписано в Преамбулі Основного Закону в положенні про те, що “Український народ – громадяни України всіх національностей”, та в преамбулі Декларації прав національностей України: “...Беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад ста національностей...”¹. Виходячи з цього, доцільно було б встановити на конституційному рівні обов'язок поважати національну гідність як громадян України, так і інших громадян. Такий обов'язок безпосередньо впливає із ст. 2 Закону України “Про національні меншини в Україні”: “Громадяни України всіх національностей зобов'язані поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність України та всіх національних меншин”². Згідно із ст. 11 Основ законодавства України про культуру громадяни України зобов'язані поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України³. Конституцією України також забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії

---

* Це ті ж самі обов'язки людини, але мета такої класифікації полягає у спробі показати існуючий дисбаланс прав і обов'язків, запропонувати можливі варіанти його подолання.

¹ Декларація прав національностей України: Прийнята Верховною Радою України 01.11.1991 // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

² Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.

³ Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.

яких спрямовані на “... розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі” (ст. 37). Статтею 161 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності інших громадян. При цьому вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату є обставиною, яка обтяжує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 67)¹. Беручи до уваги низьку обізнаність громадян України з Кримінальним кодексом, важливо було б для їх більшої поінформованості вивести на конституційний рівень регулювання обов'язку поважати національну гідність інших громадян. Крім того, це сприятиме гармонізації міжнаціональних відносин в Україні, стан яких останнім часом викликає занепокоєння через поодинокі прояви з боку її громадян релігійної та національної нетерпимості.

Іншим підвидом даної класифікаційної групи є політичні обов'язки. В юридичній літературі під політичним обов'язком розуміють перш за все обов'язок громадянина відносно держави і можливість непокори щодо останньої, тобто коли держава не відповідає своєму призначенню². До політичних обов'язків за Конституцією України слід віднести: обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України; шанувати її державні символи; військовий обов'язок; обов'язок неухильного додержання Конституції та законів України.

У законодавствах деяких країн світу серед політичних обов'язків громадян виділяється обов'язок брати участь у голосуванні на виборах і референдумах. Він встановлений у законодавстві Італії, Австрії, Бельгії, Туреччини, Греції та ін. Такий обов'язок також передбачений і ст. XXXII Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р. Обов'язкове голосування, яке запроваджене в деяких країнах, відповідає теорії „виборче право – функція”. Оскільки виборець здійснює публічну функцію, яка йому довірена нацією, то вважається допустимим, що

---

¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.

² Див.: *Мартишин О. В.* Политическая обязанность // Государство и право. – 2000. – № 4. – С. 5.

ефективне здійснення цієї функції складає обов'язок, невиконання якого може бути покаране¹.

Згідно із ст. 71 Основного Закону України вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними, а це означає, що виборець сам вирішує, чи брати йому участь у виборчому процесі. Таким чином, наша Конституція допускає абсентеїзм – добровільну неучасть виборців у голосуванні на виборах або референдумах, що на сучасному етапі розвитку української державності є не зовсім виправданим. Було б правильним закріпити на конституційному рівні обов'язок громадян України брати участь у голосуванні з таких міркувань.

По-перше, вибори чи референдум – це перевірка на громадянську позицію громадян України. “На громадянині лежить “тягар” громадянськості: він підтримує існуючий лад, беручи активну участь у житті держави шляхом голосування, виконання військової служби, служби як присяжного засідателя і т.п. Від громадянина очікується і добропорядність, “чесна гра” щодо держави, суспільства та інших громадян”². У цьому відношенні показовими є слова О. Некрасова: “Поетом можеш ти не бути, але громадянином бути зобов'язаний”. На думку М. Г. Діденка та В. М. Селіванова, народ повною мірою повинен бути відповідальним за обраний напрямок конституційного розвитку, склад Верховної Ради України, обрання Президента України і багато інше. “Народ у демократичному, державно-організованому (на правових засадах) громадянському суспільстві зобов'язаний бути соціально активним, відповідальним (позитивно) за свою долю, а не покладати цю відповідальність на державу. Це вимагає нової, вищого рівня правосвідомості, коли почуття обов'язку усвідомлюється і конкретною особистістю, і народом як спільнотою таких особистостей”³.

Звичайно, правий Л. С. Мамут, який зазначає, що неможливо примусити людей поважати публічну владу, любити державу, але приречена бути слабкою “і

---

¹ Див.: Жакс Ж. –П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие. – С. 74.

² Див.: Мартышин О. В. Политическая обязанность. – С. 8.

³ Диденко Н. Г., Селиванов В. Н. Право и свобода. – С. 26.

нездатною здійснювати всі притаманні їй функції та держава, членам якої байдужа громадянська позиція і які похваляються своїм політичним абсентеїзмом і невіглаством”¹. Ще Б. Чичерін зазначав: “Держава, в якій громадяни втратили почуття морального обов’язку до своєї вітчизни, приречена на загибель”². “У сучасному світі люди, які риб’ячими очима дивляться на свою власну державу, не підтримують і не захищають її, активно не трудяться над зміцненням її демократично-правових засад, ризикують втягнути себе і суспільство в стан хаосу і свавілля”, – обґрунтовано зазначає Л. С. Мамут³. Тому “нормальний підхід до державності – ставлення не емоційне, а раціональне, яке пов’язане із розумінням громадянином її значення і розумінням ним свого місця в ній”⁴.

Необхідність обов’язкової участі у голосуванні впливає також із формального стану громадянства. Згідно із ст. 1 Закону України "Про громадянство України"⁵ громадянство України – правовий зв’язок між особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов’язках. А де може проявитися цей двосторонній зв’язок, як не у голосуванні, шляхом якого громадяни обирають органи державної влади та місцевого самоврядування, окремих публічних осіб держави, основним обов’язком яких у подальшому є утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

По-друге, високий рівень абсентеїзму призводить або до обрання органу влади невеликою частиною виборчого корпусу, що дає підстави сумніватися в легітимності органу, або веде до неперспективності виборів у випадках, якщо закон встановлює обов’язковий мінімум участі у виборах. Отже, “необхідна боротьба з абсентеїзмом виборців, оскільки абсентеїзм спотворює результати виборів”, – писав відомий російський конституціоналіст В. М. Гессен⁶. Він переконливо довів, що абсентеїзм виборців не повинен мати місце, оскільки для проведення голосування держава створює всі необхідні умови, витрачаючи при

¹ Мамут Л. С. Народ в правовом государстве. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – С. 119.

² Чичерин Б. Курс государственной науки. – Ч. 1: Общее государственное право. – С. 49.

³ Мамут Л. С. Народ в правовом государстве. – С. 225.

⁴ Мамут Л. С. Народ в правовом государстве. – С. 225.

⁵ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

⁶ Гессен В. М. Основы конституционного права: 2-е изд. – Петроград: Изд-е юрид. книжн. фонда Право, 1918. – С. 283.

цьому чималі кошти. “Так, перш за все, – пише учений, – сучасні законодавства прагнуть, по можливості, наблизити місце подачі голосів до місця постійного проживання виборців”¹. На сучасному етапі виборчі округи і дільниці утворюються за місцем проживання громадян. Час проведення виборів визначається з таким розрахунком, щоб створити найбільш сприятливі умови саме для виборців. Голосування проводиться у вихідний день – неділю, а також протягом тривалого часу, як правило, з 8 до 20 години. Виходячи з цього, “не підлягає жодному сумніву те, що ніяких принципових заперечень проти обов’язковості голосування немає і не може бути; участь у виборах є громадянською функцією – не тільки правом, але й обов’язком виборців”².

“Що стосується суб’єктивних причин абсентеїзму, – пише В. М. Гессен, – то ніяка каральна санкція усунути їх не може: у виборця, у будь-якому випадку, залишається можливість подачі незаповненого (недійсного) бюлетеня”³. І справді, якщо виборець не згоден із запропонованими для вибору кандидатурами, він має змогу проголосувати проти всіх кандидатур, і це допускається чинним виборчим законодавством України, або ж зробити бюлетень недійсним. Це і буде його громадянською позицією, хоча й такою, що не виглядає конструктивною.

Важливим аргументом на користь обов’язковості участі у виборах чи референдумах може бути і те, що чинним законодавством України встановлена юридична відповідальність для осіб, які закликають або публічно агітують за байкотування виборів (ст. 186² Кодексу України про адміністративні правопорушення)⁴.

Ідею обов’язкового голосування підтримує і академік М. В. Цвік. “Логіка підказує, що участь громадянина у формуванні влади і визначенні її політики є не менш необхідною, ніж виконання встановлених конституцією обов’язків, і з точки зору моралі є одним із них. Тому закріплення юридичного характеру за

---

¹ Гессен В. М. Основы конституционного права: 2-е изд. – С. 283.

² Гессен В. М. Основы конституционного права: 2-е изд. – С. 285.

³ Гессен В. М. Основы конституционного права: 2-е изд. – С. 285.

⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Затв. Законом УРСР від 07.12.84 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

моральним обов'язком брати участь у виборах є цілком природним”¹. Навіть конституційна традиція може примиритися з правилом, яке зобов'язує громадян брати участь у виборах, тільки б цей обов'язок було встановлено законом, а не політичним керівництвом, ухилитися від якого не можна, не показавши заодно своєї ненадійності².

Таким чином, виглядає доцільним закріпити в Конституції України обов'язок громадян брати участь у голосуванні на виборах і референдумах. Це сприяло б зміцненню державної влади, зближенню громадянина і держави, подоланню їх взаємного відчуження. Санкціями за недодержання даного обов'язку може бути грошовий штраф різної величини залежно від повторюваності правопорушення. Найсуворішою санкцією може бути позбавлення політичних прав на строк до 5, 10, 15 років, як це передбачено законодавством тих країн, де є обов'язкове голосування. Однак сьогодні така санкція буде суперечити ст. 64 Конституції України.

Соціально-економічні обов'язки пов'язані перш за все з необхідністю зміцнення економічного ладу суспільства і держави, із задоволенням особою своїх приватних інтересів. Використовуючи свої здібності, майно, власність, можливості економічної діяльності, кожна особа на основі покращення свого економічного добробуту підвищує тим самим рівень економічного розвитку держави. До конституційних соціально-економічних обов'язків слід віднести: сплату податків і зборів в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67), використання власності не на шкоду людині і суспільству (статті 13, 41), обов'язок здобути повну загальну середню освіту (ст. 53).

Обов'язки в культурній (духовній сфері) спрямовані на збереження пам'яток архітектури і мистецтва, культурної спадщини для прийдешніх поколінь. Це такий обов'язок, як не заподіювати шкоду культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66).

---

¹ Цвік М. В. *Форми безпосередньої демократії // Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Годики. – К.: Укр. центр правн. студій, 1999. – С. 152, 156.*

² *Арановский К. В. Конституционная традиция в российской среде. – С. 343.*

Вважаємо доцільним виділити в окрему групу обов'язки в екологічній сфері¹, хоча за Конституцією України вони закріплені не зовсім повно. Законодавець обмежився лише нагадуванням, що кожен зобов'язаний не спричиняти шкоди природі. Разом з цим визнається, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16). Отже, конституційно підтверджується, що в сфері екології не все гаразд, і на вирішення цієї важливої проблеми повинні бути спрямовані всі зусилля не лише держави, але й громадян України.

Зазначимо, що хоча обов'язок додержуватися Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей тяжіє до однієї з основних класифікаційних груп, проте в силу їх універсального характеру їх слід віднести до загальних конституційних обов'язків (загальногромадянських).

Універсальна класифікація основних обов'язків за сферами життєдіяльності може стати початковою базою для наступної, більш диференційованої систематизації.

Так, за способом закріплення слід розрізнити основні обов'язки людини і громадянина, які прямо сформульовані в Конституції, і обов'язки, що випливають з її норм, тобто опосередковано із тлумачення положень Основного Закону* або з вимог правової держави. Такий підхід чітко сформульовано в ст. 10 Конституції Естонської республіки 1992 р., де сказано, що перелічені у цій главі права, свободи та обов'язки не виключають інших прав, свобод та обов'язків, що випливають із суті Конституції або узгоджуються з нею і відповідають принципам людської гідності, соціальної та демократичної правової держави².

---

¹ Див.: *Игнатьева И. А.* Экологические права и обязанности в конституциях государств – участников СНГ // *Вестн. Моск. Ун-та. Серия 11: Право.* – 2002. – № 1. – С. 101.

* Така постановка питання не буде суперечити висунутій у §4. попереднього розділу тезі, що Конституція дає вичерпний перелік основних обов'язків і вони не підлягають розширеному тлумаченню, оскільки неможливо притягти особу до відповідальності за порушення обов'язку, якого немає. Конституція справді дає вичерпний перелік основних обов'язків. Наш підхід базується на суто теоретичному обґрунтуванні того, що такі обов'язки випливають із природи правової держави, до якої прагне Україна, і без них її побудова буде суттєво ускладнена.

² Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – С. 3.

До першої групи обов'язків слід віднести всі обов'язки, які прямо закріплені в Основному Законі: обов'язок дотримання Конституції і законів України, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, військовий обов'язок, обов'язок сплати податків і зборів, обов'язок щодо власності, обов'язки батьків і дітей, шанування державних символів. До другої групи належать обов'язки, які прямо в Конституції не закріплені, а випливають із тлумачення її положень.

Так, згідно із ст. 28 Основного Закону кожен має право на повагу до його гідності. Відповідно до біблейської істини: “Кожен повинен поводитись відносно інших людей так, як би він хотів, щоб поводитись щодо нього”. Виходячи з цього, праву людини на повагу до її гідності відповідає її обов'язок поважати гідність інших людей. У “Малій енциклопедії конституційного права” термін “гідність особи” розглядається як “якість людини, яка рівнозначна праву на повагу і обов'язку поважати інших”¹. Згідно із ст. 27 Африканської хартії прав людини і народів кожний користується наданими йому правами і свободами, належним чином поважаючи права і свободи інших, а у ст. 28 встановлено, що кожен зобов'язаний поважати і ставитися до свого ближнього без дискримінації, а також підтримувати відносини, які мають на меті допомогу, захист і посилення взаємної поваги і терпимості. Стаття 1 Загальної декларації прав людини 1948 р. проголошує, що “усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні ставитися один до одного в дусі братерства”. В частині 2 ст. 59 модельного проекту Конституції України В. Речицького читаємо: “Кожна людина зобов'язана поважати права і свободи інших осіб, по відношенню до яких її власні права і свободи не можуть визнаватися пріоритетними”. Як пише Г. Йонас, „мій обов'язок є відбитком права іншого, а воно, у свою чергу, є відбитком мого власного права. Отже, якщо встановлено певні права іншого, тим самим встановлено і мій обов'язок їх поважати і (відповідно до ідеї позитивної відповідальності) якомога їм сприяти”². Слід

¹ Баглай М. В., Туманов В. А. Малая энциклопедия конституционного права. – М.: Изд-во БЕК, 1998. – С. 131.

² Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – С. 67.

зазначити, що конституційна практика деяких країн йде по шляху прямого закріплення в конституціях обов'язку поважати права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 72 Конституції Азербайджанської Республіки, ст. 53 Конституції Республіки Білорусь, ст. 34 Конституції Казахстану).

На наш погляд, до основних обов'язків громадян України слід віднести і обов'язок присяжного засідателя, який впливає із ст. 124 Конституції України, де сказано, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Згідно із Законом України “Про судоустрій України”¹ участь народних засідателів і присяжних у здійсненні правосуддя є їхнім громадянським обов'язком (п. 3 ст. 3). В Україні норма про участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних уведена з метою демократизації судочинства. Намір відродження цих інститутів обумовлений намаганням розширити можливості участі громадян у здійсненні державної влади, забезпечити незалежність суду і зробити його діяльність більш відкритою і демократичною, надійніше захистити права і свободи людини. Попри висловлення окремих сумнівів у обґрунтованості закріплення в законі подібного обов'язку, „оскільки в Конституції України не закріплений такий конституційний обов'язок громадян”², вважаємо доцільним більш рішуче діяти владним структурам по впровадженню в життя цих новацій саме в розумінні його як конституційного обов'язку громадян. Обов'язок здійснення функцій присяжного і народного засідателя виховуватиме громадян України в дусі законослухняності, сприятиме поновленню втрачених зв'язків особи і держави, долатиме індивідуальний егоїзм. Дуже вдало значення участі громадян як присяжних змалював ще 1835 року Алексіс де Токвіль у творі “Про демократію в Америці”, в якому він писав: “Суд присяжних навчає кожную людину відповідати за свої дії, а без цієї мужньої позиції неможливо виховати політичну порядність.

Він приголубить кожного громадянина чимось на взірць судової влади, переконає всіх, що в них є певний обов'язок щодо суспільства, що вони беруть

---

¹ Про судоустрій України: Закон України від 07.02.2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.

² Чуб О. О. Конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами: Монографія. – Харків: Одісей, 2005. – С. 134.

участь в його управлінні. Змушуючи людей займатися не тільки власними справами, суд присяжних протистоїть індивідуальному егоїзму, згубному для суспільства.

Суд присяжних дивовижно розвиває незалежність міркувань і збільшує природні знання народу. Саме в цьому й полягає його найблаготворніший вплив. Його можна розглядати як безкоштовну й завше відкриту школу, в якій кожен присяжний вчиться користуватися своїми правами й щоденно спілкується з найосвіченішими й розумово найрозвиненішими представниками найвищих класів. Там він на практиці засвоює закони, які стають доступними його розумінню завдяки зусиллям адвокатів, думці судді й навіть пристрастям сторін... Практичний розум і політичний здоровий глузд американців пояснюється переважно тим, що в них уже впродовж тривалого часу цивільні справи розглядаються судом присяжних”¹.

Можливе законодавче встановлення обов’язку знати державну мову слід сприймати не як обтяження, а скоріше як можливість збагатитися, стати більш освіченим. При цьому увесь тягар по забезпеченню такого обов’язку покладатиметься на державу.

Останні обов’язки слід віднести до політичних. Як і обов’язки, які випливають із ст. 39 Конституції України. Як зазначається в одному з рішень Конституційного Суду України, проводити збори, мітинги, походи і демонстрації громадяни можуть за умови обов’язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Таке сповіщення має здійснюватись громадянами через організаторів масових зібрань².

Згідно із ст. 17 Основного Закону забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього

---

¹ *Токвіль Алексіс де*. Про демократію в Америці. – С. 334.

² Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 р. (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 25.

Українського народу. Отже, обов'язком громадян України є забезпечення економічної¹ та інформаційної безпеки.

Відповідно до ст. 68 кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України і законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей. Вимогу до громадян додержуватися Конституції України не слід розглядати тільки в сенсі її конституційного обов'язку, а потрібно оцінювати в більш широкому аспекті демократизації суспільних відносин і забезпечення конституційної законності, а це передбачає, що від кожного громадянина вимагається поважати конституційні права і свободи інших осіб, підпорядковування юридичним актам, виданим органами державної влади, а також введеним в законну силу судовим рішенням і вирокам, поважати конституційний порядок². Простої законослухняності з боку громадян України уже недостатньо для ефективного функціонування і розвитку українського суспільства і держави, досягнення закріплених у ст. 1 Основного Закону України цілей.

Важливо не лише додержуватися Конституції, але й поважати її, захищати. “Не будемо поважати Конституцію, не буде поваги до нас, до України, до її народу”, – зазначив Президент України у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 5-й річниці незалежності України³. Без поваги до права, до закону неможлива побудова правової держави, формування громадянського суспільства, забезпечення демократії⁴. “Захист Конституції є завданням і конституційним обов'язком усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, громадян, їх об'єднань та юридичних осіб”, – обґрунтовано вважає суддя Конституційного Суду України М. Савенко⁵.

---

¹ *Летнянчин Л. І.* Конституційні обов'язки громадян щодо власності в аспекті розбудови в Україні правової держави // *Право власності: проблеми забезпечення, реалізації та захисту: Тези доп. та наук. повідомлень наук. семінару молодих учених (м. Харків, 14-15 вересня 2001 р.) / За ред. М. І. Панова.* – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 7.

² *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 322.

³ Доповідь Президента України на урочистому засіданні, присвяченому 5-й річниці незалежності України // *Урядовий кур'єр.* – 1996. – 29 серпня.

⁴ Див.: *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 20.

⁵ Див.: *Савенко М.* Функція правової охорони Конституції України // *Право України.* – 2001. – № 9. – С. 7.

Згідно із ч. 2 ст. 68 Конституції України незнання законів не звільняє від відповідальності. Виникає запитання, а чи слід розуміти це положення як обов'язок громадян України знати закони України, її конституцію, свої права і обов'язки? На наш погляд, це положення так розглядати не можна, оскільки знати всі закони держави неможливо, навіть фахівці-юристи не знають всього масиву законодавчих актів. Законодавцем презумується, що кожний громадянин знає свої права і обов'язки, закони, для цього згідно із ст. 57 Конституції України “закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення”, а якщо ні, то вони є нечинними. Відповідно до цього положення особа, яку притягнуть до юридичної відповідальності, не може обґрунтовувати свою невинність незнанням караності таких діянь, оскільки ніхто їй не заважав ознайомитися в офіційних виданнях України із своїми правами і обов'язками. “Незнання закону нікого не виправдовує”, “ніхто не може виправдатися незнанням права” (*ignorantio legis neminem excusat*) – говорить відома формула римських юристів.

Знання чи незнання законів залежить від багатьох чинників як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Однак знання людиною своїх конституційних обов'язків, законів, на наш погляд, є об'єктивною вимогою ефективного функціонування держави і суспільства. Людина зобов'язана знати свої основні обов'язки, оскільки лише особа, яка їх знає, має чітке уявлення про межі здійснення своїх прав і свобод. Вимога часу потребує знання громадянами своїх обов'язків, законів задля побудови правової, демократичної держави, цивілізованого громадянського суспільства.

“Люди, які не знають своїх обов'язків, – писав І. А. Ільїн, – не в змозі і додержуватися їх; люди, які не знають своїх повноважень, свавільно перевищують їх або ж боягузливо поступаються силі; люди, які не бажають визнавати заборон, легко забувають про будь-яке стримування і дисципліну або стають приреченими на правову неосудність”¹. “Розваги і вільний час, – говорив

---

¹ *Ильин И. А. О сущности правосознания / Отв. за вып.: Мартынова Н. М., Подольский В. М.; Сост. и вступ. ст. Смирнов И. Н. – М.: Рарогъ, 1993. – С. 24.*

Блекстон, – надані джентльменам не лише для їх власної користі, але й в інтересах суспільства, а між тим вони не можуть на жодній ниві життя правильно виконати свій обов'язок щодо суспільства і самих себе, якщо вони не знайомі до певної міри з правом і законом”¹. “Належить нам старатися обов'язки наші ґрунтовно розуміти; бо через це спонукаючі мотиви до їх здійснення ясно і вагомо узнаємо, і до виконання їх тим більш схильні буваємо”². Громадянин у правовій державі, зазначає Р. Ф. Тургунбеков, повинен чітко знати, яким є коло його реальних прав і обов'язків, які існують способи забезпечення цих прав відповідно до внутрішнього законодавства, а також діючих міжнародних угод, що були належним чином підписані і ратифіковані³. На підтвердження висунутої нами тези про обов'язковість знання громадянами своїх обов'язків наведемо висловлювання В. В. Лазарева: “Інститут юридичної відповідальності базується на презумпції знання правових норм. Однак у тих випадках, коли суб'єкт справді не знав правової норми або не усвідомлював її значення, відповідальність настає саме за ігнорування чинного права, за неприйняття заходів для належного його розуміння. Подібно до цього, не за ту дію потрібно притягувати до відповідальності, яку громадянин вчинив у стані сильного сп'яніння, а за сам факт приведення себе в такий стан”⁴.

Аргументом на користь того, що ч. 2 ст. 68 слід розглядати як обов'язок громадян знати свої обов'язки, є те, що це положення міститься в одній статті з обов'язками і за логікою це також обов'язок. На думку Ю. М. Тодики, “проблема презумпцій і фікцій в конституційному праві потребує свого наукового осмислення. В тому числі із точки зору розуміння конституційного тексту”⁵.

Таким чином, в умовах розбудови в Україні правової, демократичної держави ч. 2 ст. 68 слід розуміти як обов'язок громадян знати конституційні обов'язки, оскільки широке здійснення прав і свобод можливе лише тоді, коли

---

¹ Цит. за: *Виноградов П. Г.* Очерки по теории права. – С. 5.

² О должностях человека и гражданина. Книга к чтению определенная в народных училищах Российской Империи, изданная по высочайшему повелению. – С. 15.

³ *Тургунбеков Р. Ф.* Конституционный статус личности / Отв. ред. Ф. Ш. Аксаков. – Фрунзе: Илим, 1992. – С. 6.

⁴ *Лазарев В. В.* Социально-психологические аспекты применения права. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1982. – С. 103-104.

⁵ *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 53.

громадянин буде виконувати свої обов'язки, а без знання неможливо їх виконувати. Відповідальність за невиконання цього обов'язку настає при притягненні особи до юридичної відповідальності за вчинене правопорушення. Як говориться, “без обов'язку немає відповідальності”. Отже, такий обов'язок випливає з тексту Конституції України, з вимог правової державності.

Свого часу В. А. Масленниковим була запропонована класифікація основних обов'язків особи за сферами суспільного життя. Всі обов'язки громадян, що містилися в статтях 59-69 Конституції СРСР 1977 р. він поділяв на три групи: 1) обов'язки, які забезпечують розвиток економічної основи СРСР, зростання добробуту і культури народу; 2) обов'язки, які сприяють зміцненню радянської соціалістичної держави, укріпленню її обороноздатності і проведення миролюбної зовнішньої політики; 3) обов'язки, що забезпечують удосконалення правової і моральної основи соціалістичного суспільства¹.

На наш погляд, в основу даної класифікації покладено не сфери суспільного життя, а функціональну спрямованість (дію) основних обов'язків у цих сферах. Вважаємо, що з точки зору функціональної спрямованості основних обов'язків у найбільш важливих сферах життєдіяльності суспільства і держави за Конституцією України 1996 р. їх можна розділити на такі групи:

1) обов'язки, дія яких спрямована на охорону і захист конституційного ладу України і його основ: захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України; шанування державних символів; військовий обов'язок; обов'язок утримуватися від утворення і участі в діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету та територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення;

---

¹ Конституционный статус личности в СРСР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – С. 96.

2) обов'язки, спрямовані на забезпечення законності і правопорядку в державі: обов'язок неухильного додержання Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, обов'язок проводити збори, мітинги, походи і демонстрації мирно і без зброї та після попереднього повідомлення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування;

3) обов'язки, спрямовані на розвиток економічної системи, на забезпечення екологічної безпеки країни: сплата податків і зборів; обов'язок не зловживати монопольним становищем на ринку; обов'язки не вчиняти дій, спрямованих на неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки; обов'язок використовувати власність так, щоб вона не завдавала шкоди інтересам суспільства і держави, не порушувала екологічну ситуацію і природні якості землі.

Деякими представниками концепції природних обов'язків пропонувалась класифікація обов'язків за ступенем їх важливості. Так, Цицерон писав, що “з усіх суспільних зв'язків для кожного з нас найбільш важливі, найбільш дорогі наші зв'язки з державою. Дорогі нам батьки, дорогі діти, родичі, близькі друзі, але Вітчизна одна охопила всі прив'язаності всіх людей. Яка чесна людина не наважиться піти за неї на смерть, якщо вона тим самим принесе їй перемогу”. І залежно від значущості він наводить шкалу обов'язків: на першому місці стоять обов'язки щодо Вітчизни і батьків, потім до сім'ї, дітей і нарешті до родичів і друзів¹.

Такий підхід поділяли деякі вчені і в радянський період. Так, А. Г. Мозохіна вважала, що “в системі обов'язків громадян соціалістичної держави найбільш важливі – дотримання Конституції, законів, соціалістичної дисципліни праці і правил соціалістичного співжиття”².

---

¹ Див.: Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С. Л. Утченко. – С. 73.

² Мозохина А. Г. Свобода личности и основные права граждан в социалистических странах Европы. – М.: Наука, 1965. – С. 227.

На наш погляд, сьогодні питання про те, які конституційні обов'язки є більш, а які менш важливі, є безперспективними, адже елементарна логіка вимагатиме, щоб ті обов'язки, які є більш важливими, розвивались і забезпечувались першочергово, а інші могли б у цьому плані зачекати. Такий підхід суперечить принципам законності і є неприйнятним. Всі обов'язки, встановлені Конституцією, рівною мірою важливими. Концепція правової держави не передбачає існування будь-яких правових ієрархій чи будь-якої відмінності в гарантуванні тих чи інших обов'язків.

“В попередні століття домінував поділ обов'язків на три класи і поділ [їх] системи на три рубрики: 1) обов'язки щодо Бога; 2) щодо самого себе; 3) щодо ближніх”¹. Таку класифікацію дає С. Пуфендорф², її ми зустрічаємо в інших джерелах³. У свою чергу Гегель поділяв обов'язки людини на чотири групи: перед самим собою; перед сім'єю; перед державою; перед іншими людьми⁴. Згідно із ст. 12 Конституції Туреччини 1982 р., „основні права і свободи передбачають також обов'язки і відповідальність громадянина перед суспільством, його сім'єю та іншими особами”. Таким чином, в основу даної класифікації покладено суб'єкта, відносно якого діє той чи інший обов'язок (обов'язок за адресатом, дестинатором). Виходячи з цього, вважаємо можливим класифікувати обов'язки на: 1) обов'язки відносно держави (захист Вітчизни, військовий обов'язок, сплата податків і зборів, шанування державних символів); 2) обов'язки відносно інших людей і ближніх (не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, обов'язки батьків і дітей); 3) обов'язки відносно себе (добросовісно виконувати обов'язки, здобути повну загальну середню освіту). Багато таких обов'язків було в Конституції СРСР 1977 р., зокрема, з гідністю нести високе звання громадянина Радянського Союзу, добросовісно трудитися, виховувати дітей гідними членами соціалістичного суспільства.

¹ *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – Т. 1 и 2. – С. 429.

² *Пуфендорф С.* О должности человека и гражданина: В 2 кн. – Кн. 1 и 2. – С. 72.

³ О должностях человека и гражданина. Книга к чтению определенная в народных училищах Российской Империи, изданная по высочайшему повелению. – С. 17-31.

⁴ Див.: *Гегель.* Работы разных лет: В 2 т. – Т. 2 / Сост., общ. ред. А.В.Гулыги. – С. 61.

Окрему, досить широку класифікаційну групу може скласти поділ обов'язків з точки зору їх реалізації в практичній поведінці особи: за характером здійснення, за формою здійснення, за часом дії тощо*.

За характером здійснення основні обов'язки можуть бути поділені на дві групи: першу складають ті з них, які реалізуються в конкретних правовідносинах (військовий обов'язок, обов'язок сплачувати податки і збори, обов'язки батьків і дітей, обов'язок отримання повної загальної середньої освіти); другу утворюватимуть основні обов'язки, які реалізуються в загальних конституційних правовідносинах (захист Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності України; шанування її державних символів; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині; неухильно додержуватися Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей). І лише їх порушення може породити конкретні правовідносини.

За формою здійснення (реалізації) основні обов'язки можна поділити на індивідуальні і колективні. Індивідуальні конституційні обов'язки – це обов'язки, реалізація яких відбувається тільки в індивідуальному порядку носієм обов'язку. До таких слід віднести: шанування державних символів України; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки; сплачувати податки і збори; додержувати Конституції і законів; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; обов'язки батьків і дітей.

Колективні (спільні) основні обов'язки – це обов'язки, реалізація яких можлива лише в колективі, за винятками, встановленими в законодавстві України. Так, свій військовий обов'язок громадянин реалізує, як правило, в колективі. Але ст. 35 Конституції та Закон України „Про альтернативну (невійськову) службу”¹ допускають виконання цього обов'язку і в індивідуальному порядку. Нагадаємо, що альтернативна (невійськова) служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством (ст. 1 Закону) у разі, якщо виконання військового обов'язку

---

* Більш детально про практичну реалізацію основних обов'язків далі.

¹ Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 373.

суперечить релігійним переконанням громадянина (ст. 35 Конституції України). Індивідуальний порядок проходження альтернативної служби не означає, що вона відбувається поза колективом, адже згідно із ст. 5 Закону альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах, в установах та організаціях соціального забезпечення, охорони здоров'я та навколишнього середовища, а також у сфері комунального господарства. Однак за своєю суттю альтернативна служба має індивідуальний характер.

До колективних слід віднести також і обов'язок захищати Вітчизну, територіальну цілісність і незалежність України (хоча він може мати й індивідуальний характер); обов'язок здобути повну загальну середню освіту.

За часом (терміном) реалізації обов'язки можна класифікувати на постійні і тимчасові. До першої групи слід віднести обов'язки, які мають постійний характер: додержання Конституції і законів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, не спричиняти шкоди природі, культурній спадщині. До другої: військовий обов'язок, здобуття повної загальної середньої освіти, обов'язки батьків і дітей, сплату податків. Разом з цим сплата податків може мати як постійний, так і тимчасовий характер.

За характером забезпечення основних обов'язків їх можна поділити на обов'язки, для здійснення яких вимагається з боку держави створення і надання певних матеріальних благ, правозастосовча діяльність (сплата податків і зборів, військовий обов'язок, обов'язок здобути повну загальну середню освіту) і обов'язки, для реалізації яких достатньо підтримання громадського правопорядку і законності (обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, додержання Конституції і законів України, не наносити шкоду природі, культурній спадщині). Для перших обов'язків є характерним їх формулювання у позитивний спосіб, для других – у негативний.

Класифікувати конституційні обов'язки можна і за іншими, більш конкретними критеріями, які матимуть спеціальний характер. Видається, однак, що інші варіанти класифікації не виходитимуть за межі запропонованої нами загальної систематизації основних обов'язків.

Висновки

1. Відсутність критеріїв класифікації основних обов'язків, органічна єдність конституційних прав і обов'язків як обов'язкова і визначальна умова будь-якої істинної наукової класифікації прав, свобод і обов'язків визнавалися радянською доктриною права вагомими перепонами у самостійній класифікації конституційних обов'язків. В умовах розбудови в Україні демократичної правової держави така класифікація не лише можлива, але й необхідна. Можливість обумовлюється, по-перше, самостійною цінністю конституційних обов'язків (поряд із суб'єктивними правами) в регулюванні суспільних відносин; по-друге, сама органічна єдність прав і обов'язків має внутрішній глибинний зміст, а на практиці досягається дещо умовним, штучним їх конституційним поєднанням; по-третє, самостійна класифікація не призводить до втрати правильного уявлення про міру свободи людини, оскільки основні обов'язки – не єдині обмежувачі свободи; по-четверте, з'явилися нові критерії (ознаки, підстави) для класифікації обов'язків, яким у радянський період не надавалося значення.

Необхідність класифікації конституційних обов'язків зумовлюється тим, що вона дозволяє більш повно і краще їх вивчити, має важливе значення для удосконалення існуючої системи основних обов'язків. Чітка, науково обґрунтована їх класифікація сприятиме їх точному і неухильному додержанню (виконанню, ефективності практичної реалізації).

2. Класифікувати конституційні обов'язки можна за різними критеріями: 1) за характером зв'язку особи і держави – обов'язки людини і обов'язки громадянина; 2) за основними сферами життєдіяльності особи – особисті, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні; 3) за способом закріплення – а) прямо закріплені в Конституції України; б) ті, що впливають із тлумачення положень Основного Закону; 4) за функціональною спрямованістю (дією): а) ті, дія яких спрямована на охорону і захист конституційного ладу України та його основ; б) спрямовані на забезпечення законності і правопорядку в державі; в) спрямовані на розвиток економічної системи, на забезпечення

екологічної безпеки країни; 5) за їх адресатами (дестинаторами) – обов'язки щодо: а) держави; б) суспільства, інших людей, своїх близьких; в) себе; 6) за характером здійснення: а) ті, що реалізуються в конкретних правовідносинах; б) ті, що здійснюються в загальних (конституційних) правовідносинах; 7) за формою здійснення – індивідуальні і колективні; 8) за часом реалізації – постійні і тимчасові; 9) за характером забезпечення – обов'язки, для здійснення яких з боку держави: а) вимагається створення певних матеріальних благ, правозастосовча діяльність; б) не вимагається особливої активності, достатньо підтримання громадського порядку й законності.

3. З метою приведення конституційних обов'язків у гармонію з правами обґрунтовується необхідність прямого закріплення на конституційному рівні нових обов'язків: поважати національну гідність інших громадян; обов'язок брати участь у голосуванні на виборах і референдумах. Цій же меті слугує і тлумачення положень Конституції, відповідно до якого виявляються обов'язки людини і громадянина, встановлені не у прямій, а в опосередкованій формі, або ж які випливають із вимог правової держави (обов'язок присяжного і народного засідателя (ст. 124); обов'язок по забезпеченню економічної та інформаційної безпеки (ст. 17); обов'язок поважати права та свободи, честь і гідність інших людей (ч.1 ст. 68); обов'язок знати свої конституційні обов'язки (ч. 2 ст. 68); обов'язок поважати і захищати Конституцію України (ч.1 ст. 68)).

§2. Поняття і структура механізму реалізації основних обов'язків

В юридичній літературі радянського періоду та в новітніх українських джерелах проблемі реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина приділяється належна увага, чого не можна сказати про проблемні аспекти реалізації основних обов'язків. Значний внесок у розробку даної проблематики зробили відомі теоретики, серед яких М. В. Вітрук, Л. Д. Воєводін, В. А. Кучинський, М. А. Федотов, О. О. Лукашева та інші. Радянська юридична

наука розробила загальну концепцію суб'єктивних прав у напрямку, по-перше, наукового аналізу найважливіших принципів, на яких повинна ґрунтуватися реалізація вказаних прав і свобод; по-друге, теоретичної розробки загальної концепції реалізації суб'єктивних прав і свобод¹. Сучасна вітчизняна правова наука здебільшого акцентує увагу на проблемі забезпечення (гарантування) прав і свобод. Останнє дозволяє розглянути концепцію реалізації суб'єктивних прав з метою її використання для дослідження реалізації основних обов'язків.

Так, В. А. Кучинський під реалізацією основних прав громадян розумів перетворення закріплених у конституції загальних можливостей у відповідні реальні блага для конкретного громадянина². Для М. В. Вітрука реалізація конституційних прав і свобод громадян означає проведення їх у життя і в кінцевому підсумку задоволення потреб та інтересів у процесі використання конституційних прав і свобод³.

В. В. Копейчиков розглядав реалізацію суб'єктивних прав громадян як детально регламентований нормами права і гарантований суспільним і державним ладом демократичний за своїм змістом процес, який забезпечує кожному громадянину матеріальні і духовні блага, соціальні цінності, можливості реалізувати інтереси, досягти певної мети⁴.

На думку М. А. Федотова, процес реалізації конституційних обов'язків слід розуміти як перехід від юридично необхідного до фактичного⁵. При цьому “для того щоб забезпечити сприятливе протікання цього процесу, існує і постійно удосконалюється механізм реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків, який забезпечує їх гарантування і характеризує їх безпосереднє фактичне здійснення. Аналізований механізм включає перш за все загальні і спеціальні

---

¹ Див.: *Копейчиков В. В., Суцук З. И.* Реальный социализм: демократия, личность, права человека. – К.: Вища школа, 1983. – С. 108.

² Див.: *Кучинский В. А.* Политико-правовой механизм реализации и охраны конституционных прав граждан // Актуальные теоретические проблемы развития государственного права и советского строительства / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М.: Акад. наук СССР. Ин-т гос-ва и права, 1976. – С. 95.

³ Див.: *Витрук Н. В.* Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан // Конституционный статус личности в СССР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 201.

⁴ Див.: *Копейчиков В. В.* Реализация субъективных прав граждан // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 16.

⁵ *Федотов М. А.* Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории): Учеб. пособие. – Мин. высш. и средн. спец. образования СССР. – С. 60.

гарантії, які забезпечують умови процесу реалізації, здійснюють на нього позитивний вплив, сприяють підвищенню соціальної активності громадян”¹.

М. В. Вітрук обґрунтовує ідею про те, що “соціально-правовий механізм реалізації конституційних прав і свобод не може бути замкнений на характеристиці засобів, що забезпечують їх реалізацію. Соціально-правовий механізм реалізації конституційних прав і свобод повинен бути розглянутий і з позицій самої реалізації у вигляді спеціальної діяльності як самого носія конституційних прав і обов'язків, так і тих органів, організацій і осіб, які виступають відносно цього носія як зобов'язані”². На його думку, для розуміння соціально-правового механізму реалізації конституційних прав і свобод громадян важливо перш за все з'ясування місця і ролі в ньому системи гарантій, процесу самої реалізації, співвідношення реалізації і охорони (захисту) конституційних прав і свобод³.

В. А. Кучинський веде мову про політико-правовий механізм реалізації основних прав громадян, під яким розуміє сукупність всіх передбачених і толерованих правом засобів, що забезпечують здійснення конституційних норм, які закріплюють основи правового статусу особи⁴.

Автори монографії “Реалізація прав громадян в умовах розвинутого соціалізму” механізм реалізації прав і свобод розуміли як “спосіб здійснення прав і свобод, тобто особливим чином узгоджені правомірні позитивні дії особи, всіх зобов'язаних та інших суб'єктів права, а також умови і фактори, які впливають на цей процес”⁵. В. Князєв під механізмом реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків розуміє сукупність різних гарантій і дій, процес, у результаті функціонування якого особи, наділені певними правами, свободами та

---

¹ Федотов М. А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории): Учеб. пособие. – С. 60.

² Вітрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан // Конституционный статус личности в СССР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – С. 201.

³ Вітрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан // Конституционный статус личности в СССР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – С. 195.

⁴ Кучинский В. А. Политико-правовой механизм реализации и охраны конституционных прав граждан // Актуальные теоретические проблемы развития государственного права и советского строительства / Отв. ред. Б.Н.Топорнин. – С. 95.

⁵ Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / Под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Наука, 1983. – С. 52.

обов'язками, досягають цілей і благ, передбачених Конституцією України¹. В. П. Колісник механізм реалізації прав національних меншин розглядає у двох площинах: як сукупність взаємопов'язаних елементів та як процес, тобто як сукупність кількох послідовних, логічно обумовлених стадій². А. М. Колодій та А. Ю. Олійник розглядають механізм реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків як відносно відокремлену сукупність конституційних елементів, за допомогою яких в умовах додержання законності, з позиції гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню можливого у повсякденному житті. Причому до елементів механізму реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, в широкому розумінні, вони відносять: а) конституційні норми, що закріплюють суб'єктивні права; б) самі конституційні права та свободи, їх зміст, структуру та гарантії здійснення; в) юридичні обов'язки; г) юридичну діяльність, що є сутністю реалізації конституційного права; д) законність і правосвідомість людини та громадянина, що забезпечують правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конкретного конституційного права³.

Таким чином, у механізм реалізації конституційних прав і свобод більшість науковців включають такі основні компоненти: 1) гарантії реалізації (гарантії охорони); 2) процес реалізації (практичного здійснення) прав і свобод; 3) умови і фактори, які впливають на його протікання. Всі ці складові в практичній реалізації конституційних прав і свобод діють одночасно, а не в якійсь часовій послідовності, але для більш зручного вивчення проблеми зазвичай застосовується аналіз його окремих структурних компонентів.

¹ Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні // Право України. – 1998. – № 11. – С. 29.

² Колісник В. П. Конституційно-правові проблеми регулювання міжнаціональних відносин в Україні в умовах становлення правової держави: Автореф. дис... д – ра юрид. наук. – Харків, 2003. – С. 15.

³ Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 219.

Разом з цим у літературі радянського періоду механізм реалізації прав і свобод розглядався і як комплексне утворення, що складається з юридичного, соціально-психологічного та соціологічного механізмів. При цьому під юридичним механізмом розуміли весь юридичний інструментарій, за допомогою якого забезпечувалася реалізація прав і свобод: норми права, юридичні факти, юридичні документи, фіксація основних форм і способів організації їх здійснення¹; соціально-психологічний передбачав розкриття значення для реалізації прав, свобод і обов'язків особи компонентів її психологічної структури: ціннісні орієнтації, установки, інтереси, цілі, мотивацію і вольову активність²; соціологічний механізм передбачав аналіз соціальних чинників та умов, що впливають на процес реалізації прав, свобод та обов'язків (політичні, організаційні, ідеологічні та інші)³.

На наш погляд, соціально-психологічний та соціологічний механізми слід розглядати як чинники (фактори), реальні умови, соціальне середовище, які мають суттєвий вплив на реалізацію прав, свобод і обов'язків, а тому їх не слід відносити до окремого механізму. В реалізації конституційних прав і обов'язків найважливіше місце займає юридичний компонент, і саме він по праву може вважатися її механізмом. Всі інші елементи об'єднуються довкола нього. Деякі автори, ведучи мову про соціальний механізм реалізації конституційних обов'язків, по суті аналізували юридичні явища (категорії), які діють у процесі їх реалізації, а саме: конституційні (загальні) правовідносини, у рамках яких відбувається реалізація основних обов'язків, роль окремих юридичних інструментів (відповідальність, санкції) в їх забезпеченні тощо⁴.

Були й інші підходи щодо вивчення механізму реалізації конституційних прав і свобод. Так, А. А. Астрахань реалізацію конституційних прав і свобод розглядає в рамках внутрішнього і зовнішнього механізму, де внутрішній

---

¹ Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / Под ред. Е.А.Лукашевой. – С. 82.

² Там само. – С. 160.

³ Там само. – С. 68-81.

⁴ Див.: Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан СССР: сущность и проблемы реализации. – С. 7-10.

механізм – діяльність самого громадянина, спрямована на задоволення своїх потреб, а зовнішній – це діяльність уповноважених органів¹.

Таким чином, незважаючи на різноплановість підходів до розуміння механізму реалізації конституційних прав і свобод, більшість учених у дане поняття включає: 1) юридичний механізм реалізації; 2) процес практичного здійснення; 3) умови і фактори, які здійснюють вплив на нього. На наш погляд, автори іноді включають сюди компоненти, які не є механізмами у власному розумінні цього слова. Тому ми пропонуємо розглядати механізм реалізації основних обов'язків у вузькому розумінні як систему їх гарантій, яка включає: а) правову основу; б) інституційний елемент^{*}; і в широкому значенні: 1) як систему гарантій, 2) як процес практичного здійснення обов'язків, 3) як умови і фактори, що впливають на їх практичну реалізацію. Саме аналізу складових механізму реалізації конституційних обов'язків у широкому розумінні присвячено наступні параграфи.

§3. Реалізація конституційних обов'язків людини і громадянина як процес

Здійснення правових норм “є процес, а не якийсь одномоментний, “негайний” акт, який миттєво перетворює можливе на дійсне, тобто перериває можливість і кладе початок дійсності”². В. А. Пертцик та Л. П. Шмайлова вважають, що реалізація норм права являє собою не що інше, як процес практичного перетворення в життя вираженої в них державної волі всіма відповідними суб'єктами. Реалізація норм виражається в поведінці суб'єктів права, які узгоджують її з юридичними приписами³. Реалізація конституційних

---

¹ Див.: Астрахань А. А. Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук.– С. 16.

^{*} З цього виходить і Ю.М.Тодика, який під механізмом реалізації конституційних норм розуміє сукупність правових та інституційних елементів, за допомогою яких забезпечується на практиці здійснення конституційних установлень. Див.: Тодика Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 339.

² Матузов Н. И. Личность. Право. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – С. 126.

³ Пертцик В. А., Шмайлова Л. П. Реализация конституционных норм // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 6.

норм – це втілення приписів Конституції в правомірних діях громадян, юридичних осіб, державних органів, посадових та інших осіб¹.

Можна з впевненістю сказати, що обов'язки, закріплені в конституції, “живуть” і практично “діють” саме в процесі їх реалізації. В науковому дискурсі зверталася увага на те, що “слід відрізнити закріплену в законі необхідність встановленої поведінки (як вимогу і орієнтир, модель, лінію майбутньої поведінки) і самі реальні, фактичні дії, які виступають формою реалізації даного обов'язку. Обов'язок здійснити ту чи іншу дію і сама ця дія – не одне і те ж. Обов'язок – це тільки необхідність поведінки, але не сама поведінка як акт волі, як вчинок”². “Обов'язок може залишитись невиконаним, однак він зберігається, хоча “належної поведінки” немає”, – зазначав С. Ф. Кечек'ян³.

Реалізація конституційних обов'язків – це процес втілення їх ідеальних юридичних моделей у фактичні в правомірній поведінці зобов'язаних суб'єктів, у результаті якого задовольняються потреби та інтереси як держави і суспільства, так і самих носіїв обов'язків. Для нашого дослідження важливим є правильне розуміння суті процесу реалізації конституційних прав і свобод.

Радянська юридична наука розглядала процес реалізації суб'єктивних прав і свобод з точки зору їх стадій. Думку про структурність реалізації суб'єктивних прав чітко проводила Ц. А. Ямпольська. Як етапи такої реалізації вона виділяла: а) правоздатність як суб'єктивне право в потенції; б) правовий статус як суб'єктивне право, ще не реалізоване в правовідношенні; в) правомоччя – суб'єктивне право, здійснюване в правовідносинах⁴. Г. В. Мальцев, виходячи з того, що права і обов'язки в потенційному вигляді не становлять змісту правоздатності, вважав за доцільне вести мову лише про два етапи розвитку суб'єктивних прав і обов'язків: спочатку вони існують і розвиваються як елементи правового статусу, потім здійснюються в складі конкретного правовідношення⁵. В. А. Патюлін у свою чергу виділяв три стадії їх реалізації: стадія правового

¹ *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 338.

² *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. – С. 168.

³ *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе. – С. 60.

⁴ *Ямпольская Ц. А.* О субъективных правах // Вопросы советского государственного права: Сб. статей / Отв. ред. В. Ф. Коток. – Изд-во АН СССР, 1959. – С. 159.

⁵ *Мальцев Г. В.* Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – С. 87.

статусу (загального стану), стадія правового модусу (готовності до реалізації) і стадія конкретного правовідношення (безпосередньо реалізації)¹.

М. В. Вітрук у процес реалізації конституційних прав і свобод включає: прийняття рішення щодо конкретних шляхів і засобів втілення в життя права чи свободи, організацію виконання прийнятого рішення (включаючи в необхідних випадках і спеціальну організаційну діяльність спеціальних державних органів і громадських організацій по застосуванню правової норми) і фактичне саме виконання цього рішення².

Дані стадії реалізації основних прав і свобод громадян є досить умовними, і різні автори називають різні стадії реалізації прав і свобод. Так, В. Копейчиков та З. Суцук до таких відносять: 1) вирішення всіх питань, пов'язаних з визначенням потреби, інтересів і мети вибору варіанта поведінки для реалізації свого права в межах законодавства; 2) вираження ініціативи в реалізації особою свого суб'єктивного права; 3) визначення кола питань, пов'язаних з точним встановленням правових підстав належності особі відповідного права, його обсягу, конкретного змісту і межі використання; 4) точне встановлення усього набору засобів, як правових, так і неправових (але не заборонених законом), які належить використати в процесі реалізації права; 5) визначення контрагента, від поведінки якого залежить реалізація права особи і точне усвідомлення, якою дана поведінка повинна бути за своїм змістом і формою, які правові підстави є для відповідної поведінки контрагента, і т. ін.; 6) безпосереднє здійснення дій, пов'язаних з реалізацією суб'єктивного права у повній відповідності з установленими процедурами; 7) використання заходів захисту відновлення порушених прав. Правда, самі автори говорять, що такий поділ на стадії реалізації прав і свобод є умовний, оскільки деякі із стадій можна об'єднати або, навпаки, роз'єднати, а також ці стадії можуть бути доповнені іншими, виходячи із змісту відповідних прав і свобод³.

¹ Патюлин В. А. Субъективные права граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации // Советское государство и право. – 1971. – № 6. – С. 28.

² Вітрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан // Конституционный статус личности в СССР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – С. 202.

³ Копейчиков В. В., Суцук З. И. Реальный социализм: демократия, личность, права человека. – С. 114-115.

Реалізація конституційних обов'язків характеризується більшою простотою. Л. Д. Воеводін вважав, що здійснення громадянами своїх конституційних обов'язків становить процес, у якому присутні кілька стадій. Це, по-перше, здатність фактично виконувати покладені Основним Законом обов'язки (за станом здоров'я, наприклад); по-друге, здатність добровільно дотримуватись правових заборон; по-третє, своїми активними діями добросовісно виконувати обов'язки¹. Погоджуючись в цілому з таким баченням проблеми реалізації конституційних обов'язків, ми вважаємо необхідним підкреслити, що здатність виконувати покладені Основним Законом обов'язки (правосуб'єктність) – це не стільки стадія їх практичної реалізації, скільки важлива передумова, початковий стан реалізації.

Відмінності, які мають місце в реалізації конституційних обов'язків, суттєво ускладнюють проведення наукової та практичної типологізації процесу їх здійснення, адже кожен основний обов'язок має свій механізм реалізації з точки зору процесу. Однак, незважаючи на всі труднощі, провести наукову типологізацію процесу реалізації основних обов'язків можна. На наш погляд, деякою подібністю характеризується процес реалізації конституційних обов'язків, які здійснюються в ініціативному і в процесуально-процедурному (правовому) порядку.

Більшість основних обов'язків людини і громадянина в Україні реалізується в ініціативному порядку, тобто особа сама визначає порядок їх реалізації, її способи. До їх числа слід віднести: обов'язок додержуватися Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, не наносити шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки, обов'язки особи щодо власності, обов'язки батьків і дітей, шанування державних символів України.

Деякі конституційні обов'язки реалізуються в процедурно-правовому порядку, коли законом встановлюється як спосіб реалізації, так і його структура, послідовність дій зобов'язаної особи. Це військовий обов'язок, обов'язок

---

¹ Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 226.

сплачувати податки і збори, до певної міри обов'язок здобути повну загальну середню освіту.

Для нашого дослідження важливим є дослідити процес реалізації конституційних обов'язків, які здійснюються як в першому, так і в другому порядку.

Виходячи з того, що неухильне і добросовісне виконання громадянами своїх конституційних обов'язків є передумовою здійснення ними своїх прав і свобод, обґрунтованим виглядає висновок про те, що реалізація основних обов'язків, які здійснюються в ініціативному порядку, становить безперервний процес, а тривале і постійне виконання є звичайним способом їх існування. Реалізація таких обов'язків, як додержання Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, шанування державних символів, обов'язки щодо власності мають постійний, тривалий, безперервний характер, здійснюються у формі додержання, тобто утримання від вчинення дій, що заборонені Конституцією (пасивна поведінка). Часто людина не усвідомлює того, що вона реалізує конституційні обов'язки, оскільки “стан такої реалізації” є для неї повсякденним, постійним, звичним, нормальним актом.

Навряд чи доцільно говорити і про стадії реалізації таких обов'язків, оскільки виділити їх практично неможливо. Необхідне, належне, бажане (взяті в їх абстрактній формі, як вираження волі законодавця), з одного боку, і реально здійснюване, виконуване – з іншого, являють собою єдиний процес втілення вимог Основного Закону. В рамках даного процесу юридичне і фактичне ніби зливаються, проявляються разом.

Немає підстав говорити і про стан правосуб'єктності осіб, які реалізують вказані обов'язки, бо він не пов'язується із будь-якими юридичними фактами. Така реалізація обов'язків не залежить від стану здоров'я чи досягнення певного віку громадянами (виняток складає хіба що обов'язки батьків і дітей).

Важливою передумовою здійснення громадянами згадуваної категорії основних обов'язків є інтелектуальний процес їх внутрішнього засвоєння

(інтеріоризації). Інтеріоризація конституційних обов'язків передує самому процесу їх практичного здійснення. “Здійсненню вчинків у правовій сфері передує дія механізму психічної регуляції, усвідомлення інтересу, визначення цілей, системи мотивів, волевиявлення”¹. М. А. Гредескул, який предметно займався проблемою інтелектуального процесу, необхідного для здійснення права, писав: “... Підпорядкування праву як процес психологічний, а саме як ідейно-рушійний акт, розпадається на дві цілком різні частини: 1) частину, яка заповнена роботою ідей; 2) частину рушійну, представлену роботою волі. ...Роботу інтелекту, яка за часом продовжується досить довго, не можна ототожнювати із самою дією, вона являє собою самостійний психологічний стан, який лише підготовлює дію, але ясно від нього відрізняється і з ним не зливається”². На наш погляд, таке розмежування має виключно теоретичний характер у випадку вищезазначених обов'язків, оскільки на практиці ці два процеси збігаються. Водночас таке розмежування є плідним для розуміння процесу реалізації конституційних обов'язків, які здійснюються в процедурно-правовому порядку.

Засвоєння конституційних обов'язків – це розумова діяльність людини, яка полягає в їх внутрішній психічній обробці, сприйнятті. Саме тому важливо, щоб громадяни знали свої обов'язки. І завдання держави – доводити до громадян України зміст і форми реалізації основних обов'язків. Однак є значна частина громадян України, яка через причини об'єктивного і суб'єктивного характеру не знає своїх основних обов'язків, проте діє в межах Конституції і законів України. Така законослухняність у реальному житті досягається ними як під впливом правової інтуїції (совісті)³, так і під впливом норм моралі, релігійних норм тощо. Адже людина, від народження проживаючи в суспільній атмосфері, “всмоктує” з неї норми права, моралі, звичаї, релігійні принципи. Вони зовні непомітно проникають у її свідомість, створюючи уявлення про необхідне. Цей процес

---

¹ Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право / Отв. ред. Е.А.Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 168.

² Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права: Юридическое исследование. – Харьков: Изд-во Адольфа Дарре, 1900. – С. 43.

³ Див.: *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – Т. 1 и 2. – С. 85.

починається в дитячому віці (вихованням у сім'ї), продовжується вихованням у школі та подальшим суспільним вихованням.

Реалізація конституційних обов'язків завжди відбувається в межах певних суспільних відносин. Виходячи з того, що основні обов'язки є різновидом правових обов'язків, вони здійснюються в рамках правовідносин. Більшість конституційних обов'язків (які здійснюються в ініціативному порядку) реалізується у так званих загальних або конституційних правовідносинах. Характерними рисами даного виду правовідносин виступають такі їх якості: виникнення на основі конституційних норм; персонально не визначений склад суб'єктів; опосередкування ними найважливіших суспільних взаємозв'язків на зразок "громадянин-держава"; їх безперервний (тривалий) характер.

Реалізація конституційних обов'язків, яка здійснюється в процедурно-правовому порядку, має більш складний характер, обумовлений, по-перше, наявністю певних стадій реалізації, які виписані законодавчо; по-друге, необхідністю безпосереднього (позитивного) втручання органів державної влади в процес реалізації; по-третє, активністю поведінки зобов'язаної особи.

Важливою передумовою реалізації вказаного виду основних обов'язків є стан правосуб'єктності, тобто можливість і здатність за станом здоров'я, за віком чи за іншими ознаками бути носієм обов'язку. Так, суб'єктами військового обов'язку згідно із ст. 15 Закону України „Про загальний військовий обов'язок і військову службу”¹ є громадяни України, яким до дня відправки у військові частини виповнилося 18 років і які за станом здоров'я придатні до його виконання. Зарахування учнів до загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється, як правило, з 6 років (ст. 20 Закону)². Суб'єктом обов'язку по сплаті податків і зборів відповідно до ст. 4 Закону України „Про систему оподаткування”³ є фізичні особи, на яких згідно з законами України покладено обов'язок сплачувати податки і збори (обов'язкові платежі). Залежно від роду

¹ Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1369.

² Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

³ Про систему оподаткування: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 16. – Ст. 119.

діяльності, віку, інших ознак і визначається суб'єкт цього обов'язку. Наприклад, платниками податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів є фізичні особи, які мають зареєстровані в Україні власні транспортні засоби (ст. 1)¹.

Початковою стадією реалізації вищезазначених конституційних обов'язків є юридичний факт у формі видання уповноваженим державним органом правозастосовчого юридичного акта. Так, призов громадян на строкову військову службу проводиться у встановлені строки на підставі Указу Президента України, (п. 1 ст. 15 Закону України „Про загальний військовий обов'язок і військову службу). Рішення про призов громадян на строкову військову службу і призначення їх до виду (роду військ) Збройних Сил України чи інших військових формувань приймають районні (міські) призовні комісії (п. 6 ст. 14 Закону). Згідно з п. 1 ст. 24 цього Закону початком проходження військової служби для призовників вважається день прибуття до військового комісаріату для відправлення у військову частину. Початком виконання обов'язку здобути повну загальну середню освіту є зарахування учня до загальноосвітнього навчального закладу, яке проводиться наказом директора (ст. 18 Закону)². Початковою стадією реалізації обов'язку сплачувати податки і збори в найбільш загальному вигляді є державна реєстрація суб'єктів обов'язку за наявності відповідних вимог, передбачених чинним податковим законодавством, державними податковими адміністраціями України.

Найважливішою стадією реалізації вказаних обов'язків є безпосереднє вчинення зобов'язаним суб'єктом дій, що складають зміст конституційного обов'язку. В даному разі основною формою їх реалізації є виконання, яке полягає у цілеспрямованій, свідомій, активній, юридично значущій поведінці суб'єктів обов'язку. Така реалізація характеризується більшою чи меншою тривалістю у часі. Так, загальна середня освіта – це цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та

¹ Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 15. – Ст. 117.

² Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності (ст. 3 Закону України „Про загальну середню освіту”). Термін навчання для здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступеню становить 12 років (ст. 12 цього Закону). Термін перебування у Збройних Силах України та інших військових формуваннях для солдатів і сержантів, які проходять строкову військову службу, складає 12 місяців (ст. 23 Закону України „Про загальний військовий обов'язок і військову службу”). Практичне здійснення таких конституційних обов'язків відбувається в рамках конкретних правовідносин на зразок: платник податку – орган державної податкової служби, військовослужбовець – командування військової частини, учень – керівник школи (педагогічні працівники).

Завершується реалізація конституційних обов'язків вчиненням суб'єктами обов'язку фактичних дій та винесенням на цій підставі компетентним державним органом відповідного правозастосовчого акту. Так, закінчення проходження військової служби вважається день, з якого військовослужбовець виключений наказом по військовій частині із списків особового складу (п. 2 ст. 24 Закону України „Про загальний військовий обов'язок і військову службу”). Обов'язок фізичної особи щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) припиняється із сплатою податку і збору (обов'язкового платежу) або його скасуванням, а також у разі смерті платника (п. 4 ст. 9 Закону)¹. Отримання учнями (вихованцями) документів про повну загальну середню освіту слід вважати закінченням обов'язку по здобуттю повної загальної середньої освіти.

Якщо для конституційних обов'язків, які реалізуються в ініціативному порядку, характерною є вільна, творча діяльність людини, можливість обирати різні варіанти поведінки, то для обов'язків, реалізація яких відбувається в процедурно-правовому порядку, типовою є владність, категоричність, безумовність, виконання тільки в межах і способом, передбаченим законодавчо. “У сфері права, – зазначав Л. І. Петражицький, – має місце або виконання

---

¹ Про систему оподаткування: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 16. – Ст. 119.

обов'язку, або невиконання, порушення; простору для множинності варіантів виконання, а тим більше для розширення і розтягування до нескінченності тут немає – внаслідок визначеності умов, меж обов'язків і т.д.”¹. Головною особливістю методу регулювання правовідносин з приводу податків і зборів, на думку М. П. Кучерявенка, є “відсутність права оперативної самостійності суб’єктів. Права і обов'язки регламентуються однозначно, без будь-яких варіантів і, перш за все, імперативними нормами”². Це характерно і для військового обов'язку.

Висновки

1. Реалізація конституційних обов'язків – це процес втілення їх ідеальних юридичних моделей, встановлених в Основному Законі, у фактичні, в правомірній поведінці зобов'язаних суб’єктів, в результаті якого задовольняються потреби та інтереси держави, суспільства, самих носіїв обов'язків.

2. З точки зору процесу реалізації основні обов'язки можна поділити на ті, які здійснюються в ініціативному, і ті, які реалізуються в процедурно-правовому порядку. Реалізація основних обов'язків, які здійснюються в ініціативному порядку, являє собою безперервний процес, а тривале (постійне) їх виконання є способом їхнього існування. Реалізація конституційних обов'язків, які здійснюються в процедурно-правовому порядку, має більш складний характер, обумовлений: наявністю стадій реалізації, необхідністю безпосереднього втручання органів державної влади в цей процес, активністю поведінки зобов'язаної особи.

§4. Гарантії реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина

¹ *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – Т. 1 и 2. – С. 172.

² *Кучерявенко М. П.* Теоретичні проблеми правового регулювання податків та зборів в Україні: Дис... д-ра. юрид. наук. – С. 33.

Реалізація основних обов'язків як процес їх практичного втілення в життя можлива за умови існування дієвих юридичних засобів, за допомогою яких вона забезпечується. Демократизм і правовий характер держави значною мірою визначається тим, наскільки вона створює оптимальний режим реалізації конституційних норм. Ще у Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. в ст. 16 було закріплено основоположні принципи сучасного конституціоналізму: “Будь-яке суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено поділ влади, не має Конституції”¹. Отже, важливо не тільки закріпити демократичні права, свободи і обов'язки, а й створити ефективні механізми їх реального втілення. “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення є її головним обов'язком”, – проголошується у ст. 3 Конституції України.

Однак не слід забувати, що правовий статус людини і громадянина втілюється в життя не тільки через права і свободи, але й через конституційні обов'язки. Але чи потрібні для здійснення обов'язків гарантії? Оскільки суспільство і держава зацікавлені у виконанні громадянами їх обов'язків, а їх невиконання чи неналежне виконання має наслідком відповідальність, остільки проблема гарантій тут ніби “втрачає” своє значення. “Мабуть, удаваною простотою механізму реалізації правових обов'язків пояснюється те, що більшість авторів проблему гарантій стосовно обов'язків зовсім не ставлять”, – писав свого часу Л. Д. Воєводін². Лише деякі вчені вели мову про гарантії не тільки прав і свобод, але й обов'язків³. Разом з тим це була лише акцентуація уваги на необхідності гарантування і обов'язків без детального розгляду самих гарантій.

---

¹ Современные зарубежные конституции: Сб. док. / Сост. В. В. Маклаков. – М.: Норма, 1996. – С. 100.

² Воєводін Л. Д. Реализация конституционных прав и свобод советских граждан и деятельность высших представительных органов // Проблемы развития представительных органов власти социалистического государства / Под ред. С.С.Кравчука. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 106.

³ Див.: Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – С. 137; Березовская С. Г. Охрана прав граждан советской прокуратурой. – М.: Наука, 1964. – С. 93; Боброва Н. А. О конституционных гарантиях прав, свобод и обязанностей граждан СССР // Советское государство и право. – 1979. – № 3. – С. 3.

Вважаємо, що гарантувати і забезпечувати потрібно не лише права і свободи особи, але й її обов'язки¹, особливо конституційні. Оскільки без цього здійснення багатьох прав і свобод приречені на суттєві труднощі. До того ж виконання обов'язків є необхідним елементом демократії². Адже без стабільного конституційного ладу і міцного правопорядку, без дисципліни демократія нездійсненна, а побудова правової держави в Україні перетворюється в недосягну мрію. “Народ не може бути суверенним, якщо кожний член суспільства не має гарантованих основних прав і свобод, або якщо в суспільстві не забезпечено виконання громадянами покладених на них законом обов'язків”, – зазначає Ю. М. Тодика³. У зв'язку з цим цікавим є підхід Ю. П. Єрмоєнка щодо розуміння законності в поведінці громадян як здійснення ними конституційного обов'язку. Розглядаючи законність як обов'язок, науковець в його зміст включає і необхідність вимагати створення умов для здійснення відповідних діянь⁴.

Із необхідності забезпечення не тільки прав і свобод, але й обов'язків виходила і преамбула Закону України „Про громадянство України” в редакції від 16.04.97 р.⁵, де закріплювалося, що “Українська держава гарантує і захищає конституційні права і свободи своїх громадян та забезпечує виконання ними обов'язків перед суспільством”. “Якщо певний мінімум обов'язків, – писав П. Г. Виноградов, – вважається необхідним для існування суспільства, то на їх дотриманні доводиться наполягати ... навіть через застосування сили”⁶. На наш погляд, під “забезпеченням” у даному разі слід розуміти не тільки встановлення і притягнення до відповідальності осіб, які не виконують або неналежно виконують свої основні обов'язки, але й створення ефективних юридичних механізмів їх

---

¹ Див.: Синукова Т. В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Свердлов. юрид. ин-т. – С. 11.

² Матузов Н. И., Семенов Б. М. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР. – С. 29.

³ Тодика Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 155.

⁴ Див.: Ермоєнко Ю. П. Советская Конституция и законность / Науч. ред. Ржевский В. А. – С. 91.

⁵ Про громадянство України: Закон України в ред. від 16.04.97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 23. – Ст. 169.

⁶ Виноградов П. Г. Очерки по теории права. – С. 17.

реалізації. На думку Н. А. Бобрової, обов'язок сприяння держави в реалізації прав і обов'язків є по суті вираженням конституційного ладу, конституціоналізму¹.

Гарантуванню конституційних обов'язків держава повинна приділяти належну увагу з огляду й на те, що в деяких випадках в їх здійсненні зацікавлена в першу чергу саме вона. Адже “на відміну від використання правових норм їх виконання являє собою таку форму їх реалізації, яка має справу з виконанням громадянами та іншими суб'єктами права покладених на них обов'язків, які можуть за своїм змістом і не співпадати з волею зобов'язаних осіб”². Особливо це стосується обов'язків сплачувати податки і збори та військового.

Викладене свідчить про доцільність і необхідність гарантування конституційних обов'язків. Методологічною основою розгляду проблеми гарантування конституційних обов'язків може стати розуміння цієї проблеми стосовно прав і свобод особи. Важливо, однак, що “принцип єдності прав і обов'язків передбачає, що гарантії прав і гарантії обов'язків мають свою специфіку, яка втілюється в різних механізмах їх реалізації”³.

На наш погляд, розгляд проблеми гарантування конституційних обов'язків слід розпочинати із встановлення того, чим таке гарантування є взагалі. Виходячи із тлумачення даного слова, гарантувати – це значить забезпечити що-небудь, поручитися за що-небудь⁴. В юридичній літературі даються різні визначення категорії правових гарантій. Для П. О. Недбайла юридичні гарантії – це передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин⁵. М. В. Вітрук під правовими гарантіями розуміє сукупність умов і засобів, які забезпечують фактичну реалізацію і повну охорону прав і свобод всіх трудящих і кожної людини⁶. З цього виходять й інші

---

¹ Див.: Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 127.

² Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / Под ред. Е. А. Лукашевой. – С. 45.

³ Синюкова Т. В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – С. 11.

⁴ Толковый словарь русского языка: В 4 т. – Т. 2 / Под ред. Д.Н.Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. – С. 542.

⁵ Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44.

⁶ Вітрук Н. В. О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан. – С. 29.

науковці¹. А. В. Міцкевич юридичними гарантіями прав громадян називає порядок діяльності державних органів і установ, громадських організацій, що спрямована на попередження і припинення посягань на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення винних за їх порушення до відповідальності². На думку Б. С. Ебзєєва, гарантії – суть вираження соціальної відповідальності держави, обов'язків її органів і посадових осіб створювати всі необхідні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод і надання особі надійного інструментарію їх охорони і захисту³. В. Патюлін зміст гарантій бачить у створенні таких правових інститутів, які юридичними засобами забезпечували б можливість реалізації прав і виконання обов'язків, а також закріплювали б і охороняли права громадян від порушень з боку окремих посадових осіб державних органів та громадян⁴. Юридичні гарантії – це система взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію певних прав, відповідних їм обов'язків⁵. І. Бородін під гарантіями прав і свобод людини і громадянина розуміє систему соціально-економічних, політичних, організаційних і юридичних умов, за допомогою яких особа реалізує свої права і гарантовані законом інтереси⁶. “Гарантіями прав і свобод особи є встановлені законом юридичні засоби забезпечення їх реалізації, охорони і захисту”, – вважає К. Волинка⁷.

Деякі автори ведуть мову безпосередньо про гарантії конституційних обов'язків. “Гарантії основних обов'язків виражаються у створенні найбільш сприятливих умов для несення і активного виконання обов'язків, а також у

---

¹ Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / Под ред. Л. Д. Воеводина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 14; *Малеин Н. С.* Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан // Советское государство и право. – 1974. – № 6. – С. 41.

² *Мицкевич А. В.* О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве. – С. 28.

³ *Эбзеев Б. С.* Конституционные основы свободы личности в СССР / Под ред. И. Е. Фарбера. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – С. 124.

⁴ *Патюлин В. А.* Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений). – С. 238.

⁵ *Нерсесянц В. С.* Система юридических гарантий прав и свобод граждан // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации / Отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 60.

⁶ *Бородін І.* Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації // Право України. – 2001. – № 12. – С. 34.

⁷ *Волинка К.* Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – 2000. – № 11. – С. 31.

встановленні відповідальності і застосуванні заходів, що впливають із неї, щодо осіб, які не виконують своїх обов'язків”¹.

Таким чином, аналіз понять гарантій прав, свобод і обов'язків дозволяє зробити висновок, що до однієї групи гарантій автори відносять “умови реалізації” конституційних прав, свобод і обов'язків, а до іншої – “засоби”. Ми погоджуємося з тими науковцями, які загальні гарантії реалізації прав, свобод і обов'язків розглядають як передумови гарантування, реальні умови, соціальне середовище, в якому здійснюється їх реалізація². Оскільки серед соціальних умов є й такі, що здійснюють негативний вплив на їх реалізацію.

Нам видається доцільним говорити лише про юридичні гарантії, під якими розуміють закріплені в законодавстві засоби, що безпосередньо забезпечують реалізацію і охорону (захист) прав і обов'язків людини і громадянина³, не забуваючи при цьому, що ці засоби будуть неефективними в умовах політичної та економічної нестабільності, соціальної, релігійної та національної конфронтації тощо.

В юридичній літературі серед правових гарантій конституційних прав і свобод розрізняють гарантії реалізації і гарантії охорони⁴. При цьому до юридичних гарантій реалізації прав і свобод відносять закріплені в правових нормах: межі конституційних прав і свобод, їх конкретизацію в поточному законодавстві; юридичні факти, з якими пов'язується володіння і безпосереднє користування ними; процесуальні форми реалізації; засоби заохочення і пільги для стимулювання їх правомірної ініціативної реалізації. До гарантій охорони включають закріплені в правових нормах: конституційний контроль і нагляд; засоби захисту і міри відповідальності винних за порушення конституційних прав

---

¹ Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 227.

² Див.: Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 22; Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – С. 21.

³ Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 199.

⁴ Див.: Кучинский В. А. Политико-правовой механизм реализации и охраны конституционных прав граждан // Актуальные теоретические проблемы развития государственного права и советского строительства / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – С. 96-97; Витрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан // Конституционный статус личности в СССР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – С. 200-201; Мигачев Ю. И. Понятие и виды юридических гарантий (Юридические гарантии прав личности в Российской Федерации) (По материалам «круглого стола») // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 96-98.

і свобод громадян; процесуальні форми здійснення конституційного нагляду і контролю; застосування заходів захисту конституційних прав і свобод у випадках їх порушення, заходів відповідальності; засоби попередження і профілактики порушень конституційних прав і свобод громадян¹. Такий поділ виглядає методологічно обґрунтованим, і його можна застосувати також і до гарантій конституційних обов'язків, виділяючи перш за все гарантії реалізації основних обов'язків.

На наш погляд, під гарантіями реалізації основних обов'язків людини і громадянина слід розуміти сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується їх практичне здійснення. З огляду на те, що формами реалізації основних обов'язків є дотримання (пасивна поведінка) і виконання (активна дія), здається можливим поділ гарантій реалізації конституційних обов'язків на гарантії їх виконання і гарантії дотримання. Оскільки не всі правові засоби, які гарантують виконання, такою ж мірою є гарантіями і дотримання.

Ми підтримуємо тих науковців, які вважають, що “нормативно закріплені гарантії досягають своєї мети лише при створенні стабільного організаційного режиму гарантування. Нормативні і організаційні гарантії утворюють нерозривну єдність, що і становить спеціальне організаційно-правове гарантування”². “Правові гарантії не можуть бути реалізовані без відповідних інституцій, і, насамперед, державних”, – вважають Ю. М. Тодика і О. В. Марцеляк³. Таким чином, до гарантій реалізації конституційних обов'язків слід включати, по-перше, правову основу, по-друге, інституційний елемент, а їх сукупність складатиме механізм реалізації конституційних обов'язків у вузькому розумінні.

Правова основа механізму реалізації основних обов'язків. До гарантій реалізації конституційних обов'язків слід насамперед віднести положення Конституції України, які закріплюють принципи. Деякі автори норми-принципи

---

¹ Витрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан. – С. 200-201.

² Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм. – С. 32.

³ Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – С. 36.

відносять до гарантій прав і свобод¹. Так, важливою гарантією реалізації основних обов'язків особи є положення ч. 4 ст. 35 Основного Закону України, де встановлено, що “ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою”. Гарантуючий зміст цього положення проявляється подвійно. Для держави і суспільства в тому, що мотиви релігійних переконань не можуть бути підставою для звільнення особи від здійснення обов'язків або відмови від виконання нею законів. Деякі громадяни з корисливих мотивів або чогось подібного свідомо намагатимуться “підводити” себе під “мотиви релігійних переконань”, аби звільнитися від виконання обов'язків.

Принцип, проголошений ч. 4 ст. 35 Конституції, є надійною гарантією для осіб, які справді не можуть відбувати військову службу за релігійними переконаннями. В такому випадку цей обов'язок має бути замінений альтернативною (невійськовою) службою. При цьому законодавець вживає імператив – “має”, а не “може” бути замінено альтернативною (невійськовою) службою, що усуває можливість зловживання з боку Комісії у справах альтернативної (невійськової) служби² при вирішенні питання, замінювати чи не замінювати виконання військового обов'язку за наявності достатніх підстав для цього. Слід зазначити, що крок назустріч людям, віровчення яких не дозволяє їм повною мірою виконувати обов'язки перед державою і суспільством, знайшов своє відображення і на рівні поточного законодавства. Так, для осіб, які через свої релігійні чи інші переконання відмовляються від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомляють про це відповідні державні органи, зберігаються раніше встановлені форми обліку платників податків та інших

---

¹ Див.: *Речицкий В. В.* Конституционные гарантии права граждан СССР на участие в управлении государственными и общественными делами: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Харьков, 1982. – С. 45-48; *Тодика Ю. М., Марцеляк О. В.* Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – С. 23; *Боброва Н. А.* Гарантии реализации государственно-правовых норм. – С. 67.

² Положення про комісії у справах альтернативної (невійськової) служби: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 № 2066 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.

обов'язкових платежів (ст. 1 Закону)¹. Від виконання обов'язків народного засідателя та присяжного звільняються особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя (статті 67, 70 Закону)².

До гарантій реалізації конституційних обов'язків слід віднести і принцип рівності основних обов'язків. Згідно із ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Однак рівність у правах одночасно вимагає і рівності в обов'язках. Зміст принципу рівності основних обов'язків полягає в тому, що Основний Закон України не допускає “імунітету” для соціальних груп і окремих осіб у частині несення ними встановлених обов'язків. Всі громадяни України і кожен з них окремо – незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання, політичних переконань та інших обставин – повинні поводитися відповідно до вимог, які містяться в Конституції України. Винятки у несенні певних обов'язків повинні встановлюватися виключно законами і мають бути обґрунтованими. Так, військова служба для чоловіків не визнається дискримінацією за статевою ознакою (ст. 6 Закону)³. Рівність обов'язків також означає відсутність не передбачених законодавством обов'язків.

На наш погляд, як принцип і гарантію реалізації основних обов'язків слід розглядати такі положення Основного Закону України:

- кожному гарантується право знати свої права і обов'язки (ч. 1 ст. 57), тим більше, що “закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом” (ч. 2 ст. 57). Отже, обов'язок органів державної влади становить доводити до відома населення нормативно-правові акти, що стосуються

---

¹ Про державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів: Закон України від 22.12.94 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 2. – Ст. 10.

² Про судоустрій України: Закон України від 07.02.2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.

³ Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8.09.2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 52. – Ст. 561.

основних обов'язків людини і громадянина. Це сприятиме більшій освіченості громадян про свої обов'язки, і в кінцевому підсумку належній їх реалізації;

- закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ч. 3 ст. 57);

- закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58);

- кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55);

- кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (ч. 3 ст. 55);

- кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);

- кожен має право на правову допомогу (ч. 1 ст. 59);

- держава забезпечує доступність і безоплатність повної загальної середньої освіти (ч. 3 ст. 53).

Крім того, шляхом тлумачення гарантій, закріплених у статтях 60-63 Конституції, можна зробити висновок, що за певних умов вони також виступають як гарантії реалізації громадянами своїх конституційних обов'язків¹. Так, ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ч. 1 ст. 60). За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність (ч. 2 ст. 60). Згідно із ч. 1 ст. 61 ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності за одне і те саме

---

¹ Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: Навчальний посібник. – Х.: Факт, 2001. – С. 134.

правопорушення. Отже, особа не може двічі відповідати за порушення одного обов'язку.

Важливою гарантією здійснення основних обов'язків є конкретизуючі норми, за допомогою яких встановлюється процедурно-правовий механізм їх реалізації. “Сутність цього виду гарантій полягає в тому, щоб сприяти реалізації правових норм через їх конкретизацію. Конкретні норми є гарантіями лише на стільки, на скільки вони опосередковують реалізацію загальних норм”¹. На думку Л. С. Явича, “найважливішою юридичною гарантією прав громадян потрібно вважати чітку регламентацію законодавством усього процесу набуття, захисту і реалізації суб'єктивних прав”². “Розвиток і конкретизація галузевим законодавством конституційних прав і свобод громадян – один із першочергових заходів досягнення їх реальності”, – вважав Л. Д. Воєводін³.

На нашу думку, слід звернути увагу на особливості нормативної основи механізму реалізації основних обов'язків порівняно з іншими юридичними обов'язками. Адже згідно із ст. 8 Основного Закону України норми Конституції України є нормами прямої дії, а це означає, що конституційні обов'язки також діють прямо. Водночас принцип прямої дії конституційних обов'язків не виключає необхідності створення правового механізму їх реалізації за допомогою норм поточного законодавства, оскільки інакше вони ризикують залишитися нереалізованими.

Пряма дія положень Основного Закону України щодо конституційних обов'язків має специфіку порівняно з прямою дією норм, що встановлюють права і свободи особи. Вона визначається тим, що реалізація більшості основних обов'язків можлива лише після прийняття відповідних законів (виняток складає обов'язок шанувати державні символи України, процедурно-правовий механізм якого ще не до кінця врегульований). Останнє компенсується закріпленням у Кримінальному кодексі України відповідальності за крайні прояви неповаги до

---

¹ Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм. – С. 67.

² Государство и право развитого социализма в СРСР / А. И. Королев, В. С. Петров, В. Д. Сорокин и др. – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1977. – С. 120.

³ Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / Под ред. Л. Д. Воєводина. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – С. 45.

державних символів України (ст. 338)¹. Цього не можна сказати про основні права і свободи людини і громадянина, де відсутність конкретизуючих законів не може бути підставою для відмови в їх захисті з боку судових органів (ч. 3 ст. 8 Конституції).

Таким чином, пряма дія Конституції в частині основних обов'язків означає необхідність обов'язкового прийняття конкретизуючих законів у випадках, передбачених Основним Законом, з метою гарантування їх реалізації. Це саме той випадок, коли “конституційна норма може бути застосована безпосередньо крім тих випадків, коли обов'язковість конкретизації впливає безпосередньо з тексту Конституції”², а “в системі юридичних гарантій конституційного статусу особи поточне законодавство відіграє вирішальну роль”³. У зв'язку з цим грубим порушенням Конституції в частині прямої дії конституційних норм слід вважати практику, яка склалася довкола дії окремих положень Конституції Російської Федерації 1993 р. Зокрема, її ч. 3 ст. 59 передбачає для громадян Росії можливість заміни військової служби альтернативною цивільною службою. “Однак доки закону про таку службу не прийнято, в прямому застосуванні норми Конституції військові комісаріати відмовляють, примушують молодих людей іти на військову службу, а “відмовників” намагаються притягти до кримінальної відповідальності, знаходячи в цьому підтримку як прокуратури, так і судів”⁴. Так, лише в 1994 р. за ст. 85 КК РФ було засуджено майже 300 чоловік, хоча вони й апелювали до заміни військової служби альтернативною⁵. Втім, як зазначається в одній з Постанов Конституційного Суду Російської Федерації, закріплене ч. 3 статті 59 Конституції Російської Федерації право її громадянина у випадку, якщо його переконанням чи віросповіданням суперечить несення військової служби, на заміну її альтернативною цивільною службою не потребує конкретизації і є, як

---

¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.

² *Пертцик В. А., Шмайлова Л. П.* Реализация конституционных норм. – С. 3-10.

³ *Корешкова И. Н.* Гарантии основных прав и свобод граждан СССР в текущем законодательстве // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 11: Право. – 1980. – № 6. – С. 46.

⁴ *Авакьян С. А.* Конституция России: природа, эволюция, современность. – 2-е изд. – М.: РЮИД. Сашко, 2000. – С. 197.

⁵ *Колосова Н. М.* Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 89.

впливає із статей 18, 28, і 59 Конституції, безпосередньо діючим, причому саме індивідуальним правом, тобто пов'язаним зі свободою віросповідання в її індивідуальному, а не колективному аспекті, а відповідно, повинно забезпечуватися незалежно від того, чи належить громадянин до тієї чи іншої релігійної організації¹. Крім цього, це право „повинно забезпечуватися незалежно від того, прийнято чи не прийнято відповідний федеральний закон. Прагнення громадянина реалізувати своє конституційне право не забороненими законом способами в будь-якому разі не може бути підставою для порушення проти нього кримінальної справи чи іншого переслідування. Дії громадян, що реалізують своє конституційне право на альтернативну цивільну службу, не можуть розцінюватися як ухилення без поважних причин від військової служби і, відповідно, не підпадають під ознаки передбаченого статтею 80 КК РФ порушення – ухилення від чергового призову на дійсну військову службу”².

Із прийняттям Конституції України 1996 р. почався новий етап у розвитку нормативної основи (гарантій) механізму реалізації основних обов'язків. Процес її удосконалення порівняно з радянським періодом характеризується тим, що, по-перше, Основний Закон України встановлює, що саме законами визначаються основні обов'язки громадянина (п. 1 ч. ст. 92). Це важливо з огляду на те, що конституційні обов'язки втілюватимуться в практику за допомогою законів, які приймає Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади, акти якого мають не лише юридичне верховенство, а й значну стабільність. По-друге, тим, що в деяких статтях Конституції містяться прямі вказівки на необхідність встановлення законом певного порядку їх реалізації. Так, громадяни відбувають військову службу відповідно до закону (ч. 2 ст. 65), кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67). Під формулюванням “у встановленому законом порядку” розуміють, що

---

¹ Постановление Конституционного Суда РФ от 23 ноября 1999 года № 16-П по делу о проверке конституционности абзацев третьего и четвертого пункта 3 статьи 27 Федерального закона от 26 сентября 1997 года «О свободе совести и о религиозных организациях» // Собрание законодательства РФ. – 1999. – № 51. – Ст. 6363.

² Определение Конституционного Суда РФ от 22 мая 1996 года № 63-0; (пункт 2 и 3 мотивировочной части). – Див.: Лазарев Л. В. Правовые позиции Конституционного Суда России. – М.: ОАО «Издательский дом „Городец”»; «Формула права», 2003. – С.376.

механізми реалізації вказаних основних обов'язків визначатимуться поточним законодавством, причому виключно законами. Таким чином, важливою гарантією реалізації конституційних обов'язків є юридична процедура, тобто встановлена в законі послідовність і узгодженість дій зобов'язаної особи, а також обсяг, зміст, засоби та строки їх вчинення.

Важливо, щоб основні обов'язки якнайшвидше знайшли своє розкриття саме на рівні законів. “Обов'язки громадян та інших осіб відносно держави можуть визначатися виключно Законом і тільки в межах, встановлених Конституцією як гарантії свободи”¹. „Жодна особиста повинність чи майновий податок не можуть бути встановлені, інакше як на підставі закону” (ст. 23 Конституції Італії). “Регулювання законом конституційних прав і основних свобод громадян має доводитись до такого рівня конкретизації, щоб не лише забезпечити функціонування правовідносин на основі закону, а й не залишати місця для підзаконного, а тим більше відомчого нормативного регулювання”². Ще у 1984 р. В. В. Копейчиков з цього приводу писав: “Стосовно прав, свобод і обов'язків громадян необхідно досягти такого стану, щоб їх правове регулювання здійснювалось на рівні закону і тільки закону і щоб закон був достатньо конкретним, визначеним і усував саму можливість його помилкового тлумачення в підзаконних актах”³.

Ця вимога особливо актуальна в Україні в частині регламентування деяких конституційних обов'язків. Так, у ч. 4 ст. 1 Закону України “Про систему оподаткування”⁴ на вимогу Конституції встановлено, що ставки, механізм справляння податків і зборів (обов'язкових платежів), за винятком особливих видів мита, і пільги щодо оподаткування не можуть встановлюватися і змінюватися іншими законами України, крім законів про оподаткування. Проте тривалий час (а стосовно фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності й досі) ставки, механізм збирання деяких податків регулювався декретами Кабінету

¹ Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 444.

² Див.: Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 216.

³ Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан. – С. 17.

⁴ Про систему оподаткування: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 16. – Ст. 119.

Міністрів України¹, які багато в чому не відповідають Конституції. Однак не це головне. Важливо те, що ст. 23 Декрету “Про прибутковий податок з громадян” встановлено, що “Інструкція щодо застосування цього Декрету видається Головною податковою інспекцією України”, яка в свою чергу на виконання цього положення затвердила “Інструкцію про прибутковий податок з громадян”². Остання із значною кількістю змін і доповнень (більше 8 за період після прийняття Конституції) діє й сьогодні. Часто суб’єкти обов’язку не встигають слідкувати за змінами до податкового законодавства, хоча ст. 57 Конституції України зобов’язує органи державної влади доводити до відома населення нормативно-правові акти про права і обов’язки громадян. Немає гарантій і в тому, що Державна податкова інспекція України “не спокується” протлумачити деякі положення Декрету на свою користь, внівши при цьому відповідні зміни в Інструкцію, яка є обов’язковою для застосування, наприклад у частині зміни ставок податку чи механізму його нарахування³. Тому, на наш погляд, з метою гарантування реалізації конституційних обов’язків важливо усувати такого роду протиріччя в законодавстві України, регламентувати основні обов’язки виключно законами.

Удосконалення існуючої системи основних обов’язків передбачає не лише їх регламентування на рівні законів, але й посилення їх процедурно-правової упорядкованості, створення зручних процедурно-правових форм реалізації конституційних обов’язків. Добре розроблена і закріплена в законі процедура забезпечить повне і ефективно їх виконання. Така процедура повинна втілювати не лише примус, але й свободу вибору варіанту поведінки для суб’єктів обов’язку

---

¹ Про прибутковий податок з громадян: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 77; Про податок на промисел: Декрет Кабінету Міністрів України від 17.03.93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 19. – Ст. 28; Станом на 10 червня 2002 року видано 6 336 (!) нормативно-правових актів, що регулюють сплату податків, акцизів, обов’язкових зборів і платежів. З них лише 245 є Законами України, а з 245 законів – 191 (78%) – із змінами і доповненнями до вже існуючих. Усі інші акти (6 091) – підзаконні (у т. ч. відомчі, зокрема авторства ДПА – 2 194). Таким чином питома вага 54 діючих на той час законів у загальній кількості нормативно-правових актів становила 0,9 %. Див.: *Ластовецький А.* „Немає нічого більш постійного, ніж смерть і податки”: Податкова політика: спроба системного аналізу // Віче. – 2002. – № 9 (126). – С. 54.

² Інструкція “Про прибутковий податок з громадян”: Затв. Наказом Головної державної податкової інспекції від 21.04.93 р. № 12 (із зм. і доп.) // *Бизнес (Сб. системат. законодательства)*. – 2001. – № 35 (450).

³ Див.: *Петриченко О.* Спорное налогообложение физлиц // *Юридическая практика*. – 2003. – № 15 (277). – 15 апреля. – С. 7; *Гайдар В, Слипченко Ю.* Подоходный налог по основному месту работы // *Юридическая практика*. – 2003. – № 7 (269). – 18 февраля. – С. 7.

в рамках необхідної. Адже “волонтаристське введення жорстких юридичних механізмів, які обмежують свободу вибору іншого варіанта поведінки, крім встановленого в диспозиції зобов’язуючих норм, переважання адміністративно-правового регулювання стають гальмом у розвитку зацікавленості працівників у результатах праці, ініціативи і підприємливості трудових колективів”¹. При створенні процедурно-правових форм реалізації основних обов’язків “правові норми мають бути побудовані так, щоб їх можна було розглядати одночасно і як закони примусу, і як закони свободи. Держава повинна гарантувати як легальність поведінки особи, не вимагаючи від неї особливого ентузіазму, так і легітимності приписів, що забезпечує можливість дотримання норм із поваги до закону”². На ці принципи повинен орієнтуватися законодавець при розробці конкретизуючих основні обов’язки законів.

Сьогодні в Україні діє ціла низка нормативно-правових актів, що регламентують конституційні обов’язки. Одні з них встановлюють процедурно-правові аспекти реалізації основних обов’язків (сплата податків, військовий обов’язок), інші – детально розкривають їх зміст, вказуючи необхідний варіант поведінки для їх реалізації. Виписаний законодавчо, чітко та зрозуміло зміст і процедурно-правовий механізм здійснення основних обов’язків – важлива гарантія їх належної реалізації, оскільки є орієнтиром для суб’єкта при їх здійсненні, вказує на межу обов’язків, унеможливує домагання з боку органів державної влади і місцевого самоврядування стосовно виконання обов’язків, не передбачених законом. Особливо це стосується обов’язку по сплаті податків і зборів. „Законодавчі органи з метою реалізації конституційного обов’язку громадян сплачувати законно встановлені податки і збори повинні забезпечити, щоб закони про податки були конкретними і зрозумілими. Невизначеність норм у законах про податки може призвести до такої, що не відповідає принципам правової держави (ст. 1 Конституції Російської Федерації), сваволі державних органів та посадових осіб в їх взаємовідносинах з платниками податків і до

---

¹ Сапун В. А. Механизм реализации советского права // Правоведение. – 1988. – № 1. – С. 8.

² Цит. за: Максимов С. Інститут прав людини в сучасному світі: філософсько-правові аспекти // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3 (22). – С. 49-57.

порушення рівності прав громадян перед законом (ч. 1 ст. 19 Конституції Російської Федерації)”¹. Рішення, дії або бездіяльність посадових і службових осіб, у зв’язку з якими громадянин вважає, що на нього покладено обов’язки, не передбачені законодавством, або передбачені законодавством, але без урахування конкретних обставин, за яких ці обов’язки мають покладатися, або що вони покладені не уповноваженими на це особою чи органом, можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства.

Важливою гарантією ефективності реалізації громадянами своїх конституційних обов’язків є юридична відповідальність за їх невиконання чи неналежне виконання. На думку В. А. Сапуна, шляхом додержання реалізуються юридичні обов’язки пасивного змісту, тобто обов’язки утримуватися від вчинення заборонених дій. “Дотримання заборон забезпечується охоронними правовими засобами, санкціями охоронних норм і інститутів, механізмом юридичної відповідальності”². На наш погляд, юридична відповідальність є гарантією не лише додержання конституційних заборон (пасивного обов’язку), але й виконання конституційних обов’язків. Однак, якщо для додержання основних обов’язків юридична відповідальність є чи не головною гарантією, то для виконання – тільки однією з гарантій.

Л. Д. Воеводін вважав, що найбільш суттєвим для обов’язків є відповідальність, що є соціально-правовим фактором, чинником, який, з одного боку, зв’язує зобов’язаного суб’єкта існуючим правопорядком, а з іншого – стимулює його активність, забезпечує неухильне виконання обов’язків³. Однак юридичну відповідальність не можна ототожнювати з покаранням і пов’язувати безпосередньо з правопорушенням. Юридична відповідальність – перш за все особлива форма соціального зв’язку, ефективність дії якої полягає в особливому обов’язку людини терпіти негативні наслідки у разі порушення вимог юридичної

---

¹Постановление Конституционного Суда РФ от 8 октября 1997 года № 13-П по делу о проверке конституционности Закона Санкт-Петербурга от 14 июля 1995 года «О ставках земельного налога в Санкт-Петербурге в 1995 году»; абзацы второй пункта 4, первый пункта 5, второй пункта 6 и первый пункта 7 мотивировочной части // Собрание законодательства РФ. – 1997. – № 42. – Ст. 4901.

² Сапун В. А. Механизм реализации советского права. – С. 9.

³ Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 141.

норми, джерелом якого є не безпосередньо порушення чи протиправний вчинок, а відповідний акт застосування юридичних норм¹.

Свого часу П. О. Недбайло до самостійного виду юридичних гарантій правильного здійснення правових норм крім усього іншого відносив і відповідальність. При цьому відповідальність не лише за правопорушення, але й за виконання розпорядження норми. Йдеться про такий вид юридичної відповідальності, як обов'язок діяти правомірно². “Всюди, де мова йде про обов'язки та їх виконання, – підкреслює М. С. Строгович, – неминуче присутня відповідальність за належну їх реалізацію”³. Під юридичною відповідальністю вчений розуміє перш за все відповідальне ставлення людини до своїх обов'язків, відповідальність за правильне виконання особою покладених на неї законом обов'язків, тобто відповідальність в її позитивному значенні⁴. Позитивна відповідальність – це відповідальне ставлення особи до своїх обов'язків, які покладені на неї законом, правильне, добросовісне, успішне, ефективне їх виконання⁵. Суть позитивної відповідальності при виконанні військового обов'язку, на думку Є. Я. Кравця, полягає в “усвідомленні військовослужбовцями свого військового обов'язку, у свідомому ініціативному виконанні його юридичних обов'язків”⁶. Якщо обов'язок усвідомлено, то він виступає вже не як примусове, а як внутрішньо належне. Людина приходять до висновку, що вона повинна вчиняти саме так, оскільки саме така поведінка відповідатиме її людській сутності, інтересам держави, інших людей.

При цьому у людини виникає відповідальність уже тоді, коли вона приступає до виконання своїх обов'язків, а не лише тоді, коли вона їх ігнорує⁷. Позитивна відповідальність, на відміну від негативної, не тимчасова і не примусова, а постійна, добровільна і глибоко усвідомлена відповідальність особи

¹ Див.: Диденко Н. Г., Селиванов В. Н. Право и свобода. – С. 22.

² Див.: Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. – С. 50.

³ Строгович М. С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72.

⁴ Строгович М. С. Сущность юридической ответственности. – С. 73.

⁵ Строгович М. С. Сущность юридической ответственности. – С. 76.

⁶ Кравец Е. Я. Правовые и нравственные основы советского воинского долга: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Киев. гос. ун-т. – К., 1987. – С. 4.

⁷ Див.: Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. – С. 50.

за свою поведінку в теперішньому і майбутньому за належне виконання своїх юридичних обов'язків і громадянського обов'язку¹. М. А. Краснов приходять до висновку, що юридична відповідальність суб'єкта права настає вже з моменту наділення його відповідним правовим статусом². “Суб'єктивна правова відповідальність, – зазначає Ю. І. Новік, – містить узагальнену (не пов'язану з конкретною нормою або ситуацією) орієнтацію особи на необхідність співвідносити свою поведінку в сфері правового регулювання з правовими принципами, нормами, цінностями і оціночними поняттями, будувати цю поведінку відповідно до них. Таке ставлення характеризується свідомим і добровільним виконанням своїх правових обов'язків”³. З цього ж виходять і інші науковці⁴. При цьому “юридичного відтінку відповідальність закріплюється в структурі правосвідомості, звичайно, не простим фактом розуміння смислу приписів правових норм, а виробленням особливого, активного ставлення до них, оформленням у особи міцних установок правомірної поведінки”⁵. Таким чином, відповідальність в її позитивному розумінні включається в механізм реалізації конституційних обов'язків на самому початку, постійно її супроводжує і є важливою гарантією їх правомірної реалізації.

Значущість позитивної відповідальності для належної реалізації конституційних обов'язків знаходить свій вираз і на рівні законодавства. Так, однією з умов добросовісного виконання військового обов'язку є військова дисципліна – бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених військовими статутами та іншим законодавством. При цьому „військова дисципліна ґрунтується на усвідомленні військовослужбовцями свого військового обов'язку, відповідальності за захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, на їх вірності Військовій присязі”. У свою чергу, військова дисципліна досягається шляхом

---

¹ Див.: Матузов Н. И. Правовая система и личность. – С. 108.

² Краснов М. А. Юридическая ответственность – целостное правовое явление // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 77.

³ Новик Ю. И. Психологические аспекты правового регулирования (теоретические исследования): Автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1990. – С. 24.

⁴ Див.: Боброва Н. А., Зражевская Т. Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм. – С. 17.

⁵ Астемиров З. А. Понятие юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С. 64.

виховання свідомого ставлення до виконання військового обов'язку, вірності Військовій присязі, особистої відповідальності кожного військовослужбовця за дотримання Військової присяги, виконання своїх обов'язків, вимог військових статутів (статті 1 та 2 Статуту)¹.

Принциповим, на наш погляд, є те, що “погроза негативними наслідками за недотримання правової норми у вигляді санкції є об'єктивна реальність, що має відносно самостійне значення для виховання позитивної відповідальності у правосуб'єктних осіб”². Своєю превентивною стороною охоронні гарантії (відповідальність у ретроспективному розумінні, санкції) вливаються в процес реалізації правових норм, виконуючи в ньому превентивно-охоронну функцію. Засоби охорони державно-правових норм сприяють реалізації норм своєю наявністю, превентивно-попереджувальним впливом на суб'єктів державно-правових відносин, створенням обстановки невідворотності покарання³. Ще Н. А. Гредескул зазначав, що “свою роботу на користь права фізичне насилля здійснює у стані погрози, як знаряддя психологічного впливу”⁴. Отже, суттєве значення в праві має не фізичний примус, а страх відчутти на собі ті заходи, які психічно примушують громадян узгоджувати свою поведінку з вимогами права⁵.

Звичайно, глибинні мотиви сумлінного виконання конституційних обов'язків можуть бути різними. Однак слід погодитись з Г. Ф. Шершеневичем, який вважав, що страх перед загрозою становить мотив, який перетворюється шляхом довгої дії на мотиви іншого роду, зокрема, на готовність слідувати нормам права із почуття законності, вихованого страхом перед авторитетом закону; через поклоніння перед державністю, яка вкоренила це почуття до себе страхом перед своєю силою⁶. Така еволюція яскраво підтверджена досвідом США. Як писав А. де Токвіль, громадянин спочатку служить суспільним

---

¹ Дисциплінарний статут Збройних Сил України. Затв. Законом України від 24.03.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 19. – Ст. 809.

² Астемиров З. А. Понятие юридической ответственности. – С. 64.

³ Див.: Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – С. 95.

⁴ Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права: Юридическое исследование. – С. 28.

⁵ Див.: Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – Т. 1 и 2. – С. 269.

⁶ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – Т. 1: Часть теоретическая. – М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. – С. 297.

інтересам з необхідності, а відтак уже здійснює свідомий вибір; на зміну розрахункові приходять інстинктивна спонукка; і, достатньо напрацювавшись заради блага своїх співгромадян, він врешті-решт набуває звичку і схильність їм служити¹. На думку К. В. Арановського, страх перед силою держави і примусом відіграє суттєву, проте не вирішальну роль. Законослухняність забезпечує, головним чином, особиста нормативність людини. „Звичайно, побоювання бути покараним і втратити в майні чи в суспільному становищі придушує спокусу порушувати правила. Але до примусу з боку публічної влади (в цивілізованих суспільствах) ставляться, в цілому, позитивно, знаходячи в ньому не стільки загрозу для себе, скільки впевненість в тому, що примусом привернуть до загального порядку тих, хто на нього посягає”².

Таким чином, гарантує значення санкцій юридичної відповідальності для реалізації конституційних обов'язків проявляється в їх превентивному впливі на свідомість суб'єкта обов'язку, стимулюванні до їх реалізації. Неналежне виконання конституційних обов'язків означає, що не спрацював превентивний вплив санкцій, що має наслідком відповідальність у ретроспективному розумінні. Разом із цим ретроспективна відповідальність є гарантією реалізації конституційних обов'язків для самої особи і на перспективу, діє як превенція щодо інших осіб. Так, згідно із ст. 23 Кодексу України про адміністративні правопорушення³ адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами. Відповідно до п. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України⁴, покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

¹ Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці. – С. 414.

² Арановський К. В. Конституційна традиція в російській среде. – С. 312.

³ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Затв. Законом УРСР від 07.12.84 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

⁴ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.

Таким чином, важливою гарантією реалізації конституційних обов'язків є відповідальність особи як в позитивному, так і в ретроспективному розумінні. Для забезпечення реалізації основних обов'язків законодавцю слід передбачити санкцію за їх невиконання чи неналежне виконання, реалізація якої має наслідком ретроспективну відповідальність і сприяє виробленню позитивної відповідальності особи.

Свого часу Л. Д. Воеводін вважав, що як правові гарантії конституційних прав і свобод може розглядатися будь-який юридичний феномен, якщо він сприяє втіленню основних прав і свобод у життя¹. Виходячи з цього, до правових засобів, які сприяють ефективності реалізації конституційних обов'язків, слід відносити і пільги та заохочення. Під правовою пільгою розуміють правомірне полегшення становища суб'єкта, що дозволяє йому повніше задовольнити свої інтереси, та виявляється як у наданні додаткових, особливих прав, так і в звільненні від обов'язків². Водночас значення пільг для реалізації прав і свобод та реалізації обов'язків має істотні відмінності.

Пільги для здійснення конституційних прав і свобод можна розглядати в двох аспектах. По-перше, як гарантії реалізації та забезпечення прав громадян. Мета їх встановлення – надання можливості для найповнішої реалізації особою своїх прав та набуття певних благ у разі наявності в особи менших (за юридично значущими критеріями) можливостей застосування своїх здібностей в силу різних обставин. Наприклад, право першочергового вступу до навчальних закладів є гарантією права на освіту для певних категорій громадян, право на соціальну допомогу є гарантією права на достатній життєвий рівень для малозабезпечених тощо.

По-друге, пільга – це спеціальне право, надане суб'єкту, яке дає можливість розглядати останнього як носія спеціального статусу. Наприклад, потерпілі від аварії на Чорнобильській АЕС наділені певним колом пільг, що свідчить про наявність у них спеціального статусу.

---

¹ Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / Под ред. Л. Д. Воеводина. – С. 41.

² Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – С. 648.

Для реалізації конституційних обов'язків пільги та заохочення виконують функцію стимулювання юридично обов'язкової поведінки. До загальних цілей правових форм заохочення В. М. Баранов відносить: а) спонукання особи чи організації до виконання дії, яка виходить за звичні вимоги; б) стимулювання нових дій з боку заохочуваної особи; в) стимулювання схвалених державою дій стосовно інших осіб і колективів¹.

Стимулюючу функцію виконують передусім податкові пільги. Так, згідно із ст. 48 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"² в Україні здійснюється стимулювання раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища шляхом надання пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій і громадян у разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, при переході на маловідхідні і безвідхідні ресурси тощо. Подібне положення міститься і в ст. 5 Земельного кодексу України.

Прикладом стимулюючих пільг можуть також бути спеціальні права, надані учням, які з відзнаками здобули повну загальну середню освіту, призерам Всеукраїнських учнівських олімпіад при прийомі на перший курс вищих навчальних закладів. Згідно із ст. 23 Закону України "Про загальну середню освіту"³ для учнів (вихованців) встановлюються різні види морального стимулювання та матеріального заохочення, передбачені Міністерством освіти України, іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Однак пільги мають гарантуюче значення і для здійснення основних обов'язків. Так, чинним законодавством передбачено, що учні (вихованці) загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і

---

¹ Баранов В. М. О некоторых условиях повышения юридической эффективности поощрительных норм советского права // Вопросы теории государства и права: Межвуз. науч. сб. / Отв. ред. М. И. Байтин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – Вып. 4. – С. 131.

² Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

³ Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

форм власності мають право на пільговий проїзд міським і приміським пасажирським транспортом, а учні (вихованці) загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості забезпечуються транспортом до місця навчання і додому безоплатно (ст. 21 Закону про загальну середню освіту).

Важливою гарантією реалізації конституційних обов'язків є високий рівень правової культури і правосвідомості громадян. Правова культура у вузькому сенсі слова – це рівень знання права членами суспільства і шанобливе ставлення до права, високий престиж права в суспільстві¹.

В основі правової культури лежить правосвідомість, яка являє собою сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, що мають відношення до права, і включає в себе уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства і держави, ідеї про права людини, відповідальність особи перед іншими людьми, державою і суспільством². “Чим вищий рівень правосвідомості суспільства, соціальних груп, індивіда, тим вищий рівень конституційної законності і міцніший правопорядок у країні”, – обґрунтовано зазначає професор Ю. М. Тодика³.

Якщо високий рівень правової культури громадян – це гарантія реалізації конституційних обов'язків, то її низький рівень – фактор, який негативно впливає на їх здійснення.

Стосовно особистості кожного громадянина правова культура – це не лише знання Конституції і законів України, розуміння права, але й свідоме виконання їх приписів у практичній діяльності. Однак парадокс сьогодення полягає у тому, що не завжди знання Конституції і законів, обов'язків є гарантією їх добросовісного виконання. Так, як правило, особи з високим рівнем правової культури частіш за все намагаються обійти закон (ухилення від сплати податків і зборів, проходження військової служби). Аналізуючи кримінальні справи, порушені за ознаками ухилення від сплати податків організацій, І. Н. Соловійов приходить до висновку, що суб'єктом злочину в даній сфері є, як правило, особи з рівнем

---

¹ Див.: Тодика Ю. М. Конституционные основы формирования правовой культуры граждан: Монография. – С. 8.

² Там само. – С. 17.

³ Там само. – С. 19.

достатку вище середнього, престижних професій – керівники підприємств, високооплачувані спеціалісти, підприємці. Їх вирізняє доволі високий інтелектуальний рівень, знання основ податкового законодавства, здатність оплатити послуги консультантів, адвокатів¹.

Гарантією, а отже, і складовою частиною реалізації основних обов'язків слід розглядати режим конституційної законності як “відповідність поведінки (діяльності) суб’єктів конституційно-правових відносин нормам Конституції та конституційних законів України, що зовні виражається ... в їх неухильному додержанні, точному і однозначному виконанні і правильному застосуванні всіма державними та недержавними інституціями, громадянами”². До функцій конституційної законності як режиму Ю. В. Ткаченко серед інших відносить і функцію формування у громадян, посадових осіб високого рівня правової культури, правосвідомості; становлення демократичного світогляду громадян; стимулюючу; контрольну³. Режим конституційної законності сприяє також виконанню громадянами своїх обов'язків, формує їх свідоме ставлення до цього.

Конституційна законність в свою чергу є складовою режиму законності в державі взагалі, що передбачає неухильне додержання не лише Конституції і конституційних законів всіма суб’єктами конституційних відносин, але й законів, інших нормативно-правових актів органів державної влади, рішень Конституційного Суду, судів загальної юрисдикції, органів місцевого самоврядування. Тому гарантією реалізації конституційних обов'язків є режим законності в державі, сама правова державність⁴. “В умовах демократичного суспільства, – зазначав Л. Д. Воеводін, – зобов’язана особа є не пасивним суб’єктом державного владарювання, а активної особою, для якої практичне втілення в життя конституційних обов'язків є вільний, творчий процес, сповнений

---

¹ Див.: Соловьев И. Н. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты налогов и сборов. – М.: Главбух, 2000. – С. 84.

² Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 . – С. 8.

³ Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 . – С. 8.

. – С. 9.

⁴ Див.: Карпенко М. Правова держава – запорука законності і порядку у військах // Народна армія. – 1999. – 6 жовтня. – С. 6.

ініціативи і творення”¹. Втім, цінність законності, як важливого конституційно-правового принципу, необхідно ще десятки років утверджувати в свідомості громадян. Це для пострадянських держав доволі складне й важке завдання².

Розвиток конституційних обов'язків в поточному законодавстві. Після здобуття Україною незалежності зроблені вагомі кроки в нормативному забезпеченні реалізації конституційних обов'язків. З огляду на те, що глибоке дослідження кожного окремого конституційного обов'язку з точки зору його забезпеченості поточним законодавством, тобто наявності реальних механізмів їх здійснення на практиці, є предметом самостійних дисертаційних досліджень, вважаємо доцільним окреслити стан забезпеченості основних обов'язків поточним законодавством, зробивши при цьому відповідні теоретичні узагальнення і висновки.

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України (ст. 65 Конституції). Громадяни України чоловічої статі, придатні до проходження військової служби за станом здоров'я і віком, а жіночої статі – також за відповідною фаховою підготовкою, повинні виконувати військовий обов'язок згідно із законодавством (ст. 17 Закону)³. Загальний військовий обов'язок встановлюється з метою забезпечення комплектування Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також підготовки населення до захисту України (ст. 1 Закону України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”).

Основоположним нормативно-правовим актом в частині регламентування порядку проходження військової служби є Закон України „Про загальний військовий обов'язок і військову службу”⁴, який здійснює правове регулювання стосовно загального військового обов'язку і військової служби з метою реалізації громадянами України конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. Більш

---

¹ Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – С. 139.

² Див.: Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации: Монография / Под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук., проф., акад. АПрН Украины. – Харьков: Право, 2005 – С. 249.

³ Про оборону України: Закон України в ред. від 05.10.2000 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 49. – Ст. 420.

⁴ Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1369.

детально порядок проходження громадянами військової служби, їх права та обов'язки врегульовано Положенням про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України, затвердженим Указом Президента України¹. Чинним законодавством передбачено також матеріальне забезпечення, охорона здоров'я, забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей жилими приміщеннями тощо².

Особи, для яких виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і які належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, мають право на альтернативну службу, яка запроваджується замість проходження військової строкової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством (ст. 1 Закону)³. За своїм характером альтернативна служба є невійськовою: громадяни проходять службу на підприємствах, установах, в організаціях, що перебувають у державній або комунальній власності, діяльність яких пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством⁴.

Право на альтернативну службу набувають громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням⁵, документально або іншим чином підтвердили правдивість переконань, та стосовно яких прийнято відповідне рішення.

Організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби визначені Законом України „Про альтернативну (невійськову) службу”⁶, а

---

¹ Положення про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України: Затв. Указом Президента України від 07.11.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 2039.

² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 15. – Ст. 190.

³ Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 373.

⁴ Перелік підприємств, установ, організацій, що перебувають у державній або комунальній власності, на яких громадяни можуть проходити альтернативну службу: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.

⁵ Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.

⁶ Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 373.

порядок її проходження врегульовано Положенням про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби¹.

Статтею 210 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено адміністративну відповідальність за порушення військовозобов'язаними та призовниками законодавства про загальний військовий обов'язок і військову службу. Крім цього, розділом 19 Кримінального кодексу України встановлена кримінальна відповідальність за військові злочини.

Одним із конституційних є обов'язок осіб, які отримують доходи від трудової, інтелектуальної і творчої діяльності, а також інших джерел, брати участь у формуванні державного та місцевого бюджетів шляхом сплати податків і зборів.

Закон України „Про систему оподаткування”² зобов'язує громадян подавати до державних податкових органів та інших державних органів декларації та інші документи та відомості, пов'язані із обчисленням і сплатою податків і зборів; сплачувати належні суми податків і зборів у встановлені законом терміни; допускати посадових осіб державних податкових органів до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань обчислення і сплати податків і зборів (ст. 9).

Громадяни сплачують податок із своїх доходів відповідно до Закону України „Про податок з доходів фізичних осіб”³, а фізичні особи від заняття підприємницькою діяльністю ще й відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України “Про прибутковий податок з громадян”⁴ та Інструкції “Про прибутковий податок з громадян”⁵. Фізичні особи, що працюють на умовах трудового договору (контракту), та фізичні особи, що виконують роботи (послуги) згідно з цивільно-

---

¹ Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.

² Про систему оподаткування: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 16. – Ст. 119.

³ Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22.05.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 37. – Ст. 308.

⁴ Про прибутковий податок з громадян: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 77.

⁵ Інструкція “Про прибутковий податок з громадян”: Затв. Наказом Головної державної податкової інспекції від 21.04.93 р. № 12 (із зм. і доп.) // Бизнес (Сб. системат. законодательства). – 2001. – № 35 (450).

правовими договорами, в тому числі члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок, та ін. зобов'язані сплачувати збір на обов'язкове державне пенсійне страхування¹ та збір на обов'язкове соціальне страхування². Громадяни, які мають зареєстровані в Україні згідно з чинним законодавством власні транспортні засоби, сплачують податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів³.

У випадку якщо громадяни є власниками землі або землекористувачами, вони згідно із Законом України „Про плату за землю”⁴ повинні сплачувати земельний податок. Платниками податку на промисел є громадяни, якщо вони не зареєстровані як суб'єкти підприємництва та здійснюють несистематичний продаж виготовлених, перероблених та куплених продукції, речей, товарів⁵. Якщо громадяни здійснюють діяльність, віднесену до підприємницької згідно з законодавством, вони сплачують податок на додану вартість та акцизний збір⁶, а також у деяких випадках – збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярництва⁷.

Громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, які використовують працю найманих працівників, а також адвокати, приватні нотаріуси є платниками зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування і обов'язкове соціальне страхування.

Вищеназвані податки і збори належать до загальнодержавних. Крім цього, громадяни мають сплачувати місцеві податки і збори (обов'язкові платежі).

---

¹ Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 26.06.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 37. – Ст. 237.

² Про збір на обов'язкове соціальне страхування: Закон України в ред. від 26.07.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 37. – Ст. 238.

³ Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 15. – Ст. 117.

⁴ Про плату за землю: Закон України в ред. від 19.09.96 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 45. – Ст. 238.

⁵ Про податок на промисел: Декрет Кабінету Міністрів України від 17.03.93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 19. – Ст. 28.

⁶ Про податок на додану вартість: Закон України від 03.04.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 21. – Ст. 156; Про акцизний збір: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 82.

⁷ Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярництва: Закон України від 09.04.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 191.

Місцеві податки і збори визначені Декретом Кабінету Міністрів України “Про місцеві податки і збори”¹.

Кодексом України про адміністративні правопорушення встановлена адміністративна відповідальність за ухилення від подання декларацій про доходи (ст. 161-1), а Кримінальним кодексом України – відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов’язкових платежів (ст. 212).

Обов’язки громадян України щодо власності передбачені ч. 4 ст. 13 та ч. 6 ст. 41 Конституції України. Вони деталізовані в інших нормативно-правових актах. Так, власник, здійснюючи свої права, зобов’язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права та охоронювані законом інтереси громадян, юридичних осіб і держави. При здійсненні своїх прав і виконанні обов’язків власник зобов’язаний додержувати також моральних засад суспільства (п. 5 ст. 4 Закону)². Крім цього, кожен громадянин зобов’язаний всебічно охороняти землю, повітряний простір, водні та інші ресурси, сприяти їх відновленню як першооснови свого життя і життя суспільства.

Більш детальні положення містить Земельний кодекс України³, згідно з яким власники земельних ділянок зобов’язані забезпечувати їх використання за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства України про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок; не порушувати прав власників суміжних ділянок та землекористувачів тощо (ст. 91).

Стаття 66 Конституції України зобов’язує кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки. Ці обов’язки також урегульовані в чинному законодавстві.

Так, Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”⁴ зобов’язує громадян берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її

---

¹ Про місцеві податки і збори: Декрет Кабінету Міністрів України від 20.05.93 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 30. – Ст. 336.

² Про власність: Закон України від 07.02.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.

³ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 2038.

⁴ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

багатства, здійснювати діяльність із дотриманням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів тощо (ст. 12 Закону).

Аналогічні, але детальніші й конкретніші норми містять уже цитовані положення Земельного кодексу України, Лісовий кодекс України¹, Закон України „Про тваринний світ”², Закон України „Про охорону атмосферного повітря”³, Закон України „Про природно-заповідний фонд України”⁴, Закон України „Про карантин рослин”⁵, Закон України „Про захист тварин від жорстокого поводження”⁶.

Обов'язки громадян у сфері культури передбачені ст. 11 Основ законодавства України про культуру⁷. Громадяни зобов'язані: додержувати вимог чинного законодавства щодо діяльності у сфері культури; дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури; поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України; піклуватися про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

Вимоги щодо охорони об'єктів культурної спадщини, які належать громадянами на праві власності або передані їм у користування, визначає Закон України „Про охорону культурної спадщини”⁸. Так, власник, користувачі зобов'язані: утримувати пам'ятку в належному стані, своєчасно проводити ремонт, захищати від пошкодження, руйнування або знищення тощо.

Розділом 7 Кодексу про адміністративні правопорушення України передбачена адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та

¹ Лісовий кодекс: Закон України про внесення змін до Лісового кодексу України від 8.02. 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 11. – Ст. 691.

² Про тваринний світ: Закон України від 03.03.93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 18. – Ст. 191.

³ Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 21.06.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.

⁴ Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06. 92 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.

⁵ Про карантин рослин: Закон України від 30.06.93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 34. – Ст. 352.

⁶ Про захист тварин від жорстокого поводження // Офіційний вісник України. – 2006. – № 11. – Ст. 692.

⁷ Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.

⁸ Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 633.

культури, а розділом 8 Кримінального кодексу України – кримінальна відповідальність за злочини проти довкілля.

Згідно із ст. 53 Конституції України повна загальна середня освіта є обов'язковою. Правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, права і обов'язки учасників навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах визначені Законом України „Про загальну середню освіту”¹, Законом України „Про освіту”², іншими нормативно-правовими актами. Обов'язками учнів є додержання законодавства, моральних, етичних норм; систематичне і глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, підвищення загального культурного рівня; додержання статуту, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти (ст. 53). При цьому відповідальність за здобуття повної загальної середньої освіти дітьми покладається на їх батьків, а дітьми, позбавленими батьківського піклування, – на осіб, які їх замінюють, або навчальні заклади, де вони виховуються (п. 5 ст. 6 Закону „Про загальну середню освіту”).

Зазначимо, що обов'язки батьків по здобуттю їхніми дітьми повної загальної середньої освіти є частиною більш широкого обов'язку – обов'язку батьків щодо утримання своїх неповнолітніх дітей, передбаченого ст. 51 Конституції України. Тому, на наш погляд, цей обов'язок слід розглядати в комплексі, як єдиний. З цього ж виходить і чинне законодавство. Згідно із ст. 12 Закону України „Про охорону дитинства”³ на кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний, моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. Змістовні повторення цих положень містяться у ст. 59 Закону України „Про освіту” та у ст. 29 Закону України „Про загальну середню освіту”.

---

¹ Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

² Про освіту: Закон України в ред. від 23.03.96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – Ст. 84.

³ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

Злісне ухилення батьків від виконання обов'язків щодо здобуття їх неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти може бути підставою для позбавлення їх батьківських прав. Однак позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, до того ж доволі громіздкою за процедурою. Більш ефективним засобом схилити батьків до дисциплінованого ставлення щодо здобуття їхніми неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти є заходи адміністративного впливу – адміністративна відповідальність у вигляді штрафу (ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей є підставою їх адміністративної відповідальності (ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Крім цього, ухилення батьків від виховання дітей є підставою позбавлення батьківських прав (ст. 164 Сімейного кодексу України)¹, злісне ж ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, – кримінальної відповідальності (ст. 164 КК України).

Відповідно до ст. 51 Основного Закону України повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Більш детально обов'язки дітей щодо своїх непрацездатних батьків та батьків щодо своїх неповнолітніх дітей визначені розділом 3 Сімейного кодексу України. Так, діти зобов'язані піклуватися про батьків і подавати їм допомогу. Повнолітні діти, які сплачують аліменти на батьків, можуть бути притягнуті до участі в додаткових витратах, викликаних винятковими обставинами (тяжка хвороба, каліцтво, оплата праці осіб, які доглядають за батьками, та ін.). У свою чергу діти можуть бути звільнені від обов'язків щодо батьків і стягнення витрат по догляду за ними, якщо судом буде встановлено, що батьки ухилялися від виконання батьківських обов'язків.

Злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацездатних батьків є підставою кримінальної відповідальності (ст. 65 КК України).

---

¹ Сімейний кодекс України: Затв. 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 21-22. – Ст.135.

Конституційним обов'язком громадян України є шанування державних символів України (ст. 65 Конституції). Згідно із ч. 6 ст. 20 Конституції України опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менше як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. На відміну від процесу встановлення державних символів України, який на сьогодні фактично завершився, інститут правового регулювання порядку використання державних символів України явно перебуває на початковому етапі свого формування. Безпосередньо сам порядок використання державних символів України сьогодні регулюється Постановою Верховної Ради України „Про Державний Герб України” та Законом України від 06.03.2003 р. „Про Державний Гімн України”, а також окремими положеннями низки підзаконних нормативно-правових актів, введених ще за часів УРСР¹. Втім, система правового регулювання порядку використання державних символів України не відповідає ні конституційним вимогам, ні вимогам, які ставляться безпосередньо життям в умовах функціонування конституційної держави. Сьогодні існує гостра потреба у розробленні та прийнятті законів, які належним чином врегулювали б цей порядок².

Однак поки такого закону не прийнято, їх шанування забезпечується кримінальною відповідальністю за публічну наругу над Державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України (ст. 338 КК України) та за незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні (ст.339 КК України). З огляду на те, що повага до державних символів – це глибоко моральний обов'язок, який супроводжується певними морально-психологічними переживаннями, законодавчо об'єктивувати які практично неможливо, в Законі важливо було б окреслити найбільш типові випадки (ситуації), в яких поведінка громадян повинна відповідати вимогам шанобливого ставлення до державних символів України. Наприклад, приписи щодо необхідної поведінки людини під час публічного виконання Державного

---

¹ *Стецюк П.* Державні символи України: конституційно-правова характеристика // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 109.

² *Стецюк П.* Державні символи України: конституційно-правова характеристика. – С. 109.

Гімну України, а саме: 1) під час виконання Державного Гімну України присутні встають; 2) чоловіки знімають головний убір; 3) військовослужбовці віддають військову честь¹. У заключних частинах законів про державні символи України, як слушно пропонує П. Стецюк, можна було б розмістити положення про те, що: громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України, повинні поважати державні символи України; глум над державними символами України карається у встановленому законом порядку; при будь-якому використанні Державного Прапора України чи Державного Герба України необхідно суворо дотримуватись встановлених еталонів (взірців), а при публічному виконанні Державного Гімну України – затвердженого тексту та музичної редакції².

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що на сучасному етапі важливо забезпечити конституціоналізацію законодавства в сфері регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина в частині їх регламентування виключно законами України (п. 1 ст. 92 Конституції), приведення самого масиву законодавчих актів у відповідність із Конституцією України, законодавчого врегулювання деяких конституційних обов'язків (наприклад, шанування державних символів України). У своїй більшості конституційні обов'язки достатньою мірою забезпечені поточним законодавством, що дає змогу говорити про формування конституційно-правового інституту основних обов'язків. Свого часу В. С. Якушев писав: “...Найбільш важливі відносини отримують закріплення в Конституціях, в Основах законодавства... Кодексах. ...Норми Конституції, Основ, Кодексів конкретизуються і доповнюються підзаконними актами нормативного характеру. Через це юридичною ознакою правового інституту виступає така сукупність норм, яка опирається на певну норму (норми) закону, яка закріплює основні відносини. Ця норма є правовою основою формування інституту як сукупності норм”³.

¹ *Стецюк П.* Державні символи України: конституційно-правова характеристика. – С.112.

² *Стецюк П.* Державні символи України: конституційно-правова характеристика. – С.113.

³ *Якушев В. С.* О понятии правового института // Правоведение. – 1970. - № 6. – С. 67.

Виходячи із системного підходу до співвідношення конституційно-правових інститутів прийнято виділяти: 1) генеральні інститути; 2) основні інститути, що виступають як структурні компоненти генеральних інститутів; 3) субінститути – відносно самостійні утворення в межах основних або генеральних інститутів¹. На наш погляд, конституційні обов'язки – це конституційно-правовий інститут основного типу, який є важливим структурним компонентом генерального інституту основ правового статусу людини і громадянина².

Інституційний блок механізму реалізації основних обов'язків. Навіть при наявності добре розробленої в законодавстві системи спеціальних юридичних засобів реалізація конституційних обов'язків не буде здійснюватися, якщо вона не забезпечуватиметься конкретною роботою органів державної влади і місцевого самоврядування. Вихідним для правового регулювання діяльності цих органів є положення статей 6 і 19 Конституції України, в яких встановлено, що такі органи діють лише на підставах, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Отже, цей принцип конституційного ладу спрямований на запобігання надто довільному вибору форм і методів здійснення владних повноважень. Тому важливо, щоб повноваження вищезазначених органів по гарантуванню здійснення громадянами своїх основних обов'язків були чітко виписані на законодавчому рівні.

Ці органи можна поділяти на органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування) та органи спеціальної компетенції (військові комісаріати, призовні комісії, військові частини та їх командування; податкові адміністрації, податкові інспекції; заклади освіти, дирекція, педагогічні кадри).

Для обов'язків, що реалізуються в ініціативному порядку, важливою є діяльність органів загальної компетенції, суть якої в основному зводиться до

¹ Див.: Лучин В. О. Конституционные институты // Совр. конституционализм. – М.: ИГП АН СССР, 1990. – С. 33.

² Летнянчин Л. І. Основні обов'язки людини і громадянина як самостійний конституційно-правовий інститут // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 44. – С. 48.

забезпечення законності і правопорядку в суспільстві, а для групи основних обов'язків, які здійснюються в процедурно-правовому порядку, особливо важливою є діяльність також і органів спеціальної компетенції.

Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні приймає закони, в яких визначаються основні обов'язки громадян (п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції); встановлює виключно законами систему оподаткування, податки і збори (п. 1 ч. 2 ст. 92), порядок використання і захисту державних символів України (п. 4 ч. 2 ст. 92) тощо.

Згідно із ст. 102 Конституції України Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Це має відношення до виконання громадянами України обов'язку по захисту Вітчизни, її незалежності і територіальної цілісності, відбування військового обов'язку. Розпорядженням Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформ і виведення економіки України з кризи” від 18 серпня 1997 р. було визнано за необхідне скасувати інститут прописки, яка мала дозвільний характер, і запровадити в Україні реєстрацію громадян за місцем їх постійного чи тимчасового проживання, яка має повідомляючий характер. Це повинно було сприяти створенню умов для справедливої і оперативної реалізації громадянами деяких прав і свобод, виконання ними конституційних обов'язків¹. Як уже зазначалося, Указом Президента України, наприклад, “на вшанування багатовікової історії українського державотворення, державної символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до державних символів України” встановлено День Державного Прапора України, який святкується 23 серпня кожного року². У зв'язку з 140-ю річницею першого публічного виконання 10 березня 1865 р. національного гімну „Ще не вмерла України і слава, і воля...” та 190-ю річницею від дня народження композитора М. Вербицького, „з метою виховання у громадян патріотизму, поваги до історії та

---

¹ Про невідкладні заходи щодо прискорення реформ і виведення економіки України з кризи: Розпорядження Президента України від 18 серпня 1997 р. // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 155-156. – С. 10.

² Голос України. – 2004. – №161. – 28 серпня.

державних символів” Президентом України було видано відповідне розпорядження¹. Цими актами Президента України передбачалося здійснення комплексу заходів, що мали велике просвітницько-виховне значення.

Виступаючи гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Президент покликаний створити в державі режим законності і правопорядку, що є гарантією для здійснення всіх конституційних обов'язків. На думку Ю. В. Ткаченка, “будучи гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, глава держави відіграє особливу роль в механізмі забезпечення конституційної законності, і ця його роль розкривається в тому, що він має забезпечувати необхідну єдність та стабільність державної влади в умовах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову і разом з тим динамізм механізму державної влади”².

Кабінет Міністрів України згідно із ст. 116 Основного Закону забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, виконання Конституції і законів України, актів Президента України (п. 1); вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (п. 2) (варто було б додати, що і конституційних обов'язків); забезпечує проведення податкової політики, політики в сферах освіти і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (п. 3); здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю (п. 7). Кабінет Міністрів України 16 січня 2003 р. затвердив Програму „Шкільний автобус”³. Організація регулярного безоплатного перевезення учнів до місць навчання і додому є, як зазначається в Програмі, складовою частиною забезпечення реалізації прав громадян на здобуття загальної середньої освіти. Виконання Програми дасть змогу створити умови для забезпечення у сільській місцевості регулярного безоплатного перевезення до місць навчання і додому учнів та педагогічних працівників. Одним із основних завдань Програми є: забезпечення реалізації прав громадян

¹ Урядовий кур'єр. – 2005. – 4 березня.

² Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – С. 13.

³ Програма „Шкільний автобус”: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 2003 р. № 31 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 3. – Ст. 80.

на доступність і безоплатність здобуття загальної середньої освіти. Фінансування Програми здійснюється як за рахунок коштів Державного бюджету, так і за рахунок коштів місцевих бюджетів та з інших джерел, не заборонених законодавством.

Основним завданням Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (ст. 2)¹. Ця функція реалізується як шляхом вирішення питань щодо конституційності актів вищих органів публічної влади України, так і надаючи офіційне тлумачення Конституції і законів України. Можливості Конституційного Суду України по забезпеченню прав і свобод людини і громадянина в Україні суттєво обмежені. Фізичні і юридичні особи вправі звертатися до Конституційного Суду України лише з питань офіційного тлумачення Конституції і законів України. Даючи офіційне тлумачення, Конституційний Суд України керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права і свободи визнаються найвищими соціальними цінностями, та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Стосовно ролі Конституційного Суду України у забезпеченні реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні привертають увагу низка його рішень. Так, у Рішенні Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 р. (справа про безоплатне користування шкільними підручниками)² наголошується на тому, що обов'язковість повної загальної середньої освіти стосується не лише учнів, а й батьків, які повинні створити умови для виховання, розвитку дитини та здобуття нею повної загальної середньої освіти, а також і держави, яка зобов'язана забезпечити можливість кожного мати повну загальну середню освіту. Безоплатне користування шкільними підручниками є однією з державних гарантій здобуття обов'язкової повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, а відтак, Конституційний Суд визнав неконституційними положення

¹ Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

² Рішення Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 р. № 18-рп / 2002 (справа про безоплатне користування шкільними підручниками // Офіційний вісник України. – 2002. – № 48. – Ст. 2189.

Постанови Кабінету Міністрів України “Про встановлення плати за користування підручниками в загальноосвітніх школах” від 31 серпня 1996 р. з наступними змінами до неї в частині встановлення плати за користування шкільними підручниками в загальноосвітніх державних і комунальних закладах.

Виходячи з того, акцентується в іншому Рішенні Конституційного Суду України (у справі про доступність і безоплатність освіти), що безоплатність і доступність повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах пов'язані саме з її обов'язковістю, „державна повинна фінансувати у повному обсязі процес навчання учнів у межах Державного стандарту загальної середньої освіти”¹.

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 1 Закону)². Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є захист прав і свобод людини і громадянина, додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади і місцевого самоврядування, запобігання порушенням прав і свобод або сприяння їх поновленню (ст. 2 Закону). Кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 53 Конституції), у тому числі і при порушенні його прав і свобод при реалізації конституційних обов'язків. Слушною видається пропозиція для більш ефективної діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини по правовому захисту конкретних соціальних груп населення законодавчо закріпити посади його заступників³ або спеціалізованих омбудсменів⁴, зокрема, по захисту прав військовослужбовців. Крім цього, здійснюючи свої повноваження

¹ Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 р. № 5-рп / 2004 (справа про доступність і безоплатність освіти) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 11. – Ст. 674.

² Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.97 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – Ст. 5.

³ Див.: *Барабаш Ю. Г.* Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект): Монографія. – С. 155.

⁴ Див.: *Марцеляк О. В.* Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2004. – С. 7.

Уповноважений “виступає як суттєвий елемент у механізмі забезпечення конституційної законності”¹.

Особливе місце в інституційному блоці механізму реалізації конституційних обов'язків посідають місцеві органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування. Будучи найбільш наближеним до населення, вони беруть безпосередню участь у забезпеченні реалізації громадянами основних обов'язків, особливо тих, які здійснюються в процедурно-правовому порядку.

Згідно із ст. 143 Конституції України органи місцевого самоврядування встановлюють місцеві податки і збори, а відповідно до ст. 18 Декрету Кабінету Міністрів України “Про місцеві податки і збори” вони визначають також порядок їх сплати². Органи місцевого самоврядування мають право запроваджувати пільгові податкові ставки, скасовувати місцеві податки і збори або звільняти від їх сплати певні категорії платників.

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком її громадян. Громадяни України відбувають військову службу відповідно до закону. На органи місцевого самоврядування покладено ведення персонально-первинного обліку військовозобов'язаних і призовників у сільській місцевості (п. 3 ст. 34 Закону)³. В адміністративно-територіальних одиницях, де немає військових комісаріатів, відповідні органи рад зобов'язані сповіщати військовозобов'язаних та призовників про їх виклик у військові комісаріати, повідомляти районні (міські) військові комісаріати про прийняття на роботу (навчання) і звільнення з роботи (навчання) військовозобов'язаних та призовників (п. 1 ст. 38 Закону). Органи місцевого самоврядування і місцеві державні адміністрації беруть активну участь у забезпеченні загального військового навчання громадян (ст. 41 Закону). Вони забезпечують військові комісаріати службовими будинками, підсобними господарськими приміщеннями і приміщеннями для призовних пунктів тощо (п. 3 ст. 43 Закону).

¹ *Ткаченко Ю. В.* Проблеми конституційної законності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – С. 15.

² Про місцеві податки і збори: Декрет Кабінету Міністрів України від 20.05.93 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 30. – Ст. 336.

³ Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1369.

Згідно із ст. 32 Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”¹ до власних повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать забезпечення здобуття неповнолітніми повної загальної середньої освіти (п. 2); управління закладами освіти (п. 1), створення необхідних умов для виховання дітей, молоді, сприяння діяльності дошкільних і позашкільних навчально-виховних закладів (п. 2); створення при загальноосвітніх навчальних закладах комунальної власності фонду загальнообов’язкового навчання за рахунок коштів місцевого бюджету (п. 3); забезпечення регулярного безкоштовного підвезення до місця навчання і додому школярів (п. 4) та ряд інших повноважень. Місцеві державні адміністрації в свою чергу виконують програми щодо обов’язковості повної загальної середньої освіти, здійснюють загальне керівництво закладами науки, освіти, охорони здоров’я, культури, фізкультури і спорту, що належать до сфери їх управління, матеріально-фінансове забезпечення цих закладів (п. 3 ст. 22 Закону)².

Діяльність органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади по забезпеченню конституційних обов’язків, які реалізуються в ініціативному порядку, зводиться, по суті, до забезпечення законності і правопорядку на відповідній адміністративно-територіальній одиниці, здійснення контрольних функцій за додержанням законодавства (ст. 119 Конституції України). Вони забезпечують здійснення заходів щодо охорони громадської безпеки, громадського порядку, боротьби зі злочинністю (п. 2); щодо організації правового інформування і виховання населення (ст. 25 Закону України „Про місцеві державні адміністрації”). Широке коло повноважень щодо забезпечення органами місцевого самоврядування законності і правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян передбачено ст. 38 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”.

Важливою в аспекті забезпечення здійснення конституційних обов’язків є контрольна функція вищезначених органів. Так, місцеві державні адміністрації в

¹ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

² Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.

межах, визначених Конституцією і законами України, здійснюють на відповідних територіях держаний контроль за використанням і охороною земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного та тваринного світу та інших природних ресурсів; охороною пам'яток історії та культури; додержанням санітарних і ветеринарних правил тощо (ст. 16 Закону України „Про місцеве самоврядування”).

Окреме місце в системі органів загальної компетенції посідають правоохоронні органи, серед яких особливо виділяються суд, прокуратура, міліція.

Незважаючи на те, що згідно з Основним Законом України прокуратура не виконує функцію загального нагляду за додержанням в Україні Конституції і законів, відповідно до Перехідних положень вона продовжує виконувати функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів (п. 9).

До функцій прокуратури законом віднесено нагляд за додержанням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, громадянами (п. 1 ст. 5), а до принципів організації і діяльності – захист у межах своєї компетенції прав і свобод громадян на засадах їх рівності перед законом (п. 3 ст. 6); вжиття заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення (п. 4 ст. 6)¹. М. В. Косюта переконливо доводить, що „прокуратурі в сучасних умовах належить особлива роль у забезпеченні законності і правопорядку...”².

Чинним законодавством передбачені і більш вузькі повноваження прокуратури, спрямовані на безпосереднє забезпечення реалізації деяких конституційних обов'язків, зокрема, нагляд за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища (ст. 37 Закону)³.

¹ Про прокуратуру: Закон України від 05.11.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.

² Косюта М. В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури в умовах побудови демократичної правової держави. – Харків, 2002. – С. 5.

³ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

Не менш важливу роль у гарантуванні конституційних обов'язків відіграють й інші правоохоронні органи – суд та органи Міністерства внутрішніх справ.

Діяльність суду при здійсненні правосуддя спрямована на всемірне зміцнення законності і правопорядку. Своєю діяльністю суд виховує громадян у дусі відданості Батьківщині, точного і неухильного виконання Конституції і законів України, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до прав, честі і гідності громадян (ст. 3 Закону)¹.

Основними завданнями міліції згідно із ст. 2 Закону України "Про міліцію"² крім усього іншого є забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорона і забезпечення громадського порядку тощо. Ці завдання міліції є для неї також обов'язком (ст. 10 Закону).

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що правоохоронні органи, входячи до системи органів загальної компетенції, забезпечують реалізацію громадянами конституційних обов'язків шляхом утвердження в державі законності і правопорядку, превентивним впливом на потенційних порушників конституційних обов'язків, вихованням громадян України у дусі відданості Батьківщині, точного і неухильного виконання Конституції і законів України, додержання дисципліни праці, поваги до прав і свобод, честі і гідності інших громадян.

Українська держава проводить політику, спрямовану на утворення спеціальних органів, покликаних забезпечити здійснення конституційних обов'язків, які реалізуються в процедурно-правовому порядку. До їх числа слід віднести органи податкової служби, військкомати у складі Міністерства оборони, загальноосвітні навчальні заклади у складі Міністерства освіти України та деякі інші.

Забезпечити реалізацію конституційного обов'язку громадян платити податки і збори покликані органи державної податкової служби. До системи

---

¹ Про судоустрій України: Закон УРСР від 05.06.81 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24. – Ст. 357.

² Про міліцію: Закон України від 20.12.90 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

органів державної податкової служби належать: Державна податкова адміністрація України, державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, державні податкові інспекції в районах, містах (крім міст Києва та Севастополя), районах у містах (ст. 1 Закону)¹.

Основними завданнями органів державної податкової служби є: здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів); внесення пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства; прийняття нормативно-правових актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування; формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб – платників податків тощо (ст. 2 Закону).

Державна податкова адміністрація України є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом (п. 1)². Вона здійснює численні функції, головними з яких у контексті нашого дослідження є: контрольна (здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів); контроль за погашенням податкової заборгованості платниками податків; за обліком, зберіганням, оцінкою та реалізацією конфіскованого та іншого належного державі майна; нормотворча (прийняття нормативно-правових актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування); роз'яснювальна (роз'яснення законодавства з питань оподаткування); профілактична (п. 3 Положення).

Державні податкові інспекції, в свою чергу, здійснюють функції контролю за додержанням законодавства про податки, забезпечують облік платників податків, здійснюють реєстрацію фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів; контролюють своєчасність надання платниками податків

---

¹ Про внесення змін до Закону України "Про державну податкову службу в Україні": Закон України від 05.02.98 // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 29. – Ст. 190.

² Положення про Державну податкову адміністрацію України: Затв. Указом Президента України від 13.07.2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – Ст. 1200.

документів, пов'язаних з обчисленням податків, а також перевіряють достовірність цих документів тощо (ст. 10 Закону)¹.

До складу органів державної податкової служби входять спеціальні підрозділи по боротьбі з податковими правопорушеннями – податкова міліція, яка здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, виконує оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та охоронну функції (ст. 19).

Забезпечення реалізації військового обов'язку покладено на Міністерство оборони України та підзвітні йому військкомати. Для проведення приписки громадян до призовних дільниць у районних (міських) військових комісаріатах утворюються комісії з питань приписки (ст. 14)². При військових комісаріатах створюються військово-лікарські комісії, які здійснюють медичний огляд призовників та вирішують питання про їх придатність до військової служби (п. 3)³.

Для проведення призову громадян на строкову військову службу в районах (містах) утворюються призовні комісії, на які покладаються: організація медичного огляду призовників, прийняття рішення про призов громадян на строкову військову службу і призначення їх до виду (роду військ) Збройних Сил України чи інших військових формувань; надання відстрочки від призову або звільнення від призову на строкову військову службу (ст. 16)⁴. Для керівництва і контролю за діяльністю районних (міських) призовних комісій в Автономній Республіці Крим та областях, містах Києві і Севастополі утворюються призовна комісія Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські призовні комісії відповідно.

Командуючі військами військових округів, військовий комісар Автономної Республіки Крим, обласні, Київський та Севастопольський міські військові комісари, міські та районні військові комісари несуть відповідальність за всебічну

---

¹ Про внесення змін до Закону України "Про державну податкову службу в Україні": Закон України від 05.02.98 // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 29. – Ст. 190.

² Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1369.

³ Положення про військово-лікарську експертизу та медичний огляд у Збройних Силах України: Затв. Наказом Міністра Оборони України від 04.01.94 № 2.

⁴ Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1369.

підготовку молоді до військової служби, проведення найбільш доцільного розподілу молодого поповнення за видами Збройних Сил України, родами військ в інтересах забезпечення високої бойової готовності з'єднань, військових частин та кораблів. Військові комісари несуть відповідальність за забезпечення своєчасного проведення та призову громадян на строкову військову службу та організовану відправку їх у війська (пункти 3, 4)¹.

Для вирішення питання про проходження громадянами України альтернативної (невійськової) служби створюються комісії у справах альтернативної (невійськової) служби, які є постійно діючими органами, створеними в Україні, Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі (п. 1)².

Систему загальної середньої освіти становлять: загальноосвітні навчальні заклади всіх типів і форм власності, у тому числі для громадян, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації, навчально-виробничі комбінати, позашкільні заклади, науково-методичні установи та органи управління системою загальної середньої освіти, а також професійно-технічні та вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації, що надають повну загальну середню освіту (ст. 4)³.

Загальноосвітній навчальний заклад забезпечує реалізацію права громадян на загальну середню освіту (п. 1 ст. 8), задовольняє потреби громадян відповідної території в здобутті повної загальної середньої освіти; створює науково-методичну і матеріально-технічну бази для організації та здійснення навчально-виховного процесу тощо (ст. 38 Закону „Про загальну середню освіту”).

Можна констатувати, що сьогодні в Україні створена і законодавчо забезпечена діяльність цілісної системи органів державної влади і місцевого самоврядування, яка спрямована на гарантування реалізації громадянами конституційних обов'язків.

---

¹ Положення про підготовку і проведення призову громадян на строкову військову службу: Затв. Наказом Міноборони України від 04.01.95. № 1.

² Положення про комісії у справах альтернативної (невійськової) служби: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 № 2066 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.

³ Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

Висновки

1. Конституційні обов'язки потребують гарантій реалізації тією ж мірою, що й права і свободи. До гарантій їх реалізації слід віднести правову основу та інституційний елемент, які в сукупності складають юридичний механізм здійснення конституційних обов'язків у вузькому розумінні.

2. Правова основа механізму реалізації конституційних обов'язків включає в себе: а) норми-принципи Конституції України; б) норми, що конкретизуються в поточному законодавстві, за допомогою яких встановлюється процедурно-правовий механізм їх реалізації (юридична процедура), зміст конституційних обов'язків, межі здійснення. Із прийняттям Конституції України 1996 р. почався новий етап у розвитку механізму реалізації конституційних обов'язків. Процес його удосконалення порівняно з радянським періодом визначається тим, що основні обов'язки встановлюються лише законами, а це, в свою чергу, слід розглядати як гарантії їх реалізації; в) юридичну відповідальність як у позитивному, так і в негативному розумінні; санкції за їх невиконання чи неналежне виконання; г) пільги та заохочення, які виконують як стимулюючу, так і гарантуючу функцію; г) високий рівень правової культури і правосвідомості громадян; д) режим законності в державі взагалі і конституційної зокрема.

3. Аналіз чинного законодавства, в якому встановлено процедурно-правові аспекти реалізації конституційних обов'язків і розкривається їх зміст, дозволяє дійти висновку про необхідність додержання вимог Конституції України щодо регламентування конституційних обов'язків виключно законами України, приведення значного масиву законодавчих актів у відповідність із Конституцією України, законодавчого регулювання деяких конституційних обов'язків. Разом з тим стан забезпечення конституційних обов'язків поточним законодавством дає підстави говорити про формування конституційно-правового інституту правових обов'язків як головного інституту, який є важливим структурним елементом генерального інституту основ правового статусу людини і громадянина.

4. Здійснення основних обов'язків забезпечується усією системою органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні. Їх можна поділити на

органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, правоохоронні органи) та органи спеціальної компетенції (військові комісаріати, призовні комісії, військові частини; органи податкової служби, заклади освіти, дирекції, педагогічні кадри).

Для обов'язків, які реалізуються в ініціативному порядку, достатньо діяльності органів загальної компетенції, суть якої в основному зводиться до: законодавчого регламентування конституційних обов'язків; забезпечення законності і правопорядку як у державі, так і на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; здійснення контрольних (наглядових) функцій; превентивного впливу на потенційних правопорушників; виховання громадян України у дусі відданості Батьківщині, точного і неухильного виконання Конституції і законів України, додержання дисципліни праці, поваги до прав і свобод, честі і гідності інших громадян.

В окремих випадках органи загальної компетенції беруть безпосередню участь у забезпеченні реалізації громадянами основних обов'язків, зокрема тих, які здійснюються в процедурно-правовому порядку (органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації).

Для обов'язків, які реалізуються в процедурно-правовому порядку, важливою є діяльність як органів загальної компетенції, так і спеціально утворених для цього органів, завдання яких полягає у безпосередньому забезпеченні реалізації такого роду обов'язків.

В Україні створена і законодавчо забезпечена діяльність цілісної системи органів державної влади і місцевого самоврядування, яка спрямована на гарантування реалізації громадянами конституційних обов'язків.

§5. Умови й чинники, що впливають на реалізацію конституційних обов'язків

Конституційні обов'язки реалізуються в певних соціальних умовах, які виступають відносно них як середовища їх реалізації. У зв'язку з цим важливого значення набуває конкретно-соціологічний рівень дослідження, всебічне врахування всіх факторів політичного, соціально-економічного, організаційного, психологічного та іншого характеру, які з різним ступенем інтенсивності здійснюють свій вплив на процес матеріалізації основних обов'язків людини і громадянина. Дослідження соціального середовища, інших умов і факторів тісно пов'язано із проблемою ефективності реалізації конституційних обов'язків, сприяє виявленню причин, що негативно впливають на їх здійснення і відповідно внесенню пропозицій щодо їх подолання та усунення.

Під соціальним середовищем особи розуміють суспільні умови, які здійснюють на особу активний (прямий або непрямий) вплив¹. Цей вплив може бути як негативним, так і позитивним. Соціальне середовище включає сферу такої безпосередньої чи опосередкованої взаємодії особи з оточуючими її умовами, в ході якої формується певний стиль життя із специфічними рисами праці, оточення, особливостями проведення дозвілля, спілкування тощо.

У складі соціальних умов і факторів, які детермінують свідомість і поведінку особи при реалізації основних обов'язків, слід виділяти перш за все загальні соціальні умови і фактори, які діють на рівні усього суспільства в цілому, і такі, які діють на рівні менших соціальних спільнот.

Більша чи менша готовність підпорядковуватись нормам права обумовлюється дією виховного середовища, зазначав Г. Ф. Шершеневич. «Народ, привчений всім державним ладом, всією системою державного управління до точного дотримання норм права, проникається повагою до законного порядку, засвоює собі схильність слідувати встановленим законам. Навпаки, народ, вихований у постійному порушенні законів, у відстоюванні форми, тільки коли вона схиляється до вигоди володарюючих, і в зневажанні до неї, коли вона забезпечує протилежні інтереси ... такий народ байдуже ставиться до законності

---

¹ Витрук Н.В. Роль социальной среды в реализации прав и свобод личности // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С. 42.

управління, не відрізняється стійкістю в правових уявленнях і легко переходить від одного порядку до другого”¹.

З висловлювань відомого дорадянського фахівця у галузі права випливає щонайменше два висновки, актуальних і для сьогодення. По-перше, про важливу роль соціального середовища для здійснення прав, свобод і обов'язків людини, яке може позитивно або негативно впливати на їх реалізацію. Зокрема, досвід переконливо засвідчує: на морально-психологічний стан армії особливо впливає духовне життя суспільства. Високий рівень духовності народу завжди позитивно діяв на психологічний стан Збройних Сил. Водночас негативні процеси в духовному житті суспільства неминуче поширюються на армію, призводять до занепаду дисципліни, погіршують морально-психологічний клімат у підрозділах та частинах. Перехідний характер нинішнього українського суспільства зумовлює зміни, які відбуваються в усіх структурах суспільної та індивідуальної свідомості, породжують відповідну якість духовного життя².

По-друге, якщо для західноєвропейських країн характерними є високий рівень правової відповідальності й усвідомлення обов'язку з боку їх громадян, то для українців сьогодні все ще притаманні стереотипи “побоювання санкцій закону”, “правової бездіяльності”, “юридичного нігілізму”. Останній має глибоке історичне коріння на пострадянському просторі, – зазначає Ю. М. Тодика³. А. О. Бороноев та П. І. Смирнов, аналізуючи особливості історичного розвитку та специфіку національного характеру, ставлять риторичне питання: “А які у нас уявлення про Право? Неповага до нього від низу до верху у всіх прошарках суспільства надто велика”⁴. Отже, розрив між проголошеними в законодавстві положеннями і реальною практикою не сприяв становленню у нас правової культури, законності⁵.

¹ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – Т. 1: Часть теоретическая. – С. 291.

² Див.: Пошадін О. Від чого залежить дух війська // Віче. – 1999. – № 12. – С. 126.

³ Тодика Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры граждан: Монография. – С. 125.

⁴ Бороноев А. О., Смирнов П. И. Российский менталитет и реформы. Ментальные представления, ценности, строй мышления и поведения // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 287.

⁵ Тодика Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры граждан: Монография. – С. 125-126.

Викликає занепокоєння і те, що негативне ставлення до права і обов'язків, їх елементарне незнання в перехідний період розвитку Української держави поглиблюється серед молодих людей. Так, у 1999 р. в системі цінностей студентів Санкт-Петербурзького фінансово-економічного коледжу були виявлені неприємні деформації, серед яких і та, що свобода сприймається студентами як незалежність від обов'язків¹. У ході опитування учнів 8 - х класів середньої школи Радянського району м. Києва встановлено, що 98% підлітків 13-14 років не знають ні своїх прав, ні обов'язків². За даними опитувань соціологічної служби Центра Разумкова, проведених у 2002 та 2004 роках, в Україні платник податків не звучить гордо, як це має місце в країнах Європейського Союзу чи США. Лише 6% громадян відчують себе в момент заповнення податкової декларації „частиною економічної могутності країни”, всього 6% – сподіваються, що кошти повернуться до них і їх близьких через державні витрати, 8% – впевнені, що податками підтримуються ті, хто цих коштів найбільше потребує. А третина (34%) вважають, що у них просто забирають чесно зароблені гроші; 35% впевнені, що ці гроші розкрадаються чиновниками; майже чверть (24%) – що гроші не розкрадаються, а розподіляються не оптимально³. Схожі дані маємо і при вивченні ставлення громадян до військового обов'язку. Навряд чи вони дозволяють сподіватися на швидке становленні України як заможної, соціальної, правової держави.

На наш погляд, до загальних умов і чинників, які суттєво впливають на реалізацію конституційних обов'язків, слід відносити також політичні, соціально-економічні, організаційні, юридичні.

Політичні фактори. Суттєвий вплив на реалізацію деяких основних обов'язків здійснюють політичні фактори, адже ефективність реалізації обов'язків багато в чому залежить від політичної ситуації в країні, довіри до органів влади з

---

¹ Див.: Дейнека О. С. Психологические последствия экономической политики реформирования // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – С. 458.

² Див.: Мойсеева О. Правовий захист неповнолітніх (за матеріалами нового Кримінального кодексу України) // Право України. – 2001. – № 9. – С. 60.

³ Див.: Якименко Ю. Гражданская активность в Украине: обречены ли мы иметь то, что имеем? // Зеркало недели. – 2002. – № 41 (416). – С. 4; Шангина Л. О всеобщей независимости и совете королевы Виктории // Зеркало недели. – 2004. – № 33 (508). – 21-27 августа – С. 1-2.

боку громадян. Політичні фактори можна поділити на позитивні і негативні. До перших слід віднести: а) утвердження політичного та ідеологічного багатоманіття (багатопартійності); б) демонтаж тоталітарної системи, утвердження демократичних процедур безпосереднього народовладдя (вибори, референдум); в) становлення України як суверенної держави на міжнародній арені; г) досягнення міжнаціональної злагоди на основі демократичних цінностей; д) демократизацію політичної системи українського суспільства¹.

В Україні політичні фактори здебільшого негативно впливають на здійснення основних обов'язків. Серед них: 1) різка поляризація політичних сил; 2) жорстка конфронтація політичних угруповань у парламенті; 3) не менш жорстка конфронтація між Верховною Радою України, з одного боку, і Президентом України, Кабінетом Міністрів – з іншого; 4) посилення міжконфесійного протистояння; 5) невисокий авторитет влади, відчуження людини від влади². Крім цього, до політичних факторів слід віднести і те, що некомпетентні рішення держави, органів державної влади і місцевого самоврядування спричиняють створення в країні стану глибокої політичної апатії (абсентеїзму) населення – явища дуже загрозливого, якщо його ігнорувати³.

Практика підтверджує, що підтримка населенням держави безпосередньо залежить від демократичного змісту її функцій⁴. На жаль, “десакралізація” влади, її дискредитація і певна делегітимізація витісняють традиційні цінності права і людяності⁵.

Тому, правдиво оцінивши стан нинішнього рівня дисципліни, влада повинна власним прикладом “зваблювати” решту громадян⁶. Саме діяльність органів державної влади, її посадових і службових осіб повинна бути взірцем справедливості, гуманізму, додержання прав людини, виконання взятих на себе зобов'язань. У багатьох видах діяльності люди додержуються закону не тому, що

---

¹ *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 357.

² Там само.

³ Див.: *Селіванов В.* Правова політика України (деякі теоретичні питання сутності, змісту та технології). – С. 6.

⁴ *Тодыка Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – С. 214.

⁵ *Гулиев В. Е.* Протодемократическая государственность: аксиологическая феноменология отчуждения // Право и политика. – 2001. – № 5. – С. 5.

⁶ *Малько А. В.* Дисциплина и политика. – С. 42.

знають його безпосередньо, а тому, що наслідують взірці, встановлені іншими, кого вони вважають краще поінформованими.

Соціально-економічні фактори. Ефективність здійснення конституційних обов'язків багато в чому залежить від їх соціально-економічного (матеріального) забезпечення. В першу чергу це стосується військового обов'язку та обов'язку здобути повну загальну середню освіту. Так, у державі, де створена і матеріально оснащена мережа освітянських закладів, закладів проходження строкової військової служби, виконання зазначених обов'язків з боку громадян відзначається високою ефективністю, що проявляється в бажанні, добровільності, престижності і т. п. Навпаки, економічні проблеми та негаразди суспільства безпосередньо впливають і на побутові умови, в яких живуть та працюють військовослужбовці. За даними соціологічних досліджень позитивну оцінку матеріально-побутовим умовам життєдіяльності у 1999 р. давали лише близько 4 % офіцерів і 11% солдатів. Грошовим забезпеченням задоволені лише 4,7% військовослужбовців строкової служби і 0,28% офіцерів¹. Як наслідок, з кожним роком кількість призовників, які ухиляються від військової служби, зростає лише в Харківському регіоні на тисячу осіб. Станом на 2003 р. у розшуку перебували до восьми тисяч юнаків призовного віку. У весняний призов 2003 року на строкову військову службу відбули близько двох тисяч призовників – трохи більше 10%. Решта – навчаються або визнані непридатними за станом здоров'я чи просто не з'являються за повісткою².

Важке економічне становище в країні негативно впливає на виконання всіх конституційних обов'язків. Коли населення розчароване нездатністю держави забезпечити соціальні гарантії, достатній життєвий рівень для особи та її сім'ї, то це негативно позначається на легітимності самої влади. Знижується рівень законслухняності громадян, поваги до закону³.

Негаразди соціально-економічного життя країни негативно позначаються на кліматі в сім'ї. Батькам не завжди вдається виховувати і утримувати своїх дітей на

¹ Див.: Пошадін О. Від чого залежить дух війська. – С. 125.

² Див.: Повістка – для багатьох не указ // Голос України. – 2003. – № 82. – 30 квітня. – С. 1.

³ Див.: Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 237.

належному рівні, слідкувати за здобуттям ними повної загальної середньої освіти. Як свідчить статистика, в Україні понад 100 тисяч дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування, більше 60 тисяч неблагополучних сімей, у яких майже 140 тисяч дітей не отримують належного виховання і не мають повноцінного догляду¹. Попри незначну позитивну динаміку, яка намітилася у скороченні чисельності школярів, які не відвідують занять у школі, – на 1 листопада 2002 р. таких було виявлено 9 124 дітей, що в п'ять разів менше, ніж було в попередні роки², все ж вона залишається досить високою. За даними ООН, 16% українських школярів не відвідують школу³. Лише у відносно благополучному Києві станом на 1 вересня 2003 р. було офіційно зареєстровано понад 60 учнів, що ухилялися від відвідування школи. Після закінчення першої чверті їх вже було 80⁴. А в 2004 р. по Києву правоохоронними органами міліції було затримано 136 неповнолітніх бродяг і 375 прохачів⁵. У масштабах усієї країни у 2003 р. таких було 33 тисячі⁶. Здебільшого це діти з неблагополучних сімей.

У цьому зв'язку надзвичайно велика роль належить школі як соціальному інституту, що має можливість впливати на формування особистості. Зростаючи в різних сім'ях (благополучних і не зовсім), діти отримують різне виховання, різні життєві орієнтири. Але суспільство не може ставити себе в залежність від сімейних взаємостосунків. Тому сама школа як соціальний інститут повинна відкрити дитині шлях до усвідомлення себе повноцінною особистістю. То ж державі потрібно докласти чимало зусиль для реформування освіти, виховання поваги до прав людини, підготовки дитини до свідомого життя у вільному суспільстві⁷.

---

¹ Безпритульність і бездоглядність не здолати лише законодавчими підвалинами // Юридичний вісник України. – 2002. – № 45. – 9-15 листопада 2002. – С. 8.

² Див.: Семиволос П. «Консервативного» образования отведать не хотите ли? // Зеркало недели. – 2002. – № 44 (419). – 16 ноября – С. 15.

³ Див.: Ищенко Г. Украинская молодежь еще только играет в свободу // Зеркало недели. – 2002. – № 48 (423). – 14 декабря – С. 21.

⁴ Див.: Чикаліна Д. Утікачі... від знань // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 51. – 18 березня – С. 18.

⁵ Див.: Шестакова А. Если ребенок попал на улицу, его трудно забрать оттуда // Зеркало недели. – 2005. – № 1 (529). – 15 января. – С. 22.

⁶ Злочинність серед неповнолітніх зростає // Юридичний вісник України. – 2004 р. – № 27. – 3-9 липня – С. 27.

⁷ Див.: Петрова Н. Проблема прав дитини в Україні // Права людини в Україні: Щорічник 1993 р. – К.: Укр. правн. фундація. – 1995. – С. 53.

Юридичні фактори. До факторів, які на сьогодні здебільшого негативно впливають на реалізацію деяких основних обов'язків, слід віднести і недосконале податкове законодавство, яке визначає процедурно-правові аспекти їх здійснення (надмірна складність, заплутаність)¹, його колізійність² та нестабільність³. Так, від 24 серпня 1991 р. – дня проголошення незалежності України – станом на 10 червня 2002 р. видано 6 336 (!) нормативно-правових актів, що регулюють сплату податків, акцизів, обов'язкових зборів і платежів. З них лише 245 (теж немало) є Законами України, а з 245 законів – 191 (78%) – із змінами і доповненнями до вже існуючих. Усі інші акти (6 091) – підзаконні (у тому числі відомчі, зокрема авторства ДПА – 2 194). Ось історія деяких ключових законів від дати їх прийняття станом на 10 червня 2002 р.: „Про систему оподаткування” від 25 червня 1991 р. – 30 змін і доповнень; „Про оподаткування прибутку підприємств” від 28 грудня 1994 р. – 75 змін і доповнень; „Про податок на додану вартість” від 3 квітня 1997 р. – 81 зміна і доповнення⁴.

Як наслідок, маємо масове порушення податкового законодавства, особливо в частині ухилення від сплати податків і зборів. Так, на початку 2000 р. в Україні було порушено близько 9 тисяч кримінальних справ за фактом ухилення від сплати податків. В половині із порушених справ фігурують особливо великі суми. У ході проведення спецоперацій було виявлено 24 тисячі порушень чинного податкового законодавства⁵. З початку 2002 р. порушено 7063 кримінальних справи про злочини у сфері оподаткування, 76,8% з них – умисне ухилення від сплати податків в особливо великих розмірах⁶. За січень-березень 2003 р. документально перевірено 88,2 тис. підприємств, установ, організацій та 50,4 тис. фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності. Порушення податкового

---

¹ *Добролюбова Т.* Между налогоплательщиком и налоговой // Юридическая практика. – 2003. – № 7 (269). – 18 февраля. – С. 5.

² *Миланко О.* Як полегшити життя підприємця // Юридичний вісник України. – 2004. – 12-18 червня 2004. – № 24. – С. 4.

³ *Табаченко О.* Чому українці неохоче платять податки? // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 67. – 10 квітня – С. 9.

⁴ *Ластовецький А.* „Немає нічого більш постійного, ніж смерть і податки”. Податкова політика: спроба системного аналізу // Віче. – 2002. – № 9 (126). – С.54.

⁵ Факты. – 2000. – 10 октября. – С. 5.

⁶ Юридическая практика. – 2003. – № 4. – С. 15.

законодавства виявлено майже у 90% перевірених юридичних та 80% фізичних осіб¹.

Створення більш зручних процедур при сплаті податків, закріплення їх у законі і, що важливо, зниження податкового тиску сприятимуть більш ефективній реалізації цього виду конституційних обов'язків. Надмірний ріст ставок податку, як зазначає М. П. Кучерявенко, часто призводить не до зростання надходжень до бюджету, а до протилежного результату. Він підриває стимули до виробництва, примушує переносити виробництво в інші регіони. За оцінкою спеціалістів бюджет США не отримує нічого, якщо ставка податку перебільшує 50%”².

Психологічні фактори. Для всебічного виявлення умов реалізації основних обов'язків особи слід враховувати не лише зовнішні умови, але й психологічні особливості людини, сприйняття нею своїх обов'язків, які значною мірою детермінують її поведінку в правовій сфері.

Тому поряд з юридичними чинниками, які діють при реалізації конституційних обов'язків, на одне з перших місць виходить психологічний момент, психологічне сприйняття людиною обов'язків, незважаючи на вплив на це сприйняття об'єктивної дійсності³. Якщо, скажімо, “реалізація багатьох позитивних прав залежить не від застосування юридичних механізмів і не від суб'єктивних бажань, а від рівня економічного розвитку суспільства, наявності відповідних матеріальних благ”⁴, то для реалізації більшості конституційних обов'язків юридичний елемент та психологічне бажання, воля людини відіграють вирішальну роль. Ще на початку ХХ століття М. А. Гредескул писав: “Поza волею громадян для права немає точки опори, і якщо б ця воля, з якої-небудь причини, зникла чи повністю втратила здатність коритися, то всі кодекси перетворились би

¹ Податкова у цифрах і фактах // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 16. – 24 квітня – С. 15.

² Кучерявенко М. П. Теоретичні проблеми правового регулювання податків та зборів в Україні: Дис... д-ра. юрид. наук. – С. 80.

³ Летнянчин Л. І. Деякі психологічні аспекти реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: Тези доп. та наук. повідомлень учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 30 червня 2001 р.) / За ред. М.І.Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 11.

⁴ Див.: Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 112.

на найжалюгідніші книги”¹. У цьому зв’язку підвищується роль психологічної теорії права, для якої виключно внутрішні психологічні процеси (імперативно-атрибутивні емоції за Л. І. Петражицьким) визначають поведінку суб’єктів у правовій сфері².

На пріоритетність психологічного компоненту порівняно з соціальними чинниками, які діють при реалізації основних обов’язків, вказують і результати соціологічних досліджень. Так, опитування 155 московських допризовників показало, що провідними мотивами проходження військової служби є не соціальні, а особисті мотиви³. Це підтверджується також і іншими психологічними дослідженнями⁴.

Уже за своєю природою психологічне сприйняття людиною обов’язків за своїм змістом часто не збігається з волею зобов’язаних осіб. “Психологічно людина ближче до свободи, аніж до порядку, – зазначає В. Речицький, – і тому ніщо не може перетворити природу людини на природу терміта”⁵.

Психологічні переживання особи при реалізації прав і свобод та при виконанні (дотриманні) обов’язків яскраво відобразив П. А. Сорокін. Зобов’язана особа, зазначав він, відчуває себе не вільною, а зобов’язаною виконати свій обов’язок. Кожен із нас знає, що усвідомлення нашого обов’язку діє на нас як примусова сила, потаємний голос (голос совісті), що вимагає від нас цього виконання. В нашому випадку ми відчуваємо себе справді зв’язаними⁶. Розвиваючи думку П. А. Сорокіна стосовно психічних переживань при реалізації обов’язків, додамо, що відхилення чи навіть думка відхилитися від виконання обов’язку у законослухняної людини викликає стан, аналогічний “докорам сумління”.

Саме під впливом психологічної теорії права в російській дореволюційній літературі визначалося поняття юридичного обов’язку. Так, Г. Ф. Шершеневич

---

¹ Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права: Юридическое исследование. – С. 42.

² Див.: Лазарев В. В. Социально-психологические аспекты применения права. – С. 44.

³ Див.: Клементьев Р. П., Николаева И. А. Призыв на военную службу // СОЦИС. – 2000. – № 10. – С. 73.

⁴ Див.: Кури Хельмут. Имеет ли наказание превентивный эффект // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 155.

⁵ Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 229.

⁶ Цит. за: Поляков А. В. Петербургская школа философии права // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 19.

визначав правовий обов'язок як “усвідомлення зв'язаності своєї волі”. При цьому на волю людини, готової діяти під впливом своєї натури, здійснює тиск фактор, що викликає в неї усвідомлення власної зв'язаності. Отже, в основі правового обов'язку лежить воля пасивного суб'єкта¹.

Віддаючи належне психологічним переживанням суб'єктів обов'язків, зазначимо, що описані вище переживання мають місце здебільшого при виконанні обов'язку в правовідносинах на зразок “кредитор–боржник”. Психічні ж процеси, які протікають при реалізації основних обов'язків, мають свої особливості. Так, є певна різниця у психологічному сприйнятті обов'язку батьків утримувати неповнолітніх дітей і обов'язку сплачувати податки і збори або обов'язку здобути повну загальну середню освіту. Варто погодитись із П. М. Рабіновичем, який пише, що одні правові приписи сприймаються суб'єктом як цінні, до інших він ставиться байдуже або й ігнорує їх як перешкоди у здійсненні життєвих планів². Так, дотримання таких конституційних обов'язків, як утримання неповнолітніх дітей, піклування про непрацездатних батьків, не посягати на права та свободи інших людей, здобути повну загальну середню освіту, не є результатом зовнішнього примусу, а здійснюється через власну потребу. В цьому випадку психічне переживання характеризується бажанням вчиняти такі дії.

Дещо в іншому психологічному плані сприймається виконання таких обов'язків, як сплата податків, військовий обов'язок, коли від суб'єкта обов'язку вимагають вчинення дій, що викликають почуття зв'язаності, небажання коритися або навіть страх.

Так чи інакше, але усвідомлення основних обов'язків приводить до того, що законні підкорятимуться не через матеріальний примус, а в силу його свідомого визнання, інстинктивного підкорення, звички, відсутності організованого спротиву³. Вирішальним моментом в існуванні закону є не стільки матеріальна можливість примусу, скільки психологічна звичка визнавати обов'язковість норм

¹ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права: Вып. 3. – С. 619-620.

² Рабинович П. М. Реализация норм социалистического права (некоторые ценностные аспекты) // Проблемы социалистической законности. – 1988. – Вып. 22. – С. 61.

³ Див.: Виноградов П. Г. Очерки по теории права. – С. 32.

і підкорятися їм”¹. У Сполучених Штатах, як писав А. Токвіль, люди розуміють одну нескладну, але водночас погано усвідомлену істину: щастя кожного залежить від загального процвітання. Навіть більше, вони звикли дивитися на це процвітання як на справу своїх рук, вони не відокремлюють доброжиток суспільства від власного доброжитку й працюють на благо держави не тільки з почуттів обов’язку чи гордості, а й, можна сказати, з пристрасті до наживи².

Отже, усвідомлення обов’язку є головною рушійною силою, головним мотивом його виконання. Воно передбачає високий рівень правосвідомості громадян. Особа з розвинутою правосвідомістю схильна розглядати свої обов’язки як необхідну умову її цивілізованих, тобто наповнених взаємоповагою і взаємною відповідальністю відносин з державою, з іншими громадянами³.

Соціальне середовище особи включає і безпосереднє соціальне оточення (“мікросередовище”). У реальній дійсності соціальне середовище і оточення особи взаємопов’язані і взаємозалежні. Чим менша суспільна група, тим міцніше пов’язаний індивід з нею; і чим більша група, тим легше індивід вислизає від суспільного контролю⁴.

Безпосереднє соціальне оточення особи має виняткове значення для здійснення нею конституційних обов’язків і може бути розглянуте на різних рівнях: а) сімейно-побутове мікросередовище особи; б) соціальне оточення особи в соціально-територіальних спільнотах (мікрорайон, місто, селище, село, район, область тощо); в) мікросередовище трудових колективів.

Засобами впливу, які є в розпорядженні безпосереднього соціального оточення особи, слугують засудження і схвалення. Громадська думка – засіб надзвичайно гнучкий, здатний пристосовуватися до індивідуальних особливостей⁵. Однак опитування, проведені лабораторією соціально-правових досліджень і порівняльного правознавства юридичного факультету МДУ,

¹ *Виноградов П. Г.* Очерки по теории права. – С. 32.

² *Токвіль Алексіс де.* Про демократію в Америці. – С. 198.

³ Див.: *Бачинин В. А.* Антропосоциологические проблемы права: методология и эмпирия // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 38.

⁴ Див.: *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. – Т. 1: Часть теоретическая. – С. 195.

⁵ Див.: *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. – Т. 1: Часть теоретическая. – С. 192.

показало, що ухилення від сплати податків не визнають як злочин навіть студенти, які навчаються за юридичною спеціальністю. Так, 77% опитаних не мають нічого проти родинних зв'язків з податковими правопорушниками, 87,8% – не проти дружби, 90,5% – сусідства, а 7,5% опитаних не проти мати начальника, який ухиляється від сплати податків. Лише 8,2% опитаних респондентів не хочуть мати нічого спільного із неплатниками податків¹.

Є. Я. Кравець, аналізуючи роль статутних (правових і моральних) взаємовідносин між військовослужбовцями, приходять до цікавого висновку. У підрозділах, де встановились здорові моральні відносини між військовослужбовцями, порушення військового обов'язку є епізодичними. Однак у ротних колективах, де мають місце факти позаstatутних взаємовідносин між воїнами, порушення норм військового обов'язку можуть мати тривалий характер². Де командири є взірцем для підлеглих, де є повага до людей і взаємодопомога, там військовослужбовці навряд чи підуть на порушення статутного порядку та дисципліни³. У зв'язку з цим необхідно на державному рівні розробити і затвердити нову концепцію виховної роботи з особовим складом силових структур держави. Ця концепція повинна не лише виводити особовий склад силових структур за межі міжпартійної боротьби, а й виховувати активних і свідомих захисників загальнодержавних цінностей та інтересів народу України⁴. На жаль, в армії все ще залишаються негативні явища, пов'язані з „дідівщиною”, породжені не в останню чергу негараздами соціально-економічного характеру всього суспільства⁵.

Іншим важливим інструментом забезпечення належного виконання конституційних обов'язків є релігійні норми, релігія взагалі. “Той, хто під впливом яких-небудь апетитних, злісних і т. п. емоційних потягів може й легко

---

¹ Див.: Ключкова А. В. Правовое сознание студенческой молодежи: результаты криминологических исследований // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 11: Право. – 1998. – № 1. – С. 83.

² Див.: Кравець Е. Я. Правовые и нравственные основы советского воинского долга: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Киев. гос. ун-т. – С. 10.

³ Див.: Пошадін О. Від чого залежить дух війська // Віче. – 1999. – № 12. – С. 127.

⁴ Демчук П. Виховання військовослужбовця. Сила – не тільки в зброї // Віче. – 1997. – № 8. – С. 45.

⁵ Див.: Еремін Е. „Дедовщина” - преступление, которое невозможно искоренить? // Зеркало недели. – 2002. – № 38 (413). – 5 октября – С. 21; Красюк А. „Дедовщина” - она и в Африке „Дедовщина” // Зеркало недели. – 2002. – № 42 (417). – 2 ноября – С. 21.

вчинив би порушення права людини, при появі відповідного релігійного правового переживання, тобто усвідомлення, що така поведінка була б разом із цим зазіханням і на права божества, не так легко наважитися на подібне”¹. Релігійні норми відіграють стримуючу функцію. В даному разі з боку держави важливо проявляти зацікавленість у вихованні громадян України в дусі любові до Бога, на християнських цінностях тощо². Слушною виглядає пропозиція закріпити в законодавстві, що у державних навчальних закладах, за бажанням батьків, можуть бути виділені із системи курсу релігієзнавства окремі теми (об’єднані в окремі навчальні курси) задля їх глибокого вивчення дітьми (наприклад християнська етика). Однак програма таких курсів має бути затверджена Міністерством освіти і науки України, а їх викладання здійснюватися викладачами, які мають відповідну педагогічну освіту та належний рівень професійної підготовки³.

У контексті викладеного вважаємо також, що необхідна науково розроблена система раціонального впливу на волю і свідомість людини, її емоції, почуття⁴. Термінового розв’язання потребують питання правової освіченості неповнолітніх⁵. Позитивним у цьому плані стало затвердження Президентом України Національної програми правової освіти населення⁶. Програма визначає основні напрямки правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права. Програмою передбачено широке коло заходів з підвищення рівня правової культури громадян. Важливо, щоб ці заходи знайшли своє втілення у реальній практиці.

---

¹ *Петражицький Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – Т. 1 и 2. – С. 121.

² Див.: *Борисов А.* Десять заповедей – свод божественных законов для человека // Российская юстиция. – 2002. – № 3. – С. 45.

³ Див.: *Ярмол Л. В.* Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження). – Львів, 2006. – С. 150.

⁴ *Летнянчин Л. І.* Деякі психологічні аспекти реалізації конституційних обов’язків людини і громадянина // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: Тези доп. та наук. повідомлень учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 30 червня 2001 р.) / За ред. М. І. Панова. – С. 12.

⁵ Див.: *Мойсеева О.* Правовий захист неповнолітніх (за матеріалами нового Кримінального кодексу). – С. 60.

⁶ Національна програма правової освіти населення: Затв. Указом Президента України від 18.10.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.

Одним з головних напрямків діяльності державної податкової служби має стати проведення заходів, спрямованих на забезпечення надходжень до бюджетів усіх рівнів на добровільній основі та формування високої податкової культури населення і особливо серед молоді¹. Не останню роль у такому впливові мають відігравати правові норми, юридична термінологія. Остання повинна втілювати такі моральні категорії, як честь, гідність, повага, викликаючи при цьому відповідні емоційні переживання у суб'єктів обов'язку. Варто було б закріпити, що захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України є священним обов'язком громадян України, а військовий обов'язок – почесним.

Висновки

1. Соціальне середовище здійснює суттєвий вплив на виконання (дотримання) громадянами своїх конституційних обов'язків, хоча в умовах сучасного розвитку української державності тут діють не лише позитивні чинники (демократизація суспільного життя, деідеологізація та економічна багатоманітність), а й негативні.

2. Серед негативних чинників особливий вплив мають: а) відсутність у громадян України традицій свідомого виконання обов'язків, які ґрунтуються на високому авторитеті права; б) низький рівень правової культури, правовий нігілізм; в) негаразди соціально-економічного характеру; г) недосконалість, колізійність і нестабільність законодавства; г) негативні явища політичного життя країни; д) органічне психологічне сприйняття людиною обов'язків як феноменів, що обмежують її свободу, можливості вибору варіантів поведінки. Подолання зазначених негативних чинників слід розглядати в аспекті забезпечення (гарантування) реалізації конституційних обов'язків.

---

¹ Див.: Москаленко В. Ідеологія формування добровільної сплати податків // Урядовий кур'єр. – 2004 р. – № 110. – 15 червня. – С. 11.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення і пропонується нове вирішення наукової задачі, що полягає у дослідженні поняття конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні, їх соціально-юридичної природи, конституційних витоків та еволюції обов'язків, класифікації та механізму їх реалізації. Головні наукові і практичні результати роботи, на думку автора, полягають у таких висновках.

1. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні – це різновид юридичних обов'язків, визнана і встановлена (забезпечена) державою в інтересах усіх членів суспільства й кожної особи, заснована на нормах Міжнародної хартії прав людини та християнської моралі і закріплена в Конституції України необхідність, що приписує кожному індивіду певні вид і міру поведінки.

2. Конституційні обов'язки – важливий структурний елемент конституційного статусу людини і громадянина, роль якого проявляється у таких основних функціях, як гарантуюча, обмежувальна, сприяння розвитку особистості, виховна.

3. На сучасному етапі концепція конституційного закріплення основних обов'язків людини і громадянина в Україні у змістовному розумінні відповідає зразкам світового та європейського конституціоналізму; вона ввібрала в себе позитивний досвід їх конституційного регулювання на різних етапах розвитку української державності.

4. Соціальна цінність конституційних обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій і в цьому аспекті покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності та правопорядку,

виконанню соціальної функції держави; бути важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу приватних і публічних інтересів, забезпечення їх співіснування й розумного поєднання.

5. Незначна кількість конституційних обов'язків є сутнісною ознакою правової держави, і тому в стратегічному русі України до побудови правової держави основною тенденцією розвитку конституційних обов'язків буде поступове зменшення їх кількості. Але на початковій стадії цього процесу існуюча система конституційних обов'язків потребує свого вдосконалення шляхом розширення їх кількості, приведення їх у більш гармонійне поєднання з основними правами, створення належних засобів та умов для їх реалізації.

6. Здійснення конституційних обов'язків потребує гарантій не меншою мірою, аніж права і свободи. До таких гарантій слід включати правову основу та інституційний елемент, які в сукупності складають механізм реалізації конституційних обов'язків у вузькому розумінні. Правова основа включає: а) норми-принципи Конституції України; б) конкретизуючі норми, за допомогою яких встановлюється процедурно-правовий механізм їх реалізації, зміст, межі здійснення; в) юридичну відповідальність (у позитивному й негативному розумінні) й санкції за їх невиконання чи неналежне виконання; г) пільги та заохочення; г) високий рівень правової культури і правосвідомості громадян; д) режим законності в державі взагалі і конституційної зокрема. Здійснення основних обов'язків забезпечується цілісною системою органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, які умовно можна поділити на органи загальної і спеціальної компетенції.

7. Чинне законодавство, в якому встановлено процедурно-правові аспекти реалізації конституційних обов'язків, вимагає його “конституціоналізації” – регламентування конституційних обов'язків виключно законами України, законодавчого регулювання деяких конституційних обов'язків. Нині є підстави говорити про формування конституційно-правового інституту основних обов'язків як головного інституту, який є важливим структурним елементом генерального інституту основ правового статусу людини і громадянина.

8. В умовах перехідного характеру розвитку Української держави на здійснення конституційних обов'язків впливають як позитивні, так і негативні чинники. До позитивних слід віднести демократизацію суспільного життя, деідеологізацію та економічну багатоманітність. До негативних: а) відсутність у громадян України традицій свідомого виконання обов'язків, заснованих на високому авторитеті права; б) низький рівень правової культури, правовий нігілізм суспільства в цілому; в) негаразди соціально-економічного характеру; г) недосконалість і нестабільність законодавства; г) негативні явища політичного життя країни; д) органічне психологічне сприйняття людиною обов'язків як феноменів, які обмежують її свободу, можливість вибору варіантів поведінки. Подолання зазначених негативних чинників слід розглядати в аспекті гарантування реалізації конституційних обов'язків.

Зокрема, вважаємо, що необхідна науково розроблена система раціонального впливу на волю і свідомість людини, її емоції, почуття. Не останню роль у такому впливові мають відігравати правові норми, юридична термінологія. Остання повинна втілювати такі моральні категорії, як честь, гідність, повага, викликаючи при цьому відповідні емоційні переживання у суб'єктів обов'язку. Варто було б закріпити, що захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України є священним обов'язком громадян України, а військовий обов'язок – почесним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авакьян С. А. Конституция России: природа, эволюция, современность: 2-е изд. – М.: РЮИД. Сашко, 2000. – 528 с.
2. Айвазян В. Соотношение прав и обязанностей в социалистическом обществе: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ин-т государства и права. – М., 1966. – 17 с.
3. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1972. – Т. 1. – 395 с.
4. Алексеев С. С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. – 263 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т.– М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 359 с.
6. Антология мировой философии: В 4 т. / Ред., сост. и авт. вступит. ст. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1. Ч. 1. – 576 с.
7. Апресян Р. Г., Гусейнов А. А. Демократия и гражданство // Вопросы философии. – 1996. – № 7. – С. 3-16.
8. Арановский К. В. Конституционная традиция в российской среде. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 658 с.
9. Астемиров З. А. Понятие юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С. 59-67.
10. Астрахань А. А. Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Моск. гос. ун-т. – М., 1986. – 25 с.
11. Баглай М. В., Туманов В. А. Малая энциклопедия конституционного права. – М.: Изд-во БЕК, 1998. – 519 с.
12. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации / Учебник для юридических вузов и факультетов: 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА – ИНФРА*М, 1999. – 776 с.
13. Байниязов Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 31- 40.

14. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект): Монографія. – Харків: Легас, 2004. – 192 с.
15. Баранов В. М. О некоторых условиях повышения юридической эффективности поощрительных норм советского права // Вопросы теории государства и права: Межвуз. науч. сб. / Отв. ред. М. И. Байтин. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1976. – Вып. 4. – С. 115-134.
16. Бачинин В. А. Антропосоциологические проблемы права: методология и эмпирия // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 27-39.
17. Безпритульність і бездоглядність не здолати лише законодавчими підвалинами // Юридичний вісник України. – 2002. – № 45. – 9-15 листопада. – С. 8.
18. Березовская С. Г. Охрана прав граждан советской прокуратурой. – М.: Наука, 1964. – 261 с.
19. Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків // Право України. – 2004. – №10. – С.85-87.
20. Боброва Н. А. О конституционных гарантиях прав, свобод и обязанностей граждан СССР // Советское государство и право. – 1979. – № 3. – С. 3-10.
21. Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 163 с.
22. Боброва Н. А., Зражевская Т. Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 153 с.
23. Богданова Н. А. Категория статуса в конституционном праве // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11: Право. – 1998. – № 3. – С. 3-20.
24. Бондар Н. С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2005. – 592 с.
25. Борисов А. Десять заповедей – свод божественных законов для человека // Российская юстиция. – 2002. – № 3. – С. 43-45.
26. Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації // Право України. – 2001. – № 12. – С. 32-34.

27. Бороноев А. О., Смирнов П. И. Российский менталитет и реформы. Ментальные представления, ценности, строй мышления и поведения // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 274-302.
28. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права.– М.: Юрид. лит., 1950. – 367 с.
29. Буткевич В. Права людини в Україні // Права людини в Україні: Щорічник 1993 р. – К.: Укр. правн. фундація, 1995. – С. 20- 48.
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
31. Виг Й. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 44- 49.
32. Виноградов П. Г. Очерки по теории права. – М.: Т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1915. – 153 с.
33. Витрук Н. В. О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан // Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 29-38.
34. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – М.: Наука, 1979. – 229 с.
35. Витрук Н. В. Роль социальной среды в реализации прав и свобод личности // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С. 42-49.
36. Витрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан // Конституционный статус личности в СССР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 195-210.
37. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 298 с.
38. Воеводин Л. Д. Реализация конституционных прав и свобод советских граждан и деятельность высших представительных органов // Проблемы развития представительных органов власти социалистического государства / Под ред. С. С. Кравчука. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 93-160.

39. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – М.: Инфра*М-Норма, 1997. – 298 с.
40. Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – 2000. – № 11. – С. 30-33.
41. Гайворонская Я. В. К вопросу о понимании правовых и юридических норм // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 39-45.
42. Гайдар В, Слипенко Ю. Подходный налог по основному месту работы // Юридическая практика. 2003. – № 7 (269). – 18 февраля. – С. 7.
43. Гегель Г. В. Философия права / Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
44. Гегель. Работы разных лет: В 2 т. – Т. 2 / Сост., общ. ред. А. В. Гулыги. – М.: Мысль, 1971. – 630 с.
45. Гессен В. М. Основы конституционного права. – 2-е изд. – Петроград: Изд-е юрид. книжн. фонда Право, 1918. – 437 с.
46. Головачев Н. Третий путь? Он существует // Зеркало недели. – 2004. – № 33(508). – 21 августа.
47. Горшенев В. М. Структура правового статуса гражданина в свете Конституции СССР 1977 года // Правопорядок и правовой статус личности в развитии социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года (вопросы теории государства и права, государственного и административного права). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – С. 51-58.
48. Государство и право развитого социализма в СРСР / А. И. Королев, В. С. Петров, В. Д. Сорокин и др. – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1977. – 472 с.
49. Государство, общество, личность: проблемы совместимости / Под общ. ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – М.: Юристъ, 2005. – 303 с.
50. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права: Юридическое исследование. – Харьков: Изд-во Адольфа Дарре, 1900. – 235 с.
51. Гулиев В. Е. Протодемократическая государственность: аксиологическая феноменология отчуждения // Право и политика. – 2001. – № 5. – С. 4-13.

52. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
53. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.– М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – Т. 2. – 780 с.
54. Дейнека О. С. Психологические последствия экономической политики реформирования // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 452- 459.
55. Декларація прав національностей України: Прийнята Верховною Радою України 01.11.1991 // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 53. – Ст. 799.
56. Демчук П. Виховання військовослужбовця. Сила – не тільки в зброї // Віче. – 1997. – № 8. – С. 37-45.
57. Диденко Н. Г., Селиванов В. Н. Право и свобода // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 4-27.
58. Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Затв. Законом України від 24.03.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 19. – Ст. 809.
59. Добролюбова Т. Между налогоплательщиком и налоговой // Юридическая практика. – 2003. – № 7 (269). – 18 февраля. – С. 5.
60. Доповідь Президента України на урочистому засіданні, присвяченому 5-й річниці незалежності України // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 серпня.
61. Ем В. С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11: Право. – 1981. – № 1. – С. 56-62.
62. Еременко Ю. П. Советская Конституция и законность / Науч. ред. Ржевский В. А. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 164 с.
63. Еремин Е. „Дедовщина” – преступление, которое невозможно искоренить? // Зеркало недели. – 2002. – № 38 (413). – 5 октября – С. 21.
64. Жаке Ж.-П. Конституционное право и политические институты. Учеб. пособие: Пер. с франц. – М.: Юристъ, 2002. – 365 с.
65. Загальна декларація прав людини 1948 р. – К.: Право, 1995. – 16 с.

66. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.
67. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 2038.
68. Злочинність серед неповнолітніх зростає // Юридичний вісник України. – 2004. – № 27. – 3-9 липня – С.27.
69. Іван Павло II. Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі століть / Переклала з італійської Мар'яна Прокопович. – Львів: Літопис, 2005. –168 с.
70. Игнатьева И. А. Экологические права и обязанности в конституциях государств – участников СНГ // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11: Право, 2002 . – № 1. – С. 99 – 110.
71. Ильин И. А. О сущности правосознания / Отв. за вып.: Мартынова Н. М., Подольский В. М.; Сост. и вступ. ст. Смирнов И. Н. – М.: Рарогъ, 1993. – 235 с.
72. Інструкція “Про прибутковий податок з громадян”: Затв. Наказом Головної державної податкової інспекції від 21.04.93 р. № 12 (із зм. і доп.) // Бизнес (Сб. системат. законодательства). – 2001. – № 35 (450).
73. Исполнительная власть в Российской Федерации. Проблемы развития / Отв. ред. И. Л. Бачило. – М.: Изд. гр. Юристъ, 1998. – 431 с.
74. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Діценбахера: Пер. з нім. В. Камянець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
75. Ищенко Г. Украинская молодежь еще только играет в свободу // Зеркало недели. – 2002. – № 48 (423). – 14 декабря. – С. 21.
76. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001.
77. Кагадій М. Поняття конституційних юридичних обов'язків людини та громадянина // Держава і право. Зб. наук. праць: юридичні та політичні науки. – 2002. – № 15. – С. 167- 173.
78. Кадырова М. Халиф на исторический час: загадочная страна и ее вождь Туркменбаши // Зеркало недели. – 2002. – № 48 (423). – 14 декабря – С. 5.

79. Кант И. Сочинения: В 6 т. / Под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. Ч. 1. – 544 с.
80. Карпенко М. Правова держава – запорука законності і порядку у військах // Народна армія. – 1999. – 6 жовтня.
81. Кельзен, Ганс. Чисте правознавство / З додат.: Проблеми справедливості: Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004 – 496 с.
82. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 187 с.
83. Кистяковский Б. А. В защиту права (интеллигенция и правосознание) // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 7: Философия. – 1990. – № 3. – С. 50-60.
84. Клементьев Р. П., Николаева И. А. Призыв на военную службу // СОЦИС. – 2000. – № 10. – С. 72-76.
85. Ключкова А. В. Правовое сознание студенческой молодежи: результаты криминологических исследований // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11: Право. – 1998. – № 1. – С. 78-89.
86. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні // Право України. – 1998. – № 11. – С. 29-31.
87. Князев В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні // Право України. – 1998. – № 12. – С. 29-31.
88. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Затв. Законом УРСР від 07.12.84 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
89. Колосова Н. М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 86-91.
90. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
91. Колісник В. П. Конституційно-правові проблеми регулювання міжнаціональних відносин в Україні в умовах становлення правової держави: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – Харків, 2003. – 36 с.

92. Конвенція про захист прав людини і основних свобод (Рим, 4. XI. 1950) // Голос України. – 2001. – № 3 (2503). – 10 січня. – стр. 6 – 8.
93. Конституции буржуазных стран: В 4 т. – Т.1: Великие державы и западные соседи СССР / Под ред. Ю. В. Ключникова. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1935. – 336 с.
94. Конституции буржуазных стран: В 4 т. – Т. 2: Средние и малые европейские страны / Под. ред. Ю. В. Ключникова. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – 664 с.
95. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока: Пер. под ред. И. Д. Левина. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – 591 с.
96. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – 816 с.
97. Конституции зарубежных государств: США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада: Учеб. пособие / Сост., авт. введ., вступ. ст. В. В. Маклаков. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 406 с.
98. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX ст.: Сб. док. / Под ред. Н. П. Галанзы. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 587 с.
99. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. правн. фундація. Вид-во “Право”, 1996. – 554 с.
100. Конституція незалежної України: У 3 кн. – Кн.1: Документи, коментарі, статті / Під заг. ред. С. Головатого. – К.: Право. Укр. правн. фундація, 1995. – 379 с.
101. Конституционный статус личности в СРСР / Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. – М.: Юрид. лит., 1980. – 256 с.
102. Конституция развитого социализма: Учеб. пособие / Под ред. В. Н. Кудрявцева, И. А. Азовкина, С. Г. Келина и др. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1978. – 278 с.
103. Конституция СССР. Политико-правовой комментарий / Общ. ред. и введ. Б. Н. Пономарева. – М.: Политиздат, 1982. – 397 с.
104. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Наук. думка, 1999. – 734 с.

105. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
106. Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді: Указ Президента України від 25 жовтня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 44. – Ст. 2002.
107. Концепція нової Конституції України від 19 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 35. – Ст. 466.
108. Копейчиков В. В., Суцук З. И. Реальный социализм: демократия, личность, права человека. – К.: Вища школа, 1983. – 150 с.
109. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 13-19.
110. Корешкова И. Н. Гарантии основных прав и свобод граждан СССР в текущем законодательстве // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 11: Право. – 1980. – № 6. – С. 41-46.
111. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права: 5-е изд. – СПб.: Изд-ние юрид. книжного магазина Мартынова Н. К., 1898. – 354 с.
112. Косюта М. В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури в умовах побудови демократичної правової держави. – Харків, 2002. – 33 с.
113. Котляревский С. Л. Власть и право. Проблема правового государства. – М.: Мысль, 1915. – 417 с.
114. Кравец Е. Я. Правовые и нравственные основы советского воинского долга: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Киев. гос. ун-т. – К., 1987. – 20 с.
115. Краснов М. А. Юридическая ответственность – целостное правовое явление // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 73-77.
116. Красюк А. „Дедовщина” – она и в Африке „Дедовщина” // Зеркало недели. – 2002. – № 42 (417). – 2 ноября – С. 21.
117. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.
118. Кряжков А. В. Публичный интерес: понятие, виды и защита // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 91-99.

119. Кудинов О. А. К проблемам истории Российского государства (государственно-правые аспекты). Полевые заметки. – ЭССЕ // Право и политика. – 2001. – № 4. – С. 98-106.
120. Купчишин О. Основоположні принципи Конституції УРСР 1919 р. // Радянське право. – 1979. – № 3. – С. 12-14.
121. Кури Хельмут. Имеет ли наказание превентивный эффект // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 143-157.
122. Кучерявенко М. П. Теоретичні проблеми правового регулювання податків та зборів в Україні: Дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.07. – Харків, 1997. – 370 с.
123. Кучинский В. А. Политико-правовой механизм реализации и охраны конституционных прав граждан // Актуальные теоретические проблемы развития государственного права и советского строительства / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М.: Акад. наук СССР. Ин-т гос-ва и права, 1976. – С. 95-98.
124. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: Навчальний посібник. – Харків: Факт, 2001. – 440 с.
125. Лазарев В. В. Социально-психологические аспекты применения права. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1982. – 143 с.
126. Лазарев Л. В. Правовые позиции Конституционного Суда России. – М.: ОАО «Издательский дом „Городец”»; «Формула права», 2003. – 528 с.
127. Ластовецький А. „Немає нічого більш постійного, ніж смерть і податки”: Податкова політика: спроба системного аналізу // Віче. – 2002. – № 9 (126). – С.52-60.
128. Лем С. Что будет через 10-20 лет? Я знаю, что этого никто не знает // Литературная газета. – 1990. – 14 ноября.
129. Литвин В. На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – № 9. – С. 3-18.
130. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: 5-е изд. – Т. 27. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1977. – 643 с.
131. Лепешкин А. И. Правовое положение советских граждан. – М.: Мысль, 1966. – 56 с.

132. Летнянчин Л. І. Деякі психологічні аспекти реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: Тези доп. та наук. повідомлень учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 30 червня 2001 р.) / За ред. М. І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 10-12.
133. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки громадян щодо власності в аспекті розбудови в Україні правової держави // Право власності: проблеми забезпечення, реалізації та захисту: Тези доп. та наук. повідомлень наук. семінару молодих учених (м. Харків, 14-15 вересня 2001 р.) / За ред. М. І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 5-7.
134. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина як інструмент запобігання конфлікту приватних і публічних інтересів / Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Зб. наук. ст. (За матеріалами XI Харківських політологічних читань) / Упоряд.: А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Харків: Право, 2001. – С. 103-104.
135. Летнянчин Л. І. Основні обов'язки людини і громадянина як самостійний конституційно-правовий інститут // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 44. – С. 45-49.
136. Летнянчин Л. І. Становлення конституційно-правового статусу громадян України в дорадянський період // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 41. – С. 62-66.
137. Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – („Політичні ідеології”. Вип. 3).
138. Лісовий кодекс: Закон України про внесення змін до Лісового кодексу України від 8.02. 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 11. – Ст. 691.
139. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. – М.: Юрид. лит., 1973. – 343 с.

140. Лучин В. О. Конституционные институты // Совр. конституционализм. – М.: ИГП АН СССР, 1990. – С. 30-38.
141. Максимов С. Институт прав людини в сучасному світі: філософсько-правові аспекти // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3 (22). – С. 49-57.
142. Малейн Н. С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан // Советское государство и право. – 1974. – № 6. – С. 41-48.
143. Малько А. В. Дисциплина и политика // Право и политика. – 2001. – № 3. – С. 38-43.
144. Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – М.: Юрид. лит., 1968. – 142 с.
145. Мамут Л. С. Народ в правовом государстве. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 160 с.
146. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. – Т. 16. – 839 с.
147. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1973. – 646 с.
148. Мартышин О. В. Несколько тезисов о перспективах правового государства в России // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 3-13.
149. Мартышин О. В. Политическая обязанность // Государство и право. – 2000. – № 4. – С. 5-14.
150. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2004. – 35 с.
151. Масленников В. А. Конституционные обязанности советских граждан. – М.: Знание, 1970. – 48 с.
152. Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан // Конституционный статус личности в СССР. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 84-100.

153. Масленников В. А. Юридические обязанности и ответственность личности // Права личности в социалистическом обществе / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев, М. С. Строгович. – М.: Наука, 1981. – С. 114-143.
154. Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан СССР: сущность и проблемы реализации // Советское государство и право. – 1983. – № 6. – С. 3-10.
155. Матузов Н. И. Личность. Право. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 292 с.
156. Матузов Н. И. Юридические обязанности и ответственность как элементы правового статуса личности // Конституция СССР и правовое положение личности / Ред. коллегия В. М. Чхиквадзе и др. – М.: Ин-т гос-тва и права АН СССР, 1979. – С. 81-88.
157. Матузов Н. И. Конференция в Саратове // Правоведение. – 1980. – № 1. – С. 100-101.
158. Матузов Н. И., Семенко Б. М. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 28-37.
159. Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
160. Матузов Н. И. О принципе “все, не запрещенное законом, дозволено” // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 3-9.
161. Матузов Н. И. Актуальные проблемы российской правовой политики // Государство и право. – 2001. – № 10. – С. 5-12.
162. Мигачев Ю. И. Понятие и виды юридических гарантий (Юридические гарантии прав личности в Российской Федерации) (По материалам «Круглого стола») // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 95-107.
163. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. – К.: Право, 1995. – 40 с.
164. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. – К.: Право, 1995. – 16 с.

165. Миланко О. Як полегшити життя підприємця // Юридичний вісник України. – 2004. – № 24. – 12-18 червня – С. 4.
166. Милль Дж. С. О свободе: Пер. с англ. М. И. Ловцовой. – 2-е изд. – СПб.: Издание В. И. Губинского, 1906. – 236 с.
167. Мікула О. Антинародна сутність Галицького крайового Сейму // Право України. – 2003. – № 1. – С. 130 -132.
168. Михайленко О. Р. До питання про концепцію системи ознак правової держави / Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф.: У 2 ч. / За ред. М. І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України. – 2000. – Ч. 1. – С. 76-78.
169. Мицкевич А. В. Субъекты советского права. – М.: Госюриздат, 1962. – 212 с.
170. Мицкевич А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – 24-33.
171. Мозохина А. Г. Свобода личности и основные права граждан в социалистических странах Европы. – М.: Наука, 1965. – 295 с.
172. Мойсеєва О. Правовий захист неповнолітніх (за матеріалами нового Кримінального кодексу України) // Право України. – 2001. – № 9. – С. 59-60.
173. Монтескье Ш. Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – 799 с.
174. Морозова Л. А. Функции Российского государства на современном этапе // Государство и право. – 1993. – № 6. – С. 98-108.
175. Москаленко В. Ідеологія формування добровільної сплати податків // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 110. – 15 червня. – С. 11.
176. Мурашин Г. А., Колодий А. Н. Развитие принципов правового регулирования в условиях формирования социалистического правового государства // Актуальные проблемы формирования правового государства / Отв. за вып. С. Б. Гавриш. – Харьков: Юрид. ин-т, 1990. – С. 13-14.

177. Національна програма правової освіти населення: Затв. Указом Президента України від 18.10.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
178. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 49-53.
179. Нерсисянц В. С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации / Отв. ред. В. С. Нерсисянц. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 60-75.
180. Німченко В. Правовий статус особи за Конституцією України // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 3. – С. 35-45.
181. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки: Пер. с итал. И. Шрейдера, под ред. и с доп. А. Свирцевского, со вступ. ст. А. И. Чупрова. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1904. – 621 с.
182. Новик Ю. И. Психологические аспекты правового регулирования (теоретические исследования): Автореф. дис... д-ра. юрид наук: 12.00.01 / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1990. – 42 с.
183. Новоселов В. И. Правовое положение граждан в социалистическом государственном управлении. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – 216 с.
184. Новоселов В. И. Юридический долг как элемент правового положения граждан СССР // Конституция СРСР и правовое положение личности / Ред. колл. В. М. Чхиквадзе и др. – М.: Ин-т государства и права АН СРСР, 1979. – С. 130-133.
185. Обсуждение актуальных проблем развития общества и права в новом тысячелетии // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 100-105.
186. О должностях человека и гражданина. Книга к чтению определенная в народных училищах Российской Империи, изданная по высочайшему повелению. – СПб., 1805. – 180 с.
187. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.
188. Особое мнение судьи Конституционного Суда Российской Федерации Н. В. Витрука по делу о проверке конституционности ряда положений пункта «а»

- статьи 64 Уголовного кодекса РСФСР в связи с жалобой В. А.Смирнова // Собрание законодательства Российской Федерации. –1996. – № 1. – Ст. 54.
189. Очерки юридической энциклопедии / Под ред. Н. К. Ренненкампа. – 2-е изд., испр. и доп. – К., СПб.: Издание книготорца Н. Я. Ослобина, 1880. – 282 с.
190. Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. держ. ун-т. – Львів, 2000. – 19 с.
191. Папаян Р. А. Христианские корни современного права. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 416 с.
192. Патюлин В. А. Субъективные права граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации // Советское государство и право. – 1971. – № 6. – С. 24-32.
193. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений). – М.: Наука, 1974. – 245 с.
194. Перелік підприємств, установ, організацій, що перебувають у державній або комунальній власності, на яких громадяни можуть проходити альтернативну службу: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.
195. Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.
196. Пертцик В. А., Шмайлова Л. П. Реализация конституционных норм // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 3-10.
197. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т.– СПб.: Типография СПб акц. общ. “Слово”, 1907. – Т. 1 и 2. – 656 с.
198. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Типография М. М. Меркушева, 1910. — Т. 2. – 758 с.

199. Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф.: У 2 ч. – Ч. 1 / За ред. М. І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 39-42.
200. Петрова Н. Проблема прав дитини в Україні // Права людини в Україні: Щорічник 1993 р. – К.: Укр. правн. фундація. – 1995. – С. 49-57.
201. Петриченко О. Спорное налогообложение физлиц // Юридическая практика. – 2003. – № 15 (277). – 15 апреля. – С. 7.
202. Петрухин И. Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – М.: Юристъ, 1999. – 392 с.
203. Повістка – для багатьох не указ / Голос України. – 2003. – № 82. – 30 квітня – С. 1.
204. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К.: Ін Юре, 1997. – 52 с.
205. Погребняк С. Додержання принципу пропорційності як умова правомірності нормативно-правових актів // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4 (43). – С. 33- 43.
206. Податкова у цифрах і фактах // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 16. – 24 квітня. – С. 15.
207. Положення про військово-лікарську експертизу та медичний огляд у Збройних Силах України: Затв. Наказом Міністра Оборони України від 04.01.94 № 2.
208. Положення про Державну податкову адміністрацію України: Затв. Указом Президента України від 13.07.2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – Ст. 1200.
209. Положення про комісії у справах альтернативної (невійськової) служби: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 № 2066 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.

210. Положення про підготовку і проведення призову громадян на строкову військову службу: Затв. Наказом Міноборони України від 04.01.95. – № 1.
211. Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 45. – Ст. 2240.
212. Положення про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України: Затв. Указом Президента України від 07.11.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 2039.
213. Поляков А. В. Петербургская школа философии права // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 4-23.
214. Полохало В. От авторитаризма к ...авторитаризму? // Зеркало недели. – 2004. – № 34 (509). – 28 августа – С. 4.
215. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации по делу о проверке конституционности ряда положений пункта «а» статьи 64 Уголовного кодекса РСФСР в связи с жалобой гражданина В. А. Смирнова // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1996. – № 1. – Ст. 54.
216. Постановление Конституционного Суда РФ от 8 октября 1997 года № 13-П по делу о проверке конституционности Закона Санкт-Петербурга от 14 июля 1995 года «О ставках земельного налога в Санкт-Петербурге в 1995 году»; абзацы второй пункта 4, первый пункта 5, второй пункта 6 и первый пункта 7 мотивировочной части // Собрание законодательства РФ. – 1997. – № 42. – Ст. 4901.
217. Постановление Конституционного Суда РФ от 23 ноября 1999 года № 16-П по делу о проверке конституционности абзацев третьего и четвертого пункта 3 статьи 27 Федерального закона от 26 сентября 1997 года «О свободе совести и о религиозных организациях» // Собрание законодательства РФ. – 1999. – № 51. – Ст. 6363.
218. Потякин А. А. Пути и меры преодоления правового нигилизма // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 358-360.

219. Пошадін О. Від чого залежить дух війська // Віче. – 1999. – № 12. – С. 124-127.
220. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы (круглый стол) // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 89-100.
221. Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л. Н. Шестаков. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 205 с.
222. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – 537 с.
223. Права человека: Учеб. пособие / А. Д. Гусев, Я. С. Яскевич, Ю. Ю. Гафарова и др. / Под общ. ред. А. Д. Гусева и Я. С. Яскевич. – Мн.: Тетра Системс, 2002. – 304 с.
224. Права человека и процессы глобализации современного мира / Отв. ред. чл.-корр. РАН, д.ю.н. Е. А. Лукашева. – М.: Норма, 2005. – 464 с.
225. Правила військового обліку громадян України: Затв. Наказом Міноборони України від 27.06.95 № 166 // БНА. –1996. – № 2. – С. 35.
226. Про акцизний збір: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 82.
227. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 373.
228. Про власність: Закон України від 07.02.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.
229. Про внесення змін до Закону України „Про державну податкову службу в Україні”: Закон України від 05.02.98 // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 29. – Ст. 190.
230. Програма „Шкільний автобус”: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 2003 р. № 31 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 3. – Ст. 80.
231. Про громадянство СРСР: Закон СРСР від 01.12.78 // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1978. – № 49. – Ст. 816.

232. Про громадянство України: Закон України в ред. від 16.04.97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 23. – Ст. 169.
233. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
234. Про державне мито: Декрет Кабінету Міністрів України від 21.01.93 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 13. – Ст. 113.
235. Про державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів: Закон України від 22.12.94 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 2. – Ст. 10.
236. Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 52. – Ст. 561.
237. Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1369.
238. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
239. Про захист тварин від жорстокого поводження // Офіційний вісник України. – 2006. – № 11. – Ст. 692.
240. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 26.06.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 37. – Ст. 237.
241. Про збір на обов'язкове соціальне страхування: Закон України в ред. від 26.07.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 37. – Ст. 238.
242. Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярництва: Закон України від 09.04.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 191.
243. Про карантин рослин: Закон України від 30.06.93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 34. – Ст. 352.
244. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

245. Про міліцію: Закон України від 20.12.90 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
246. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
247. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.99 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.
248. Про місцеві податки і збори: Декрет Кабінету Міністрів України від 20.05.93 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 30. – Ст. 336.
249. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
250. Про оборону України: Закон України в ред. від 05.10.2000 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 49. – Ст. 420.
251. Про освіту: Закон України в ред. від 23.03.96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – Ст. 84.
252. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформ і виведення економіки України з кризи: Розпорядження Президента України від 18 серпня 1997 р. // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 155-156. – С. 10.
253. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 21.06.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.
254. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
255. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 633.
256. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
257. Про плату за землю: Закон України в ред. від 19.09.96 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 45. – Ст. 238.

258. Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 15. – Ст. 117.
259. Про податок на додану вартість: Закон України від 03.04.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 21. – Ст. 156.
260. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22.05.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 37. – Ст. 308.
261. Про податок на промисел: Декрет Кабінету Міністрів України від 17.03.93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 19. – Ст. 28.
262. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.94 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.
263. Про прибутковий податок з громадян: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 77.
264. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06. 92 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
265. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
266. Про систему оподаткування: Закон України в ред. від 18.02.97 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 16. – Ст. 119.
267. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 15. – Ст. 190.
268. Про судоустрій України: Закон УРСР від 05.06.81 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24. – Ст. 357.
269. Про судоустрій України: Закон України від 07.02.2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.
270. Про тваринний світ: Закон України від 03.03.93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 18. – Ст. 191.

271. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.97 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – Ст. 5.
272. Путин В. Власть должна быть работающей // Российская газета. – 2000. – 19 мая.
273. Пуффендорф С. О должности человека и гражданина: В 2 кн. – СПб., 1726. – Кн. 1 и 2. – 537 с.
274. Рабинович П. М. Реализация норм социалистического права (некоторые ценностные аспекты) // Проблемы социалистической законности. – Харьков, 1988. – Вып. 22. – С. 61-65.
275. Рабинович П. М. О концепции социалистического правового государства (к характеристике методологических основ) // Актуальные проблемы формирования правового государства / Отв. за вып. С. Б. Гавриш. – Харьков: Юрид. ин-т, 1990. – С. 8-10.
276. Рабінович П. М. Сучасні концепції правової держави (методологічний аспект) // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку / Відп. за вип. В. В. Устименко. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 5-7.
277. Рабінович П. М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект) // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 1996. – № 6. – С. 9.
278. Рабінович П., Панкевич І. Межі прав людини і Конституція України // Право України. – 1997. – № 5. – С. 19-22.
279. Рабінович П. М. Права і свободи людини в умовах зміцнення та розвитку державності України (конституційні засади) / Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін. / За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. – Харків: Право, 2003. – С. 90 - 113.
280. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / Под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
281. Речицкий В. В. Конституционные гарантии права граждан СССР на участие в управлении государственными и общественными делами: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Харьков, 1982. – 211 с.

282. Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – К.: Сфера, 1999. – 496 с.
283. Речицкий В. В. Міжнародна конвенція про захист інтелектуальної свободи (проект) / Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2001. – 64 с.
284. Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 р. (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 25.
285. Рішення Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 р. № 18-рп / 2002 (справа про безоплатне користування шкільними підручниками // Офіційний вісник України. – 2002. – № 48. – Ст. 2189.
286. Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 р. № 5 –рп / 2004 (справа про доступність і безоплатність освіти) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 11. – Ст. 674.
287. Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 р. № 10-рп / 2000 (справа про приватизацію державного житлового фонду) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 40. – Ст. 1709.
288. Ржевский В. А., Киселева А. В. Субъекты Российской Федерации: типология и конституционные основы организации // Государство и право. – 1994. – № 10. – С. 38-46.
289. Ролз Дж. Теория справедливости: Пер. с англ. В. В. Целищева при уч. В. Н. Карповича и А. А. Шевченко. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.
290. Рудинский Ф. М. Теоретические проблемы личных конституционных прав советских граждан // Тр. Высш. следств. школы МВД СССР. – Вып. 1. – Волгоград: НИРО, 1969. – С. 111-124.
291. Рыбаков О. Ю. Личность и правовая политика в современной России // Право и политика. – 2001. – № 9. – С. 7-12.
292. Савенко М. Функція правової охорони Конституції України // Право України. – 2001. – № 9. – С. 6-8.

293. Сапронова М. А. Государственный строй и конституции арабских республик. – М.: Муравей, 2003. – 328 с.
294. Сапун В. А. Механизм реализации советского права // Правоведение. – 1988. – № 1. – С. 3-10.
295. Соколов А. Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации. – Калининград: ФГУ ИПП «Янтарный союз», 2002. – 456 с.
296. Свобода слова. Рішення Верховного Суду США: Пер. з англ. / Під ред. Морін Гаррісон та Стіва Гілберта. – К.: Оптима, 2004. – 252 с.
297. Свод Законов Российской Империи: В 16 т. – Кн. 1: Т. 1-4. – Т. 1. Ч. 1 / Сост. и изд. А. М. Нюренберг. – М.: Т-во скоропечат. А.А.Левенсон, 1910. – 334 с.
298. Селіванов В. Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної науки // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 3-17.
299. Селіванов В. Правова політика України (деякі теоретичні питання сутності, змісту та технології) // Право України. – 2001. – № 12. – С. 6-13.
300. Семиволос П. „Консервативного” образования отведать не хотите ли? // Зеркало недели. – 2002. – № 44 (419). – 16 ноября – С. 15.
301. Семенко Б. М. О научной разработке проблемы юридических обязанностей советских граждан // Вопросы теории государства и права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. – Вып. 4. – 1976. – С. 145-155.
302. Сіган Бернард Г. Створення конституції для народу чи Республіки, які здобули свободу: Пер. з англ. П. Малахова та С. Драчука. – К.: Інститут демократії імені Пилипа Орлика, 1993. – 126 с.
303. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 21-22. – Ст.135.
304. Синюкова Т. В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1986. – 18 с.
305. Скрипилев Е. А. Республиканские идеи декабристов // Советское государство и право. – 1975. – № 12. – С. 88-93.

306. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
307. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української Конституції. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – 192 с.
308. Советское государственное право: Учеб. для сред. спец. учеб. заведений / Под ред. М. Г. Кириченко. – М.: Высш. шк., 1983. – 320 с.
309. Советское государственное право: Учеб. для юрид. ин-тов и фак. / Под ред. С. С. Кравчука. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрид. лит., 1975. – 574 с.
310. Современные зарубежные конституции: Сб. док. / Сост. В. В. Маклаков. – М.: Норма, 1996. – 284 с.
311. Соловьев И. Н. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты налогов и сборов. – М.: Главбух, 2000. – 160 с.
312. Социалистическая концепция прав человека / Отв. ред. В. М. Чхиквадзе, Е. А. Лукашева. – М.: Наука, 1986. – 221 с.
313. Спиркин А. Г. Философия: Учебник. – М.: Гардарика, 1998. – 816 с.
314. Стецюк П. Державні символи України: конституційно-правова характеристика // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 103-115.
315. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72-78.
316. Табаченко О. Чому українці неохоче платять податки? // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 67. – 10 квітня – С. 9.
317. Тадевосян В. С. О единстве прав и обязанностей граждан // Проблемы государства и права / Отв. ред. А. Е. Лунев. – М.: Ин-т гос-тва и права АН СССР, 1975. – Вып. 10. – С. 98-107.
318. Теоретические проблемы современного российского конституционализма (научно-практический семинар) // Государство и право. – 1999. – № 4. – С. 113-122.

319. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 613 с.
320. Тер-Акопов А., Толкаченко А. Библейские заповеди: христианство как мета-право современных правовых систем // Российская юстиция. – 2002. – №6. – С. 60-63.
321. Тимошенко Ю. Фракція „Батьківщина”: подолання системної кризи в Україні можливе! // Віче. – 1999. – № 12. – С.22-28.
322. Тихомиров Ю. А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 24-32.
323. Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України. – Харків, 2001. – 19 с.
324. Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України. – Харків, 2001. – 212 с.
325. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации: Монография / Под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук., проф., акад. АПрН Украины. – Харьков: Право, 2005 – 336 с.
326. Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – Харків: Лібра, 1998. – 107 с.
327. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука и учебная дисциплина: Учеб. пособие. – Харьков: Фолио, Райдер, 1998. – 292 с.
328. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины: Учеб. пособие. – Харьков: Факт, 1999. – 320 с.
329. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – Х.: Факт, 2000. – 608 с.
330. Тодыка Ю. М. Конституционные основы формирования правовой культуры граждан: Монография. – Харьков: Райдер, 2001. – 160 с.
331. Тодыка Ю. Н. Гражданство Украины: конституционно-правовой аспект: Учебное пособие. – Х.: Факт, 2002. – 254 с.

332. Тодика Ю. М., Євсєєв О. П. Основні обов'язки людини і громадянина як елемент конституційно-правового статусу особистості // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 180: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 37-41.
333. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004. – 368 с.
334. Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці: У 2 т.: Пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова Андре Жардена. – К.: Видавничий дім „Всесвіт”, 1999. – 590 с.
335. Толковый словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. – Т. 2. – 1039 с.
336. Тургунбеков Р. Ф. Конституционный статус личности / Отв. ред. Ф. Ш. Аксаков. – Ф.: Илим, 1992. – 72 с.
337. Успенский Л. Очерки по юридической технике. – Ташкент: Изд-во Акц. о-ва “Средазкнига”, 1927. – 219 с.
338. Факты. – 2000. – 10 октября.
339. Федотов М. А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории): Учеб. пособие. – М.: Всесоюз. юрид. заочн. ин-т., 1982. – 71 с.
340. Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. / Общ. ред. и вст. ст. М. М. Григорьяна. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – 674 с.
341. Философская энциклопедия: В 5 т. / Глав. ред. Ф. В. Константинов. – М.: Сов. энциклопедия, 1962. – Т. 2. – 576 с.
342. Фуллер Лон Л. Мораль права: Пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.
343. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции. – М.: Норма, 2005. – 320 с.
344. Хайек Ф. А. Дорога к рабству // Новый мир. – 1991. – № 7.
345. Ханай Г. Социалистическое право и личность: Пер. с нем. Ю. П. Урьяса и Н. А. Захарченко. – М.: Прогресс, 1971. – 336 с.

346. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: В 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1998. – Т. 2. – 607 с.
347. Цвік М. В. Форми безпосередньої демократії // Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К.: Укр. центр правн. студій, 1999. – С. 148-173.
348. Цивільний кодекс України: Затв.16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 40 – 44. – Ст.356.
349. Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С. Л. Утченко. – М.: Наука, 1974. – 245 с.
350. Черниловский З. М. Правовое государство: исторический опыт // Советское государство и право. – 1984. – № 4. – С. 48-57.
351. Чікаліна Д. Утікачі... від знань // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 51. – 18 березня. – С. 18.
352. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – 3-е изд., перераб и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 622 с.
353. Чичерин Б. Курс государственной науки: Ч. 1. Общее государственное право. – М.: Типо-литография Выс. утв. т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1894. – 481 с.
354. Чуб О. О. Конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами: Монографія. – Харків: Одіссей, 2005. – 232 с.
355. Шангина Л. Два поколения под ковром // Зеркало недели. – 2003. – № 17. – 8 мая. – С. 4.
356. Шангина Л. О всеобщей независимости и совете королевы Виктории // Зеркало недели. – 2004. – № 33 (508). – 21-27 августа – С. 1-2.
357. Шеварднадзе Э. Порядок в каком мире? // За рубежом. –1991. – № 21.
358. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід) // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 74.

359. Шемшученко Ю., Погорілко В. Система конституційного права як галузі права, юридичної науки та навчальної дисципліни // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3 (34 – 33). – С. 213-224.
360. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – Т. 1: Часть теоретическая. – М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. – 320 с.
361. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права: Вып. 3. – М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1912. – 698 с.
362. Шестакова А. Если ребенок попал на улицу, его трудно забрать оттуда // Зеркало недели. – 2005. – № 1 (529). – 15 января – С. 22.
363. Щетинин Б. В. Гражданин и социалистическое государство // Советское государство и право. – 1975. – № 2. – С. 3-10.
364. Эбзеев Б. С. Конституционные основы свободы личности в СССР / Под ред. И. Е. Фарбера. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1982. – 137 с.
365. Эбзеев Б. С. Конституционные проблемы прав и обязанностей человека в советском обществе: Автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Сарат. юрид. ин-т. – Саратов, 1989. – 34 с.
366. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / Под ред. Л. Д. Воеводина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 343 с.
367. Юридическая практика. – 2003. – № 4. – С. 15.
368. Явич Л. С. О философии права на XXI век // Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 4-33.
369. Якименко Ю. Гражданская активность в Украине: обречены ли мы иметь то, что имеем? // Зеркало недели. – 2002. – № 41 (416). – С. 4.
370. Якушев В. С. О понятии правового института // Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 61-67.
371. Ямпольская Ц. А. О субъективных правах // Вопросы советского государственного права: Сб. статей / Отв. ред. В. Ф. Коток. – Изд-во АН СССР, 1959. – С. 145-226

372. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 8. – Львів, 2006. – 192 с.
373. Constitutions of the Countries of the World. Gabon // Oceana Publications- Inc. Dobbs Ferry, New York. Release 93-4. Issued June, 1993. – P. 1-40.
374. www.cdp-hrc.uottawa.ca/publicant/Valencia/valenc1.htm.

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ РОЗБУДОВИ В УКРАЇНІ ПРАВОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ, ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГОСУСПІЛЬСТВА.....	8
§1. Поняття та соціально-правова природа конституційних обов'язків людини і громадянина	8
§2. Основні обов'язки як елемент конституційного статусу особи	33
§3. Генеза конституційних обов'язків людини і громадянина та еволюція їх конституційного регулювання в Україні	54
§4. Конституційні обов'язки в правовій державі: український досвід	85
РОЗДІЛ 2	
КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ТА МЕХАНІЗМ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ	127
§1. Класифікація конституційних обов'язків людини і громадянина	127
§2. Поняття і структура механізму реалізації основних обов'язків	156
§3. Реалізація конституційних обов'язків людини і громадянина як процес	161
§4. Гарантії реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина	170
§5. Умови й чинники, що впливають на реалізацію конституційних обов'язків	218
ВИСНОВКИ	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	236

Наукове видання

ЛЮБОМИР ІВАНОВИЧ
ЛЕТНЯНЧИН

**Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні:
проблеми теорії і практики**

Монографія

Відповідальний
за випуск _____
Коректор _____
Комп'ютерна верстка і
Дизайн _____